UGC - CARE LISTED

ISSN-2321-7626
Vol. XXX, Year IX
नवम्बर 2021-जनवरी 2022

पाणिनीया
PĀṆINĪYĀ

त्रैमासिक - सान्दर्भिक - पुनरीक्षितशोधपत्रिका
(Quarterly Refereed and Reviewed Research Journal)

महर्षिपाणिनिसंस्कृत-वैदिकविश्वविद्यालयः, उज्जयिनी (म.प्र.)

UGC - CARE Listed

Vol. XXX, Year IX
ISSN-2321-7626
नवम्बर 2021- जनवरी, 2022

पाणिनीया

PĀṆINĪYĀ

त्रैमासिक-सान्दर्भिक-पुनरीक्षितशोधपत्रिका
(Quarterly Refereed and Reviewed Research Journal)

महर्षिपाणिनिसंस्कृतवैदिकविश्वविद्यालयः
देवासमार्गः, उज्जयिनी, मध्यप्रदेशः, भारतम्
अणुसङ्केतः (E-mail) - mpsvv.paniniya@gmail.com
अन्तर्जालपुटम् – (Website) - www.mpsvv.ac.in

प्रधानसम्पादकः
प्रो. विजयकुमारः सी.जी.
कुलपतिः

सम्पादकः
डॉ. अखिलेशकुमारद्विवेदी

सहायकसम्पादकाः
डॉ. तुलसीदासपरौहा
डॉ. पूजा उपाध्यायः
डॉ. उपेन्द्रभार्गवः
डॉ. संकल्पमिश्रः

प्रकाशकः
कुलसचिवः
महर्षिपाणिनिसंस्कृतवैदिकविश्वविद्यालयः, उज्जयिनी (म.प्र.)

सदस्यताशुल्कम्

वार्षिकम्	-	2500/-
मूल्यम्	-	625/- डाकव्ययः 50/-

MANGUBHAI PATEL
GOVERNOR, MADHYA PRADESH
BHOPAL - 462052

मंगुभाई पटेल
राज्यपाल, मध्यप्रदेश
भोपाल - 462052

क्रमांक 671/राजभवन/2021
भोपाल, दिनांक-23 अक्टूबर, 2021

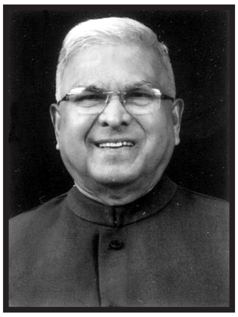

संदेश

हर्ष का विषय है कि महर्षि पाणिनि संस्कृत एवं वैदिक विश्वविद्यालय उज्जैन द्वारा शोध पत्रिका पाणिनीया का प्रकाशन किया जा रहा है।

शोध पत्रिका मानव ज्ञान को दिशा प्रदान करने का प्रभावी साधन है। ज्ञान भण्डार को विकसित एवं परिमार्जित करने में सहयोगी होती है। पत्रिका की विषय सामग्री जिज्ञासा की संतुष्टि करती है। व्यावहारिक समस्याओं के समाधान की दिशा का दर्शन कराती है।

आशा है, शोध पत्रिका में प्रकाशित लब्ध प्रतिष्ठित विद्वानों, आचार्यों और शोध छात्रों के आलेख शोध परक तथ्य और जानकारी प्रस्तुत करने में सफल होगे।

शुभकामनाएं,

(मंगुभाई पटेल)

कार्यालय, मंत्री, उच्च शिक्षा विभाग
मध्यप्रदेश शासन

निवास : विंध्य कोठी, भोपाल (म.प्र.), दूरभाष : 0755-2430757, 2430457
मंत्रालय : कक्ष क्र. E-216, VB-III, द्वितीय तल, भोपाल - 462003 दूरभाष : 0755-2708682
उज्जैन कार्यालय : 1/1, मुंज मार्ग, फ्रीगंज, उज्जैन, दूरभाष क्र. 0734 - 4070900

क्र....8857......./मंत्री/2020/22 भोपाल, दिनांक...03/02/2022

शुभकामना संदेश

अत्यन्त हर्ष का विषय है कि महर्षि पाणिनि संस्कृत एवं वैदिक विश्वविद्यालय, उज्जैन द्वारा शोध पत्रिका "पाणिनीया" का प्रकाशन किया जा रहा है जो विश्वविद्यालय अनुदान आयोग यूजीसी सूची में दर्ज है। पत्रिका में देश विदेश के प्रतिष्ठित संस्कृत विद्वानों एवं शोधच्छात्रों के शोध पत्र प्रकाशित होते है। जिनका मूल आधार संस्कृत है।

यह पत्रिका निश्चित ही अपने लक्ष्य को प्राप्त करेगी ऐसी मेरी आशा हैं।

पत्रिका प्रकाशन पर महर्षि पाणिनि संस्कृत एवं वैदिक विश्वविद्यालय परिवार को हार्दिक शुभकामनॉए।

(डॉ. मोहन यादव)

कुलपतिसन्देशः

महतो मोदस्य विषयः यत् त्रैमासिक्याः सान्दर्भिकशोधपत्रिकायाः "**पाणिनीये**त्यस्याः" नवमवर्षस्य 30 तमोऽङ्कः पाठकानां करकमलेषु विराजते। अधुना भारते नवीनशिक्षानीत्यनुसारं शिक्षणं जायते। अस्मिन् प्रायोगिकशिक्षायाः महत्त्वं वरीवर्ति। व्यवहारेणैव प्राप्तशिक्षायाः प्रकर्षो भवति उक्तमपि महाभाष्ये **चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवति आगमकालेन स्वाध्यायकालेन प्रवचनकालेन व्यवहारकालेन च** आचारस्य शिक्षायाः कृते नितरां शोधस्य आवश्यकता समाजे विद्यते। विविधविद्यायाः शोधलेखानां पत्रिका शिक्षाविद्भ्यः नवदृष्टिं प्रददेतेति कल्पये। अस्याम् अनुसन्धानयुक्पत्रिकायां विद्यार्थिनः कार्यकुशलिनो भविष्यन्ति। सद्विद्यायाः उपासनं सर्वदा करणीयम्, एतेन परम्परायाः विचितरङ्गन्यायेन प्रवर्धनं जायते। शिक्षणकेन्द्राणि एव समाजाय सुनीतिसहितां युक्ताचारां विद्याञ्च प्रदाय सुराष्ट्रं कर्तुं शक्नुवन्ति। अत एव पुराकालादाराभ्य अद्यावधिः शिक्षालयाः प्रासङ्गिकाः सन्ति। महर्षिभर्तृहरेः वाक्यपदीयस्य वचनं स्मरणीयम् -

विधातुस्तस्य लोकानामङ्गोपाङ्गनिबन्धनाः।
विद्याभेदाः प्रतायन्ते ज्ञानसंस्कारहेतवः॥ 1/10

इयं पत्रिका नूनं हि शिक्षायाः उद्देश्यस्य पूर्तिं विधास्यतीत्याशासे।

विदुषां वशंवदः
प्रो. विजयकुमारः सी.जी.
कुलपतिः

सम्पादकीयम्

अयि सुरभारतीसमुपासकाः! महतो मोदस्य कालः यत् त्रैमासिक्याः शोधात्मिकायाः पाणिनीयाख्यपत्रिकायाः नवमवर्षस्य 30 तमोऽङ्कः भवतां विद्याव्यसनिनां दृष्टिपथं समायाति । अस्यां सुधियां विविधविद्यायाः गवेषिताःशोधलेखाः धीमत्सु आनन्दं जनयिष्यति। विश्वविद्यालयानुदानायोगस्य सूच्यां (UGC CARE LISTED) नामाङ्कितेयमिति गुणवत्तायाः मापदण्डमादधाति। त्रिसृभिःसंस्कृतहिन्द्याङ्ग्लभाषाभिः शास्त्रीयविषयेषु गुम्फिताः शोधनिबन्धाः अधिजिगांसमानेभ्यः छात्रेभ्यो लेखनकर्म्मणि प्रेरणां प्रयच्छन्ति। अधुना मूल्यशिक्षायाः प्रसारार्थं जगति प्रयत्नः जायते । वस्तुतः संस्कृतवाङ्मये प्रारम्भशिक्षणे पञ्चतन्त्र–नीतिसङ्ग्रहादिग्रन्थेषु **कथाच्छलेन बालानां नीतिस्तदिह कथ्यते** इति वदद्भिर्विद्वद्भिराचार्यैः मनोवैज्ञानिकरीत्या बालानां मनसि संस्कारं संचारयति, एतेन विना प्रयासं बालाः मूल्यशिक्षायुजो भवन्ति । शास्त्राणि जीवनस्य मार्गदर्शनं कुर्वन्ति। काव्यानि नायकादिब्याजेन व्यवहारं दिशीकरोति । **रामादिवद् वर्तितव्यं न च रावणादिवद्, सेवाधर्मो परमगहनो योगिनामप्यगम्यः, प्रियं च नानृतं ब्रूया**दित्यादि विषयान् कथम् नैतिकमूल्याद् विमुखेभ्यः युवभ्यः प्रददेयुः? इत्थं पत्रिकायामस्यां ससन्दर्भा अनुसन्धाननिबन्धाः युवानां सद्विचारान् दृढीकरिष्यन्ति । ऐषमः 75 तमायाः स्वतन्त्रतायाः अमृतमहोत्सवमधिकृत्य (75 आजादी का अमृत महोत्सव) कार्यक्रमाः आयोज्यन्ते, वयमपि साहित्यसपर्यया राष्ट्रं सेवामहे । अस्माकं क्रान्तदर्शिनः मुनयः ऋषयश्च विचारान् जग्रन्थ। अस्मदीयाः गवेषकाः नूनं हि ऋषिहृदयं प्राप्स्यन्ति, लेखेन प्रापयिष्यन्ति तेषामभिप्रायानस्मभ्यम् । विद्वांसः, शोधच्छात्राः,शास्त्ररसिकाश्च सारस्वतलाभं प्राप्नुयुरिति धिया भगवन्तं श्रीमहाकालेश्वरं प्रार्थये।

विदुषां वशंवदः
सम्पादकः

अनुक्रमणिका

संस्कृत - प्रभागः

1. क्त्वाप्रत्ययार्थतत्कारणविमर्शः 1
- डॉ. प्रदीपपाण्डेयः

2. संस्कृतसाहित्ये वैज्ञानिकशलाकाः 11
- डॉ. रमादेवी वी.

3. वैदिकजीवनचर्या चिकित्सापद्धतिश्च 15
- डॉ. संकल्पमिश्रः

4. उपसर्गार्थचन्द्रिकानुसारं सम्पूर्वकस्य ईक्ष दर्शने इति धातोः अर्थविमर्शः 20
-नित्यानन्दमाना

5. 'असिद्धवदत्राभात्' इति सूत्रे बालमनोरमा-सिद्धान्तरत्नाकरकारयोः दृष्टिः 24
- श्रीनिवास स्वाई

6. सरस्वतीकण्ठाभरणदिशा 'हयवरलण्' इति सूत्रविमर्शः 30
- कृष्णगोपालपात्रः

7. धर्मशास्त्रेषु प्रतिपादितयोः नामकरणान्नप्राशनसंस्कारयोः व्यावहारिकता 36
- डॉ. पंकजाघईकौशिकः

8. संस्कृत-मध्यभारतीयार्यभाषयोः परिचयः वैशिष्ट्यञ्च 43
- डॉ. लक्ष्मीकान्तषडङ्गी

9. सामर्थ्यतत्त्वविमर्शः 56
- डॉ. अरविन्दमहापात्रः

10. व्याकरणसाहित्यशास्त्रसम्मतवृत्तिविचारः 64
- रामकुमारी

हिन्दी - प्रभागः

11. श्रीमद्भवद्गीता की उपादेयता 70
- डॉ. केशर सिंह चौहान

12. योग साधना के विविध आयाम 74
- डॉ. श्रेयस श्रीधर 'शास्त्री' कोरान्ने

13. विज्ञानभिक्षुकृत योगसारसंग्रह : संक्षिप्त परिचय 78
- डॉ. साधना कंसल

14. मानव-जीवन में वेदोक्त संस्कारों की उपादेयता 83
- डॉ. मनोज कुमार द्विवेदी

आंग्ल-प्रभागः

15. Optimal Learning Environments and Support for Students 90
- Nilima B. Rindhe & Dr. Hrushikesh Dalai

16. A Critical Study of Mind from the Viewpoint of Advaita Vedānta 98
- Dr. Navin Dixit

17. Role of Gāyatrī Mantra Recitation on Cognitive Function of University Students 113
- Mr. Sudhir Ranjan Singh, Dr. Amaravathi Eraballi & Dr.Rajesha HK

UGC - CARE Listed

पाणिनीया
Vol. XXX, Year IX

क्त्वाप्रत्ययार्थतत्कारणविमर्शः

डॉ. प्रदीपपाण्डेयः*

सैषा संसारिणां संज्ञा बहिरन्तश्च वर्तते।
तन्मात्रामप्यतिक्रान्ते चैतन्यं सर्वजन्तुषु॥

इति भर्तृहरिप्रतिपादितसिद्धान्तरीत्या त्वेदं सत्यं यत् समस्तलोकव्यवहारस्य प्रवर्तिका खलु वागेव। सैव वक्तुः ज्ञानं बहिः प्रकाशयति। श्रोतुश्च प्रवृत्यादिभिर्ज्ञानं गमयति। यद्येषा वाक् मनुष्येषु व्यक्ता नाभविष्यत्तर्हि तेषां हिताहितप्रवृत्ति निमित्तहेतुविज्ञानं बहिः प्रकाशं नागमिष्यत्। नैव च लोक आप्तोपदेशं विना हिताहित प्रवृत्तिव्यवहास प्रावर्तिष्यतेति समस्तो गुरुशिष्यसम्प्रदायः प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यहारश्च समुच्छिद्येत । सा च वाक् व्यक्ताऽव्यक्तभेदेन द्विधा । तत्र गवाश्वकपिककाकप्रभृतिपशुपक्ष्यादीनामुच्चार्यमाणा, अव्यक्ता, यां वाचं मनुष्यो वदन्ति सा व्यक्ता। परञ्च मनुष्याः स्वाभिप्रायं परान् बोधयितुमेव शब्दप्रयोगरूपं व्यापारं कुर्वन्ति । यतो लोके पदं निराकांक्षबोधजनकं न भवति, किन्तु वाक्येनैव निराकांक्षबोधो जायते, अतो लोके वाक्यस्यैव प्रयोगः । अर्थबोधनाय प्रयुक्तवाक्येनाभिलषितार्थबोधः तदैव सम्भवति यदा तत् वाक्यघटकपदानि व्याकरणेन संस्कारितानि भवन्ति । उक्तमपि वाल्मीकिना यत् 'संस्कारहीना यथा वाचा अर्थान्तरं गच्छति ।'[1] एतद् ऋषिवचनस्येदमेव तात्पर्यमवगन्तव्यं यत् संस्कारयुक्तवचसैवा भीष्टार्थबोधः । यद्यप्यस्मन्नये शब्दापशब्दाभ्यां समानरूपेणार्थबोधः, तथापि संस्कारसिद्धशब्दः अर्थबोधेन समं पुण्योपपत्तिहेतुत्वात्तस्यैव प्रयोगः कर्तव्यः। संस्कारस्तु व्याकरणस्मृत्यैव । साधुशब्दज्ञानाय वर्णितासु नानाप्रणालिषु प्रकृतिप्रत्ययविभागोऽपि तज्ज्ञानायैका समुचिता सरणिः। अनया सरण्या यदा साधुशब्दानां ज्ञानं कूर्मः तदा प्रकृत्यर्थेन सह प्रत्ययार्थोऽपि निर्णीतो भवति । अत्र केषाञ्चित जनानामाक्षेपो यत् संसारवच्छब्दस्त्वनादिकालतो विद्यते एव व्यवहारविषयः । व्यवहारत एव

* सहाचार्यः केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, भोपालपरिसरः (म.प्र.)

साधुशब्दज्ञानसम्भवे प्रकृतिप्रत्ययविभागद्वारासाधुशब्दज्ञानोपायभूतं व्याकरणमनर्थकम्, किन्तु तन्मतं स्वतः एव व्याकरणाऽध्ययनफलनिरूपणप्रसङ्गे भाष्यकारेण निरस्तम्। उक्तञ्च न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः ज्ञातुम् । न च लोके वाक्य एव निराकांक्षबोधजनकतासत्त्वेन वाक्यार्थज्ञानस्य च वाक्यशास्त्रेणैव सम्भवे पुनः पदशास्त्रस्याऽऽनर्थक्यमिति वाच्यम् । वाक्यार्थज्ञाने पदार्थज्ञानस्य कारणता सर्वैरेकमत्येन स्वीकारात् पदार्थज्ञानं विना वाक्यार्थज्ञानाऽसम्भवात् । पदार्थज्ञाने च शक्तिज्ञानस्य कारणतासत्त्वेन पदनिष्ठशक्तिज्ञानं तु लघुना व्याकरणेनैव सम्भवति । यतोहि सर्वं नामधातुजमाह इति सिद्धान्तरीत्या सर्वेषां शब्दानां धातुजन्यत्वात् धातुप्रकृतिकप्रत्ययविशिष्टसमुदायरूपपदार्थज्ञाने तदवयवीभूत प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः ज्ञानस्यावश्यकत्वात् । एवं रीत्या प्रकृतिप्रत्ययार्थज्ञानं विना वाक्यार्थज्ञानं तद्वदेव न भवितुमर्हति यथा पञ्चकोशैराच्छादितस्य हृत्पुण्डरीकस्य ज्ञानं पञ्चकोशैर्ज्ञानं विना न भवति, तथैव वर्णपदाभ्यामाच्छादितस्य वाक्यस्य ज्ञानमपि वर्णपदाभ्यां ज्ञानं विना सम्भवति। तस्मात् यथा हृत्पुण्डरीकस्य ज्ञानाय पञ्चकोशानां ज्ञानमावश्यकं तथा वाक्यार्थज्ञानाय प्रकृतिप्रत्ययसंकेतितवर्णपदार्थयोर्ज्ञानमावश्यकम् । उक्तञ्च अन्नं प्राणो मनो बुद्धिः आनन्दश्चेति पञ्च ते । कोशैस्तैरावृतस्स्वात्मा विस्मृत्या संसृतिं व्रजेत् ॥[2] पूर्वोक्तरीत्येदं सिद्धयति, यत् प्रकृतिप्रत्ययार्थनिर्णयं विना वाक्यार्थज्ञानस्याऽसम्भवे प्रकृतिप्रत्ययार्थनिर्णयः कर्तव्य एव। एवं सति गलविलाधसंयोगाऽनुकूलव्यापारनिवृत्त्यनन्तरं व्रजति, इत्यर्थे भुक्तवा व्रजति, इति वाक्यप्रयोगः । तत्र भुक्तवा, इति पदे अंशद्वयम् , कः प्रकृत्यंशः अपरश्च प्रत्ययांशः । तत्र प्रकृत्यंशभूते धात्वर्थे विकल्पाऽभावेऽपि प्रत्ययांशे त्तवानिष्ठवाचकतानिरूपिताच्यतायां मतभेदसत्त्वेन दर्शनान्तरीयसिद्धान्तनिरसनपूर्वकवैय्याकरणमतस्फोरणाय विषयं प्रस्तौमि।

अत्र वेदान्तिनो ब्रुवन्ति यत् समानकर्तृकत्वं पूर्वकालत्वञ्च त्तवाच्यम् । पूर्वकालत्वमेव क्त्वावाच्यमिति मीमांसकाः । पूर्वकालिकत्वमात्रं न क्त्वावाच्यम, अपित्वव्यवहितत्त्वमपि तद्वाच्यमिति नैय्यायिकाः । नैय्यायिकेषु नव्यनैय्यायिकाः आनन्तर्यमेव शक्यमित्यामनन्ति । आनन्तर्यस्य स्वरूपं प्रतिपादयन्तः ततोऽपि नव्याः तत्कालीनप्राग्भावप्रतिपयोगित्वरूपं तदधिकरणसमयध्वंसाधिकरणसमयोत्पत्तिमत्त्वरूपं वाऽनन्तर्यं शक्यमित्युक्तवन्तः । तदभाववदवृत्तित्वरूपं व्याप्यत्वमपि क्त्वावाच्यमिति, अपिना पूर्वकाले, इति रामकृष्णभाट्टा चार्याः। पूर्वकाले क्त्वाप्रत्ययो भवतीति साहित्यकाः। कृतिरेवक्त्वाप्रत्ययार्थः इत्यपि केचित् वदन्ति । एवं रीत्या नानामतसत्त्वे, उचिताऽनुचितत्त्वविमर्श आवश्यक इति मत्वा यथामपि विषयं तनोमि।

01- पूर्वकालत्वमेव क्त्वावाच्यमिति मतविवेचनम् – समानकर्तृकयोः गुणप्रधानक्रिययोर्मध्ये प्रधानक्रियापेक्षया या पूर्वकालिकक्रिया तद्वाचकः क्त्वा। यतः क्रिया धातुनैवोक्तः अतः पूर्वकालमात्रमेवार्थः क्त्वाप्रत्ययस्य । तात्पर्यमिदमस्ति यत् यस्मात् कस्माद्धातोरपि क्त्वाप्रत्ययो भवति, तत्र क्त्वाप्रत्ययप्रकृतिभूत धातूपस्थाप्यायाः क्रियायाः परिसमाप्ति, अग्रिमायाः कस्याश्चितक्रियायाश्चोत्पत्तिर्नियमतः प्रतीयते। तत्र प्रतीयमाना या

अग्रिमा क्रिया तदपेक्षया क्त्वाप्रत्ययप्रकृतिभूतधातूपस्थाप्यायाः क्रियायाः भूतत्वात् भूतकाले क्त्वाप्रत्ययः इति सिद्ध्यति। ननु भूतत्त्वस्याऽनिर्धारितत्त्वेन भुक्त्वा एकवर्षोत्तरं गते चैत्रे, चैत्रो भुक्त्वा व्रजतीति प्रयोगापत्तिवारणाय प्रधानक्रियाव्यवहितपूर्वकालिकत्व एव क्त्वाप्रत्ययस्य शक्तिरुचिता, न तु पूर्वकालीनत्वमात्र इति वाच्यम्। भोजनानन्तरं घटकादिविलम्बेन गते चैत्रे, चैत्रो भुक्त्वा व्रजततीति प्रयोगानुपपत्तेः । निरुक्तवाक्ये भोजनस्य गमनाव्यवहितपूर्वकालवृत्तित्वाऽभावात् । तस्मात् प्रधानक्रियाव्यवहितपूर्वकालवृत्तित्वे क्त्वाप्रत्ययस्य शक्तिः वक्तुमशक्यम्। ननु यदि प्रधानक्रियाव्वहतिपूर्वकालवृत्तित्वे क्त्वा प्रत्ययस्य शक्तिः न स्वीक्रियते तदा भुक्त्वा एकवर्षोत्तरं गते चैत्रे, चैत्रो भुक्त्वा व्रजतीति प्रयोगापत्तिवारणं कथमिति चेन्न । क्त्वाप्रत्ययविधायके सूत्रे[3] समानकतृकयोः, इति पदोपादानात् क्रियाद्वयसत्त्वे एव क्त्वाप्रत्ययो भवति। तत्रैका क्रिया पूर्वकालिकी भवति, अपरा च वर्तमानकालिकी। यतः वर्तमानकालिकक्रियायाः प्रारम्भः पूर्वकालिक क्रियायाः समाप्त्यन्तरमेव भवति। तत्र पूर्वकालिकक्रियासमाप्त्यन्तरं वर्तमानकालिकक्रियायाः प्रारम्भात् प्राक् घटिकामुहूर्तादि नानावधिककालस्य वृत्तित्वेन तस्मिन् काल एव क्त्वाप्रत्ययसम्भवात्। न तु वर्षात्मकस्थूल कालघटिकप्रधानक्रियापूर्वकालवृत्तित्वे । यतः अत्र प्रधानक्रियायाः लाभः तिङादिप्रकृतित एव भवति । अतः पूर्वकालीनत्वमात्रं क्त्वाप्रत्ययार्थः सिद्ध्यति । पूर्वकालीनत्वस्य च तिङ्प्रकृत्यर्थप्रधानक्रियाविशेष्यतया अन्वितस्य क्त्वाप्रत्यायर्थभोजनक्रियायां विशेषणतया अन्वयः । एवं स्वप्रकृत्यर्थभोजनादिसमान-कर्तृकत्वमपि क्त्वाप्रत्ययार्थः तच्च प्रधानक्रियायाः विशेषणतया अन्वेति। एवं च चैत्रो भुक्त्वा व्रजतीति वाक्यात् गमनक्रियापूर्वकालीनभोजनसमानकर्तृकं यत् गमनं तदनुकूलकृतिमांश्चैत्रः इत्याकारको बोधः उपपद्यते। एवं रीत्या पूर्वोक्तानि यानि मतानि सन्ति, तेषु सर्वेषु मतेषु क्त्वाप्रत्यये वाचकतैवाऽस्ति। परञ्च पूर्वोक्तेषु मतेष्वेकमपि मतं वैय्याकरणरीत्या न समीचीनम्, अतः स्वमतं प्रतिपादयितुं कौण्डभट्टेनोक्तं यद् अव्ययकृत इत्युक्तेः प्रकृत्यर्थे तुमादयः । समानकर्तृकत्वादिद्योत्यमेषां स्थितिः ।[4] अयं भावः, अव्यपसंज्ञाप्रयोजकः कृत्प्रत्ययाः असत्त्वभूते भावे भवन्ति, इत्यर्थकेनाऽव्ययकृतो भावे इति वार्तिकरूपाऽनुशासनप्रामाण्यात् क्त्वादीनां भावे विधानम्। न च पाक इत्यादौ धञादेरपि भावार्थकत्वदर्शनादव्ययेति विशेषणेन तेषामसंग्रह इति वाच्यम् । लिङ्गान्वयि रूपासत्त्वभूतार्थप्रतिपादककृतामेव वार्तिकग्रहणात् । घञादीनाञ्च 'घञ्जपः पुंसि' इति लिङ्गानुशासनानुरोधात् लिङ्गान्वय्यर्थप्रतिपादकत्वात् । एवञ्च धात्वार्थानुवादक एव त्तवादिरिति वैय्याकरणानां मतम्। यतः धात्वर्थस्यानुवादकः वर्तते क्त्वाप्रत्ययः अतो द्योत्यः। ननु क्त्वादीनां भावमात्रार्थकत्वाङ्गीकारे समानकतृकयोः पूर्वकाले, इति सूत्राक्षरविरोधः, यतोहि सूत्रेऽस्मिन्' अलं खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा'[5] इति सूत्रेण क्त्वापदस्यानुवृत्तिः, अनुवर्तमानं क्त्वापदं विधेयबोधकम्, उद्देश्यबोधकं समानकर्तृकम् पूर्वकालश्च। एवं रीत्या अनेन सूत्रेण समानकर्तृकं पूर्वकालश्चोद्दिश्य क्त्वाप्रत्ययो विधीयते । यदि क्त्वानिष्ठवाचकतानिरूपितावाच्यता समानकर्तृके पूर्वकाले च नास्ति चेत तदा विरोधः स्पष्टैवेति वाच्यम् । क्त्वाप्रत्ययस्थले समानकर्तृत्वादेर्भानं द्योत्यत्वेनैव भवति न तु

वाच्यत्वेनेति तात्पर्यबोधनाय तयोः सार्थक्यात्। अर्थात् क्त्वाप्रत्ययेन अर्थद्वयमेव द्योत्यम्। न च स्वसमभिव्याहृतपदनिष्ठशक्त्युद्बोधकत्वमेव द्योतकत्वं प्रसिद्धम् । अतो द्योतकतामतेऽपि कयाचित् शक्त्यैवार्थस्य बोधः । सा च शक्तिः व्यञ्जनैव । एवं रीत्या द्योत्यत्वेऽपि व्यञ्जनाशक्तेः स्वीकारस्यावश्यकत्वे नास्मिन्मतेऽपि न कश्चन लाघवः इति वाच्यम् । द्योतकतामते संसर्गविधयैव क्त्वाद्यर्थस्य भानेन शक्ते रुपयोगाभावात् । इदं तात्पर्यम् – ''धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः'' इति सूत्रे सर्वेषां व्रजनक्रियां प्रति पौर्वकाल्यम् इति भाष्यात्। अस्यैव भाष्यप्रतीकमादाय कैय्यटेनोक्तं यत् आख्यातवाच्यायाः क्रियायाः विशेष्यत्वात् प्राधान्यात्तां प्रति सर्वासां विशेषणत्वात् । इति ग्रन्थरीत्या भुक्त्वा व्रजति, इत्यादौ विशेष्यविशेषण-भावापन्नविषयताप्रयोजकत्वरूपैकवाक्यता सर्वैःवैय्याकरणैः स्वीक्रियते । सा चैकवाक्यता भोजनपाकक्रिययोर्विशेष्यविशेषणभावमन्तरेणानुपपन्ना । विशेष्यविशेषणभावनियामकः कश्चन सम्बन्ध एव भवति। सम्बन्धमन्तरेण विशेष्यविशेषणभावासम्भवात्। क्त्वाप्रकृतिको यो धातुः तिङ्प्रकृतिश्च यो धातुः तयोः विशेष्यविशेषणभावनिरूपकः सम्बन्धः जन्यत्वम् , समानाधिकरण्यम् , पूर्वोत्तरभावः व्याप्यत्वश्चे त्यादिरनेकविधः । यदि विशेष्यविशेषणभावं विनैव पदसमूहमात्रस्यैकाक्यत्वं स्वीक्रियते तदा भुङ्क्ते व्रजति, इति पदसमूहादपि यत् किञ्चित्कर्तृकाभुजिक्रिया यत् किञ्चित्त्कर्तृका व्रजनक्रिया इति बोधपत्तेः । अत्र पदसमुदाये एकमुख्यविशेष्यताशालिबोधजनकत्वरूपमेकवाक्यत्वं नास्ति । यद्यप्यत्रैकवाक्यत्वेपि न कश्चन दोषः तथापि सर्वजनविरोधानुभवरूपो दोषो बोध्यः । अपि च विशेष्यविशेषणीाावं विनैव स्वतः पदसमूहमात्रस्यैकवाक्यत्व स्वीकारे समानवाक्ये निघातः, इति वार्तिकस्य वैय्यार्थ्यापत्तिः सर्वत्रैवोक्तैकवाक्यस्य सत्त्वात् । ननु भुक्त्वा व्रजति इत्यत्रैकवाक्यताभङ्गापत्तिभिया समानकर्तृकत्वादौ क्त्वानिष्ठवाचकतानिरूपिता वाच्यता न स्वीक्रियते किन्तु एकवाक्यतायाः उपपादनं तु क्त्वाप्रत्ययस्य कर्त्रर्थकत्वे भवितुं शक्नोति। यतोहि कर्त्रर्थकत्वे उभयक्रियाकर्त्तोरभेदान्वयेन भोजनकर्त्रभिन्नकर्तृवृत्तिभुजिक्रियेति बोधसम्भवादिति चेन्न । उक्तबोधस्वीकारे एकवाक्यत्वसम्भवेऽपि तथाविधबोधस्य सर्वैरुपेक्षणात् सः सिद्धान्तः त्यज्यते । यतः क्त्वाप्रत्ययप्रकृतिभूतो यो धातुः तन्निष्ठप्रकारतानिरूपिता विशेष्यता यत्र तिङ्प्रत्ययप्रकृतिभूतधात्वर्थे भासते, तयोश्च प्रकारविशेष्ययोः नियामकसंसर्गे एव क्त्वाप्रत्ययः । ते च संसर्गाः नैकविधाः, अतः कुत्र कः संसर्गो भासते इति विचारः उपस्थाप्यते।

जन्यत्वम् – भुक्तवा तृप्तः । अत्र हि तृप्तौ जन्यता भुजिक्रियायां हि जनकता। एवं सति भुक्तवा तृप्तः इत्यादौ भोजननिष्ठजनकतानिरूपिता जन्यता तृप्तौ भाषते इति कृत्वा तृप्तिभुजिक्रिययोर्मध्ये जन्यजनकभावसंसर्गस्य प्रतीयमानत्वात्तद्योतकः क्त्वाप्रत्ययः । जन्यजनकभावसम्बन्धद्योत्वे एव क्त्वाप्रत्ययस्य साधुतेति स्वीकारादेव तृप्तौ भोजनक्रियानिष्ठजन्यतावत् पानक्रियानिष्ठजन्यतासत्त्वेऽपि भोजनजन्यत्वविवक्षायां पानक्रियाजन्यत्वमादाय पीत्वा तृप्तः इति वाक्यप्रयोगो न साधुतां भजति । अपितु पानजन्यत्वविवक्षायामेव।

समानाधिकरण्यम् – समानाधिकरण्यसम्बन्धेनेदं तात्पर्यं यत् क्त्वाप्रत्ययप्रकृतिभूत-धातुजन्यव्यापारस्य आश्रयीभूतो यः कर्ता सः एव कर्ता यदि तिङ्प्रत्ययप्रकृति-भूतधातोरप्यस्ति तदैव पूर्वकालिकक्रियावाचकाद्धातोः क्त्वाप्रत्ययस्य साधुता। अन्यथा विभिन्नपुरुषकर्तृकक्रियाद्वयमादाय क्त्वाप्रत्ययस्य साधुतापत्तिः स्यात्। यथा भुक्त्वा तृप्तः, इत्यत्र तृप्तौ भोजनक्रियानिरूपितजन्यता यथा वर्तते यथा पानक्रियानिरूपितजन्यताऽपि, किन्तु भुजिक्रियानिरूपितकर्तृत्वं भिन्नम् , पानक्रियानिरूपितकर्तृत्वं भिन्नम, अतः उभयो क्रिययोः कत्रोः भिन्नत्वेन समानाधिकरण्याऽभवात् न त्तवाप्रत्ययस्य साधुता अपितु समानकर्तृकत्वे साधुता। ननु भोजननिष्ठजनकता निरूपिता जन्यता तृप्तौ यदा भाषते तदैव भुक्तवा तृप्तः इति वाक्यप्रयोगःस्यादेतर्थं जन्यतासम्बन्धः स्वीकृतो वर्तते, एवं सति जन्यतासम्बन्धस्वीकारे समानाधिकरण्यसम्बन्धस्वीकारो व्यर्थः, यतोहि समानकर्तृकत्वस्य जन्यजनकभावसम्बन्धे एव सम्भवः, विभिन्नकर्तृकक्रिययोर्जन्यजनकभावाभावात्। एवञ्च क्रिययोरेकाधिकरण वृत्तिकर्तृतानिरूपकत्वरूपसमानाधिकरण्यस्य जन्यत्वेनैव लाभसम्भवे सामानाधिकरण्य-सम्बन्धस्वीकारो व्यर्थः इति। न च देवदत्तः यज्ञदत्तं ग्रामं गमयति, इत्यादौ देवदत्तनिष्ठः व्यापारः प्रयोजकव्यापारः, यज्ञदत्तनिष्ठो यो व्यापारः सः प्रयोज्यः। दज्ञदत्तनिष्ठो यः प्रयोज्यः व्यापारः स तु देवदत्तनिष्ठप्रयोजकव्यापारजन्यः एव। अतः प्रयोज्यप्रयोजककर्तृनिष्ठक्रिययोरपि जन्यजनकभावदर्शनात् समानाधिकरण्ये एव जन्यजनकभावः इति सिद्धान्तो न समीचीनमिति वाच्यम्। साक्षात्सम्बन्धावच्छिन्नः यः जन्यजनकभावः तस्यैवात्र विवक्षितत्वात्। प्रयोज्यता च नहि साक्षाज्जन्यतावच्छेदिकैव भवति किन्तु परम्परयावच्छेदकोऽपि प्रयोज्यो भवति। अत एव गां दोग्धि पयः, इत्यादौ गोः कर्मसंज्ञा। अन्यथा पयनिष्ठविभागस्य गोवृत्तिव्यापारजन्यत्वेन कर्तृत्वेनविवक्षितगोप निष्ठव्यापारजन्यत्वाऽभावेन कर्तृसंज्ञा न स्यात्। यदा तु प्रयोज्यत्वं जन्यजन्यत्वं स्वीक्रियते तदा गोपनिष्ठव्यापारजन्यः गोनिष्ठः व्यापारः तन्निष्ठव्यापारजन्यः पयनिष्ठः विभागः, अतः विभागेऽपि कर्तृभूतगोपनिष्ठव्यापारजन्यजन्यत्वसत्त्वेन कर्मसंज्ञा गोपदस्य सुलभा। भुक्त्वा व्रजति, इति वाक्ये भुज्धातूत्तरक्त्वाप्रत्ययः यथा समानाधिकरण्यसंसर्गस्य द्योतकः तथा पूर्वोत्तरकालिकत्वरूपसंसर्गस्यापि द्योतकः। अत एव निरुक्तवाक्येन भोजनसमानाधिकरणा तदुत्तरकालिकी व्रजनक्रियेति बोधः।

व्याप्यत्वसम्बन्धः – अधीत्य तिष्ठति, मुखं व्यादाय स्वपिति। क्त्वाप्रत्ययेन व्याप्यत्वसम्बन्धस्य द्योतनं कुत्र भवतीति विचारणायामुक्तं भूषणकृता यत् अधीत्य तिष्ठति, मुखं व्यादाय स्वपिति, इत्यादावध्ययनव्यादानयोरभावकालेऽप्रयोगात् यदा यदाऽस्य स्थितिः, स्वापप्यच–तदा तदाऽध्ययनम्, मुखव्यादानञ्च कालविशेषावच्छिन्न-व्याप्यत्वबोधात्।[6] इदं तात्पर्यं यत् अध्ययनं कुर्वन् तिष्ठतीति वाक्यसमानार्थकं वाक्यान्तरं विद्यते, अधीत्य तिष्ठतीति वाक्यम्। अतोऽत्र अध्ययनक्रियानिष्ठजनकतानिरूपिताजन्यता तिष्ठति क्रियायां नास्ति, अतो जन्यत्वसम्बन्धोऽत्र न वक्तुं शक्यः। यद्यपि अध्ययनतिष्ठतिक्रिययोरेका-धिकरणवृत्तिकर्तृतानिरूपकत्वरूपं यत् समानाधिकरण्यं तस्य सत्त्वे न काचित् विप्रतिपत्तिः तथा यत्रैकदिवसमात्रेऽध्ययनं स्थितिस्तु मासं यावत् तथाविधस्थित्यध्ययनयोः सत्त्वे वाक्यप्रयोगवारणाय समानाधिकरणसंसर्गमात्रविवक्षायां

क्त्वाप्रत्ययो न नित्यमधि-पूर्वकातीङ्घातोः विधेयः । तथा चात्र न पूर्वोत्तरकालिकत्वम् , जन्यत्वम्, समानाधिकरण्यञ्च संसर्गः सम्भवति, तस्मादगत्य व्याप्यत्वसंसर्गस्वीकारे एव क्त्वाप्रत्ययस्य साधुता। व्याप्यत्वञ्चात्र तदभाववदवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम्। स्वपदेन अध्ययनम्, एवञ्च अध्ययनाऽभावे स्थितेरप्यभावः। अत्र व्यापकता, अध्ययनक्रियायां विवक्षितं व्याप्यता च स्थितिक्रियायाम् । एव सति अध्ययनाऽभवाधिकरणे स्थितिक्रियायाः अवृत्तित्वे एव एतादृक् वाक्यानामर्थबोधनाय प्रयोगः । एवमेव मुखं व्यादाय स्वपिति, इति वाक्यप्रयोगः स्वाधिकरणकालिकं मुखव्यादानमिति बोधायेष्टः । अत्रापि पूर्ववत् जन्यत्वादिसम्बन्धस्याऽभावात्, व्यादायेत्यत्र क्त्वाप्रत्ययः दुर्लभः। किन्तु यदा क्त्वा प्रत्ययः व्याप्यत्वरूपसम्बन्धद्योत्ये भवतीति स्वीक्रियते तदा अत्रापि न काचित् विप्रत्तिपत्तिः। यतोहि अत्र स्वापक्रियायां व्याप्यत्वं विवक्षितं व्यादानक्रियायां व्यापकत्वम् । एवं सति व्यादानाऽभवाधिकरणे स्वापक्रियायाः अवृत्तित्वम्। ननु यत्र यत्र व्याप्यव्यापकभावः तत्र-तत्र सर्वत्र व्याप्यव्यापकभावत्वेन विवक्षितयोः समानाधिकरण्यं भवति, अथ च व्याप्यतावच्छेदकःव्यापकतावच्छेदकश्च नियामकः कश्चन सम्बन्धो भवति । यथा बह्निधूमस्थले चत्वरादिषु उभयोः समानाधिकरण्यम् । व्याप्यतावच्छेदकः व्यापकतावच्छेदकश्च नियामकः सम्बन्धः संयोगः। प्रकृते तथाऽभवान्न व्याप्यत्वसम्बन्धो भवितुमर्हतीति चेन्न। व्याप्यतावच्छेदकः व्यापकतावच्छेदकश्च सम्बन्ध प्रकृते कालिकः एव। उभयोः क्रिययोः कालिकसम्बन्धेन काले एव विद्यमानत्वात् समानाधिकरण्यमप्युभयोः सम्भवात्। ननु मुखं व्यादाय स्वपिति, इत्यत्र स्वपनक्रियापेक्षया व्यादानक्रियायां व्यापकत्वं प्रतिपदितम् । व्याप्यव्यापकभावः समानाधिकरण्ये एव भवति । किन्तु व्याप्यत्वेन विवक्षिताधिकरणे व्यापकत्वेन विवक्षितस्याऽभावो न भवितव्यः, तथा सत्येव व्याप्यव्यापकभावः सुरक्षितो भवति। यथा दृश्यते वह्निधूमस्थले। एवं कदापि न भवति यत् वह्न्यभावाधिकरणे धूमस्य वृत्तिता स्यात्। प्रकृते न तथा। यतोहि लोके दृश्यते यत् कश्चन जनः स्वापकाले कदाचित् मुखव्यादानं करोति, सः एव जनः कदाचित् स्वापकाले मुखव्यादानं न करोति, एवं सति व्यापकत्वेन विवक्षितस्य मुखव्यादानाऽभावेऽपि स्वापस्य सत्त्वेन नोभयोर्मध्ये व्याप्यव्यापकभावो भवितुमर्हति । एवमेव स्थित्यध्ययनयोः मध्ये, अध्ययनक्रियायां व्यापकत्वं विवक्षितम्, किन्त्विदं नावश्यकं यत् अध्ययनाऽभावे स्थितिक्रिया न सम्भवति । एवाञ्चाऽभावाऽधिकरणे स्थितिक्रियायाः सत्त्वेन अत्रापि न व्याप्यव्यापकभावो भवितुं शक्नोति चेन्न । व्याप्यताया व्यापकतायाश्चावच्छेदको यः कालविशेषो विवक्षितः सः वक्तृतात्पर्य्यविषयीभूतः क्षणादिरूप एव ग्राह्यः । एवं सति क्रियद्वयोरेकक्षणावच्छेदेन विवक्षिततत्वा त् न भिन्नकालमादाय व्याप्यव्यापकभावहानिः । तात्पर्यमिदमस्ति यत् मुखव्यादानविशिष्टस्वाधिकरणं तदभाव विशिष्टस्वाधिकरणञ्चैकं कालं व्यप्यतावच्छेदकं मत्वा तादृशवाक्यप्रयोगः कर्तव्यः । व्यादानाधिकरणतदभावा धिकरणकालस्यैव संसर्गतया विवक्षितत्वात् । ननु व्याप्यव्यापकसम्बन्धावच्छेदकत्वेन वक्तृतात्पर्य्यविषयीभूत क्षणादिरूपकाल विवक्षणे मुखं व्यादाय स्वपिति, इत्यत्र दोषवारणेऽपि, अधीत्य तिष्ठति, इत्यादौ दोषः तादवस्थः एव। यतोहि देवदत्तीयनिद्रादिकाले

देवदत्तस्य स्थितेः सत्त्वात्, अध्ययनस्य चासत्त्वात् स्थितौ अध्ययननिष्ठ व्यापकतानिरूपिताव्याप्यतायाः बाधितत्वादिति वाच्यम् । निद्रादिशून्यकालिकस्थितस्यैव व्याप्यतावच्छेदक धर्मत्वेन विवक्षितत्वात् । क्त्वा द्योत्यपरिगणितसम्बन्धेषु व्यात्वस्य समानाधिकरण्यस्य च परिगणनं कृतम् । तच्च न समुचितं प्रतिभाति । न च व्याप्यव्यापकभावस्य समानाधिकरण्ये एव सम्भवेन व्याप्यत्वेनैव समानाधिकरण्य स्यैव लाभसम्भवादिति वाच्यम् । क्त्वाप्रत्ययविधायकानि नाना सूत्राणि सन्ति पाणिनीयव्याकरणे। यथा 'अलं खल्वोः प्रतिषेधयोः प्रचां क्त्वा'।[7] अव्ययेऽयथाभिप्रेताऽख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ'[8] इति। तत्र न सर्वत्र समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इति सूत्रेण विहितक्त्वा प्रत्ययवत् सम्बन्धाः भाषन्ते । अतः समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इति सूत्रेण विहितक्त्वाप्रत्ययस्थले समानाधिकरण्यघटितमेव व्याप्यत्वं स्वीकर्तव्यमिति तात्पर्य ग्रहाय समानकर्तृकत्वरूपसमानाधिकरण्यस्यावश्यत्वात् । एवञ्च समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इति सूत्रविहित क्त्वास्थले समानकर्तृकत्वस्य समानाधिकरण्यस्य च संसर्गत्वमावश्यकम् । तदतिरिक्तजन्यत्वादीनां च क्वाचित्कमेव संसर्गत्वं भासते। ननु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इति सूत्रेण क्त्वाप्रत्ययविधानाय समानकर्तृकत्वरूपसमानाधिकरण्यमावश्यकमिति न वक्तुं शक्नुमः, समानकर्तृकत्वरूपसमानाधिकरण्याऽभावेऽपि ''अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति । मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा । इति कालिदासपद्यस्य मत्प्रसूतिमनाराध्य ते प्रजा न भविष्यतीत्यर्थः । अतः आराधनानन्तरमेव प्रजोत्पत्तिरिति तात्पर्यम् । पद्येऽस्मिन, आराध्यशब्दः क्त्वाप्रत्ययान्तः, आराधना च दिलीपकर्तृकैव । भविष्यति क्रियायाः कर्ता प्रजेति । एवञ्च प्रजाकर्तृकभवनक्रियानिरूपितपूर्वकालिकत्व-माराधनायामदर्शनात् क्त्वाप्रत्ययः असम्भवः, अतः तल्लक्ष्यसाधुत्वार्थं भिन्नकर्तृकर्तृकत्वमपि स्वीकर्तव्यमिति रीत्या समानकर्तृत्वसम्बन्धोऽपि क्वाचित्कः एवेति वाच्यम् । अत्र हि समानकर्तृकत्वरूपसमानाधिकरण्यनिर्वाहाय, अनाराध्येत्यनन्तरं स्थितस्याऽध्याहारः । अध्याहृता स्थितिक्रिया विशेष्यभूता भवति । एवं रीत्या यः दिलीपः स्थितिक्रियाकर्ता सः एव दिलीपः आराधनक्रियाकर्ताऽपि विद्यते अतः समानकर्तृकत्वं सुलभमेव । क्त्वाप्रत्ययद्योत्य व्याप्यत्वसम्बन्धस्योदाहरणं ग्रन्थकृता वाक्यद्वयं दत्तम् । एकं मुखं व्यादाय स्वपिति, द्वितीयश्च अधीत्य तिष्ठति । तत्र प्रथमे वाक्ये व्याप्यत्वसम्बन्धमन्तरेणापि क्त्वाप्रत्ययस्योत्पत्तिः भवितुं शक्नोति । कथमिति चेदोच्यते – भगवता भाष्यकारेण व्यादानोत्तरमेव स्वापः स्वीकृतः, एवं सति स्वापापेक्षया व्यादानक्रियायां पूर्वकालिकत्वं स्पष्टमेव । एवाञ्चोभयोर्मध्ये पूर्वोत्तकालिकत्वरूपसंसर्गसत्त्वेन क्त्वाप्रत्ययस्योपपत्तौ तदुत्पत्तये व्याप्यत्वसंसर्गः नावश्यकः । ननु मुखं व्यादाय स्वपिति, इति वाक्ये स्वापक्रियापेक्षया व्यादानक्रियायां पूर्वकालिकत्वं प्रतिपाद्य क्त्वाप्रत्ययः साधितो वर्तते, परञ्च क्रियाद्वये आंशिकमेव पूर्वोत्तरकालिकत्वं दृश्यते, एवं सति भुक्तवा भुङ्ते, वाक्यस्यापत्तिः । यतोहि यो हि देवदत्तः भोजनं कृतवान् तत्कृते अयं वाक्यप्रयोगः । तत्रोत्तरकालिकी या भुजिक्रिया तत्भुजिक्रियानिरूपितपूर्वकालिकत्वं पूर्वभुजिक्रियायां विद्यमानत्वात् । अत्र क्रियाद्वये आंशिकस्य पूर्वोत्तर कालिकत्वस्येदमेव तात्पर्यं यत्

गलविलाधसंयोगानुकूलो व्यापारः समानः किन्तु गलविलाधः संयोगानुकूलव्यापाराधिकरणकालः भिन्न इति चेन्न। मुखं व्यादाय स्वपिति, इत्यादौ व्यादानं नाम ओष्टपुटविभागजनको व्यापारः, स च व्यपारः स्वपाव्यापारजन्य एव । एवञ्चात्र ओष्टपुटविभागजनकस्वापरूपविशेषव्यापारानन्तरं सुखविशेषजनकव्यापारान्तरमपि प्रतीयते । एवं रीत्या व्यादाने क्रमजन्मावयवसमूहरूपतत्क्रियानिरूपितपूर्वत्वं व्यादने सुलभमेव। तात्पर्यमिदमत्र वर्तते यत् स्वापकाले एव व्यादानस्य सत्वात् व्यादाने बाधकाभावः । भुक्त्वा भुङ्क्ते, इत्यादौ तत्तदधिकरणकालभेदेन क्रियद्वयमध्ये पूर्वोत्तरकालिकत्वमसत्त्वेपि क्रियान्तर निरूपितपूर्वत्वाभावान्न त्तवाप्रत्ययापत्तिः । तस्मात् व्याप्यत्वादिसंर्गानामानन्तर्यादीनाञ्च समानकर्तृकयोः, इति सूत्रे पठितपदैः वाच्यत्वालाभात् क्त्वाप्रत्ययप्रकृतिकक्रियायाः तिङ्प्रत्ययप्रकृतिकक्रियया सह यः संसर्गः तत्संर्गस्यैव द्योतकः त्तवाप्रत्ययः। नेयं कल्पना मन्निष्ठा भाष्ये तथाविधव्यारख्यानदर्शनात्। समानकर्तृकयोः[१] इति सूत्रे भाष्ये भुक्त्वा व्रजतीति वाक्यसमानार्थके पूर्वं भुङ्कते पश्चाद् व्रजति, इति वाक्ये क्त्वाप्रत्ययः कथं न भवतीत्याशङ्का समाधानमुक्तं यत् स्वशब्देनोत्तवान्न भवति । न तर्हीदानीमिदं भवति, पूर्वं भुक्त्वा ततो व्रजति इति। तत्क्रियापौर्वकाल्यम्। अस्य भाष्येदमेव तात्पर्यं यत् पूर्वशब्दोऽन्यभोजन कर्त्रपेक्षया पूर्वत्वं गमयति । ततः पश्चादित्यपि, अन्यव्रजनकर्त्रपेक्ष-मेवोत्तरत्वं प्रत्यायति। न तु क्रिययोः। क्रिययोः पौर्वापर्य्यस्यैव त्तवाप्रत्ययो द्योतकः । प्रकृते भोजनकर्त्रोः व्रजनकर्त्रोश्च पौर्वापर्य्यस्य वाचकाः पूर्वादिशब्दाः वाक्ये उपाताः, अतः यदर्थद्योतनाय त्तवाप्रत्ययः कर्तव्यः तदर्थः पूर्वादिशब्देनोक्तः वर्तते, अतो न क्त्वाप्रत्ययः। एतद्भाष्येणेदमेव ध्वन्यते यत् क्त्वाप्रत्ययः द्योत्ये एव भवति न तु वाच्ये। यतोहि समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इति सूत्रे समानकर्तृकयोः इति पदे निर्धारणे षष्ठी सौत्रत्वात् द्विवचनम् । यतः पूर्वकालपदे पूर्वो कालः यस्येत्यर्थे बहुव्रीहिः अतः पूर्वकालिकव्यापारवाचकः अर्थः तथा च पूर्वकालिकव्यापारे विद्यमानात् धातोः तद्योत्ये त्तवाप्रत्ययः इति सूत्रार्थो फलति।

एतद्विषये कश्चिदेवं वदति यत् समानकर्तृकयोः इति सूत्रे समानकर्तृपदं न धर्मिपरम्, अपितु धर्मपरम् , समानकर्तृकत्वरूपस्य धर्मस्यैकत्वेऽपि क्रिया रूपधर्मिगतद्वित्वस्यारोपेण द्वित्वप्रतीतिसम्भवे द्विवजनोत्पत्तावपि न कश्चित् प्रतिबन्धकः। सूत्रे समानशब्दः एकार्थकः, तथा चैककर्तृकर्तृकत्वं समानकर्तृकत्वम्। पूर्वकालिक क्रियायाः निरूपितत्वसम्बन्धेने प्रथमे कर्तृव्येऽन्वयः । एवं सति भुक्त्वा व्रजतीति वाक्यस्य भोजनादिक्रियानिरूपितकर्तृत्वाऽश्रयाभिन्नकर्तृवृत्तिव्रजनादिक्रिया इति बोधः । यदि समानकर्तृकत्वं त्तवाप्रत्ययवाच्यं न स्यात् तदा अहमोदनं पक्त्वा भोक्ष्ये, इति वाक्ये कर्तृवाचकात् युष्मद्पदात्तृतीयापत्तिः कथमिति विचारयामि । वाक्येऽस्मिन् क्रियाद्वयं श्रूयते, पाकक्रिया भुजिक्रिया च। तत्र पच्धात्वर्थव्यापारजन्यफलस्य विक्लितेः आश्रयत्वादोदनस्य कर्मसंज्ञा, भुज्धात्वर्थक्रियाश्रयत्वात् युष्मच्छब्दः कर्तृसंज्ञकः सिद्धान्ते भवति, अतः वाक्यस्य साधुता सम्पन्ना भवति । क्त्वाप्रत्ययस्य समानकर्तृकत्वाऽभावे भुज्धात्वर्थक्रियानिरूपितकर्तृत्व-स्योक्तत्वेपि पच्धात्वर्थक्रियायानिरूपितकर्तृत्वस्योत्त्वाभावात् तृतीयापत्तेः। समानकर्तृकत्वं

यदा क्त्वाप्रत्ययवाच्यं भवति तदा उभयोरेककर्तृकत्वेन भोजनक्रियाकर्तुरस्मदर्थस्यैव पाकक्रियाकर्तृतया भोजनकर्तृरभिधाने पाककर्तुरप्यभिहित त्वेन तृतीयायाः अप्रसङ्गात् । अत्रेदं तात्पर्यं ज्ञातव्यम् – ओदनं पक्त्वा भोक्ष्ये, इति वाक्ये क्रियाद्वयं तु श्रूयते, एव। एका पच्धात्वर्थाक्रिया, अपरा च भुज्धात्वर्थाक्रिया। यन्मते समानकर्तृकत्वे त्तवाप्रत्ययो भवति तन्मते यथा तिङ्प्रत्ययेन कर्ता उक्तो वर्तते, तथा क्त्वाप्रत्ययेनापि, अतः कर्तृवाचकात् युष्मच्छब्दात् तृतीयायाः प्रसङ्गो नास्ति । किन्तु यन्मते संसर्गे एव क्त्वाप्रत्ययः तन्मते भुज्धात्वर्थक्रियानिरूपितकर्तृत्वस्य तिङ्प्रत्ययेनोवत्तत्वेऽपि पच्धात्वर्थक्रियानिरूपित-कर्तृत्वस्योक्तत्वाभावात्, तृतीयप्रसगङ्गः । यदपीदमुक्तं यत् 'अनभिहिते' इति सूत्रे नञ्त त्पुरुषस्य प्रसज्यप्रतिषेधः अतः अभिहिते न भवतीत्यर्थरीत्या केनाभिहितेति नियमाभावात् प्रकृतवाक्ये त्तवाप्रत्ययेन कर्तुरनभिहितत्वेपि तिङप्रेत्ययेन कर्तुरभिहितत्वात्तृतीया न भविष्यतीति तदि न समीचीनं यतोहि प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणे नञर्थस्य भवनक्रियान्वयितयाऽभिहितपदार्थेनाऽन्वयाभावादसमर्थसमासः स्वीकार्यः अतो लाघवात् पर्युदासः एवाश्रयणीयः । पर्युदासपक्षे अभिहितभिन्ने कर्त्रादौ तृतीयादयः इत्यर्थसम्पत्या अनभिहितभुज्क्रियाकर्तरि तृतीयायाः दुर्वारत्वापत्तेः । न च पर्युदासपक्षे लाघवसत्त्वेऽपि, वाक्यस्य साधुता सम्पादनाय प्रसज्यप्रतिषेधः एव स्वीकरणीयः इति वाच्यम् । प्रकृतसूत्रभाष्यविरोधात् पर्युदासः एव स्वीकरणी यत्वात् । तत्र भाष्यकारेण पूर्वं प्रसज्यप्रतिषेधं मत्वा विचारितं यत् प्रासादे आस्ते, इत्यत्राधिकरणस्योत्तवात् कथं सप्तमी । अस्येदेव तात्पर्यं यत् प्रसीदन्त्यस्मिन्निति विग्रह अधिकरणे धञ्प्रत्ययः 'उपसर्गस्य घञ्मनुष्ये बहुलम्' इति सूत्रेणोपसर्गस्य दीर्घः। अत्र हि सदिप्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमिति कृत्वा सप्तमी न प्राप्नोति नवा एष दोषः, अन्यतरेणानभिधानात् । सदिप्रत्ययेनाभिधानमासिप्रत्ययेना-नभिधानम्। यतोऽनभिधानं तदाश्रया सप्तमी भविष्यति। अत्र सप्तम्पुपपादनपरभाष्यस्य संङ्गतिः पर्युदासपक्ष एव सम्भवेन त्तवाप्रत्ययस्य कर्तृवाचित्मावश्यकमिति मतमपि न समीचीनम् । 'समानकर्तृकयोः क्रिययोः पूर्वकाले त्तवा, इत्यर्थकेन 'समानकर्तृकयोः' इति सूत्रात् कर्तृत्वस्य वाच्यत्वाऽलाभात्। अन्यथा, समानकर्तरि, इत्येव सूत्रन्यासः कुर्यात् पाणिनिः किन्तु न तथा कृतम् , अतः त्तवाप्रत्ययेन द्योत्यः संसर्गः एवार्थः समुचितः।

क्त्वाप्रत्ययेन द्योत्यः संसर्गः एव भवतीति सिद्धान्तस्वीकारे, अहमोदनं पत्तवा भोक्ष्ये' इति वाक्ये प्रधानक्रियानिरूपितकर्तृव्यस्य तिङ्प्रत्ययेनोक्तत्वेऽपि गौणक्रियाक्रियानिरूपतिकर्तृत्वस्योत्तवाभावात् कथं न कर्तृवाचकात् युष्मच्छव्दात्तृतीया भवतीति विचारणायामियं समाधिर्ज्ञातव्या भवति यत् –

प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधनमनुरुद्यते।

प्रधानविषयाशक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते। यदा गुणे तददा तद्वदनुक्ताऽपि प्रतीयते।।[10]

अस्येदं तात्पर्यं यत् – एकस्मिन्नेव वाक्य एकस्य द्रव्यस्य यदा क्रियाद्वयं भवति, एका प्रधानक्रिया, अपरा च गौणक्रियाय, तत्र प्रधानक्रियानिरूपिता या शक्तिः तद्बोधिकैव विभक्तिः भवति। प्रधानक्रियावाचिनो धातोरुत्पन्नेन प्रत्ययेन यदा प्रधानक्रियानिरूपिता शक्तिरभिधीयते

तदा गुणक्रिया विषया शक्तिः साक्षादनुक्ताऽपि, उक्तवत्प्रकाशते। अपि च प्रधानशक्तिरनुक्ता चेत् तदा गुणाश्रया शक्तिरुक्ताऽपि अनुक्तावत्प्रतीयते। अहमोदनं पक्त्वा भोक्ष्ये'' इति वाक्ये, पच्धात्वर्थक्रिया गौणीभूता, भुज्धात्वर्थक्रिया च मुख्या । यतः प्रधानभुज्धात्वर्थक्रिया निरूपितं कर्तृत्वमुक्तं वर्तते अतः गौणपच्धात्वर्थक्रियानिरूपितकर्तृत्वस्यानुक्तत्वेऽपि, उक्तवदेव भवतीति कृत्वा न अहमोदनं भाक्ष्ये' इति वाक्ये कर्तृवाच्कात् युष्मच्छब्दत्तृतीया प्रसङ्गः । यदि सिद्धान्तोऽयं न स्वीक्रियते तदा मया पक्त्वौदनो भुज्यते, इति वाक्यघटकोदनशब्दात् द्वितीयायाः वारणमसम्भवमेव स्यात्। अपि च निरुक्तसिद्धान्तस्वीकारे भुक्त्वा, स्नात्वा, पीत्वा, गतः इत्यादीनि वाक्यानि संगच्छन्ते । यतोहि यत्र प्रधानीभूता क्रियैका भवति, अप्रधानीभूताश्च बह्व्यः तत्र सर्वाः पूर्वकालिकाः क्रियाः प्रधानीभूतक्रियायामेव विशेषणतयाऽन्वयं लभन्ते, न तु परस्परम्, गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्, इति न्यायात्।

निष्कर्षः

प्रबन्धेऽस्मिन् मया समानकर्तृकयोः पूर्वकाले, इति सूत्रमुद्दिश्य क्त्वाप्रत्ययार्थः विचारितः, किन्तु विचारोऽयं न सम्पूर्णतामेति, यतोहि क्त्वाप्रत्ययविधायकानि नाना सूत्राणि लसन्ति पाणिनीयव्याकरणे, नहि समैः सूत्रैः एकस्मिन्नेवार्थे क्त्वाप्रत्ययानां विधानं भवति, अन्यथा एकेनैव सूत्रेण कार्यनिर्वाहसम्भवे सूत्रान्तराणां वैय्यर्थापत्तिः । एकस्मिन् निबन्धे सर्वसूत्रविहितानां क्त्वाप्रत्यार्थानां विचारोऽपि न सम्भवति गौरवभयात् । अपि च व्यक्तिविवेक 'विपच्य घटो भवति' इति वाक्ये कां पूर्वकालिकीं क्रियामादाय क्त्वाप्रत्ययः, इति विचारणीयो विषयो वर्तते, यो विषयो मया निबन्धेऽस्मन् नोपस्थापितः । अपि च कृत्प्रत्ययप्रकृतिकेन उपस्थापिता या क्रिया तिङ प्रत्ययेनोपस्थापिता या क्रिया तयोः क्रिययोर्मध्ये का क्रिया अन्तरङ्गा का च बहिरङ्गा, इत्यपि विषयः विचारणीयः । व्याकरणे, अन्तरङ्गक्रियानियामकं मूलं किम् , शास्त्रान्तरे तन्नियामकं किमति विषयोऽपि विचारणीयः, किन्तु विस्तारभिया, एषु एकोऽपि विषयो न विवेचितो वर्तते, अतः अस्यैव निबन्धस्य द्वितीयभागे, एतेषां सर्वेषां विषयाणामुपरि विचारान् करिष्यामि, इति शम्।

सन्दर्भाः

1. प्रत्येकार्थ, आनन्दमाया, इति टीकाद्वयसमलंकृत वाक्यपदीय ब्रह्मकाण्ड कारिका संख्या 127 प्रकाश,क मन्दाकिनी संस्कृत विद्वत्परिषत् दिल्ली
2. वाल्मीकि रामायण सुन्दरकाण्ड
3. पञ्चदशी
4. समानकृतकोः पूर्वकाले
5. तत्त्वदर्शिनीटीका समलंकृत वैय्याकरणभूषणसार ''अभेदैकत्वसंख्यानिर्णयप्रकण, पृ. 605 प्रकाशन वेंकटेश वैदिक विश्वविद्यालय, तिरुपति
6. पा.सू. 3-4-17
7. तत्त्वदर्शिनीटीका समलंकृत वैय्याकरणभूषणसार ''क्त्वाप्रत्ययार्थनिर्णयप्रकण, पृ. 605 प्रकाशन वेंकटेश वैदिक विश्वविद्यालय, तिरुपति
8. पा.सू. 3-4-18 9. पा.सू. 3-4-59 10. पा.सू. 3-4-21 11. वाक्यपदीय

UGC - CARE Listed

पाणिनीया
Vol. XXX, Year IX

संस्कृतसाहित्ये वैज्ञानिकशलाकाः

डॉ. रमादेवी वी.*

उपोदधातः

भारतीय संस्कृतेः आधारः संस्कृताश्रितः भवति। वेदकालादारभ्य देववाण्या एव सर्वप्रकारकाः रचनाः जाताः। भारतस्य वा संस्कृतभाषायाः वैशिष्ट्यं नाम अस्मिन् राष्ट्रे अनया भाषया निघण्टुतः आरभ्य वैज्ञानिकशास्त्रपर्यन्तं काव्यरूपेण निबद्धाः इति। एकोनविंशति शताब्दौ आंग्लपण्डितैः तथा केचन भारतीयैः संशोधकैः (K.N. Bhandarkar इत्यादि) कृतेन प्रयत्नेन बहवः हस्तलिखितग्रन्थाः संग्रहीताः संरक्षिताः च। अन्यथा चित्राणि परिवर्तनानि स्युः।

संस्कृतभाषायाः विषये प्रचलितः भ्रमः यत् एषा भाषा केवल धार्मिक विषयाणां प्रतिपादनार्थम् उपयुक्त इति। तथा नास्ति इति वयं शास्त्राध्ययनेन अवगन्तुं शक्नुमः। वस्तुतः आहत्य संस्कृतसाहित्यं यत् अस्ति तस्य 5% एव धार्मिकविषयाः, अवशिष्टः 95% साहित्यस्य तु धार्मिकसंबन्धः एव नास्ति। तत्र तु तत्वचिन्ता, नियमः, विज्ञानं, साहित्यं, वैयाकरणं, शब्दविज्ञानं, भाष्यम् इत्यादि विषयाः चर्चिताः दृश्यन्ते। संस्कृतभाषा अस्माकं तत्वचिन्तकानां, वैज्ञानिकानां गणितज्ञानां कवीनां, नाटककाराणां, वैयाकरणानां, न्यायकोविदानां च भाषा अस्ति। उदाहरणाय व्याकरणे पाणिनिः, पतञ्जलिः, ज्योतिषशास्त्रे तथा गणिते आर्यभट्टः, ब्रह्मगुप्तः तथा भास्करः प्रसिद्धाः सन्ति। अपि च तत्वचिन्तायां गौतमः (न्यायशास्त्रम्) अश्वघोषः (बुद्धचरितम्), कपिलः शङ्कराचार्यः इत्यादि।

पाणिनेः पूर्वं तथा अनन्तरम् इति सम्पूर्ण संस्कृतसाहित्यस्य द्विधा भेदः। वैदिकसाहित्यं तथा लौकिकसाहित्यम् इति तत्प्रसिद्धम्। वस्तुतः 1% एव साहित्यं वैदिकम् 99% संस्कृतसाहित्यं पाणिनेः परम्। अष्टाध्यायी रचनानन्तरं भाषायां तावत् परिवर्तनानि न

* ऐसोसिएट प्रोफेसर, डिपार्टमेंट ऑफ संस्कृत, महाराजा कॉलेज, एरनाकुलम्

जातानि यत् कात्यायनेन वार्तिकेषु वा पतञ्जलिना भाष्ये यदुक्तं तद्विहाय संस्कृतस्य वैज्ञानिकता वर्णमालातः एव अवगन्तुं शक्नुमः । आंग्लेय वर्णमाला A-Z पर्यन्तं काऽपि तर्कशुद्धता वा युक्तिपरता वा न। तत्र F अनन्तर G अथवा P अनन्तरं Q इति निर्दिशे प्रमाणमेव नास्ति। संस्कृतवर्णमालायां तथा न। प्रथमं स्वराणां तदनन्तरं व्यञ्जनानां च प्रपञ्चनं प्रामाणिकं दृश्यते । स्वराणां विवरणे अकारादारभ्य कण्ठ-तालु-मूर्घा-दन्त-ओष्ठ इति क्रमानुगतत्वं अपि च कवर्ग-चवर्ग-टवर्ग-तवर्ग-पवर्ग क्रमः च सयुक्तिकमेव।

वैज्ञानिकसाहित्यविषये प्रतिपादनात् पूर्वं षड् आस्तिकदर्शनानां तथा त्रीणि नास्तिकदर्शनानां च योगदानम् अविस्मरणीयमेव । सांख्य-योग-न्याय-वैशेषिक-पूर्वमीमांसा-उत्तरमीमांसा (वेदान्ताः) इति आस्तिकानि दर्शनानि तथा चार्वाक-बौद्ध-जैन इति नास्तिकदर्शनानि । पूर्वोक्त आस्तिकदर्शनेषु प्रमाणविचाराः अणुवादः, पुरुष-प्रकृति संकल्पः सृष्टिः शारीरिकं मानसिकं स्वास्थ्यं, यज्ञकर्मणि, ब्रह्मज्ञानम् इत्यादि विषयेषु चर्चाः कृताः । तत्वदर्शने द्वे शाखे प्रधाने Ontology and Epistanology Ontology इत्युक्ते अस्तित्वविषये अध्ययनं तथा माया विचार । Epistenology इत्युक्ते प्रमाणविचारः । विश्वदार्शनिकक्षेत्रे प्रत्यक्ष-अनुमान-उपमान-शब्द-अर्थापत्तिः - अभाव इति प्रमाणानां चिन्तनम् इतः एव जातः।

संस्कृतसाहित्ये विज्ञानं किम् अस्ति ? इति विषये चिन्तनं पूर्वं अत्र एकः Data base विषये किञ्चित् प्रतिपादितुम् इच्छामि। तस्य नाम इति। तस्य पूर्णनाम General Information System Terminal इति NIC इत्यस्य National Informatics Centre इति । e-Governanace इति तेषां विषय5 हैदराबाद केन्द्रिता संस्था एष। तस्मिन् जालपुरे पारम्परिक विज्ञानस्य विषये एकः विभागः अस्ति । तत्र संस्कृतसाहित्यस्य दशविभागाः सन्ति तेषु प्रत्येकस्य दश-दश उपविभागाःसन्ति, एवं आहत्य 100 पृथक् उपविभागेषु संस्कृतसाहित्ये वैज्ञानिक विषयाः के ? इति प्रत्यपादीत्। इतः अवगन्तुं शक्यते यत् भारते अस्माकं पूर्विकानां विज्ञानदृष्टिः कीदृशी आसीत् इति। तेषु कांश्चन अंशान् वयं पश्यामः। संस्कृत तथा स्वास्थ्यम् WHO (विश्व स्वास्थ्य संघठन) द्वारा 1948 मध्ये स्वास्थ्यस्य विवरणम् एवं कृतम् - Health is a state of complete Physical mental and social will being and not anerely the absence of disease or infirmily. अस्मिन् विवरणं केवलं शशिरस्य भौतिकस्वास्थ्यस्य प्राधान्यता दृश्यते। मनसः विषये उल्लेखः नास्ति। अनन्तरं 1970 तथा 1980 मध्ये पुनः विवरणस्य परिष्कारः कृत - तत्र बौद्धिक-पर्यावरण-आत्मीय स्वास्थ्यबिन्दूनामपि उल्लेखः आगतः । एतदेव सहस्रेभ्यः वर्षेभ्यः पूर्व आयार्येण सुश्रुतेन स्वस्थ सुश्रुतसंहितायां अनयारीत्या प्रतिपादितम्।

समदोषः समाजिक्य समाधातुमलक्रियः।
प्रशन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयत।।

अस्मिन् श्लोके प्रथमपादे शरीरसंबंधी विवरणं तथा द्वितीय पादे तु आत्मीय-

तात्विक-मानसिक स्वास्थ्यानामपि विवरणं दृश्यते। भारतीयानां चिन्तनं कियद् समग्रमासीत् इत्यस्य निदर्शन-मात्रमेतदस्ति।

संस्कृतं नाम गणितशास्त्रम् - गणितक्षेत्रे तथा ज्योतिशास्त्रे च भारतीयानां योगदानम् अतुल्यमेव । उदाहरणाय बुक्कस्य राजधान्यां सायणः मन्त्रीः आसीत् । 14 शताब्दौ सः प्रकाशवेगस्य गणनां कृतवान् यत् अर्धनिमेषे 2202 योजना इति। ऋग्वेदे अपि उदाहरणानि सन्ति। योजनानां सहर्स द्वे द्वे शते द्वे च एकेन। योजना निमिषार्धेन क्रमेण नमोस्तु ते,

1 Kose = 8000 British yard.

1 Britis yard = 0.914 meters

Therefore 2202 योजना	-	2202x8000x0.9144
	=	6443228.1 mlas

श्रीमद्भागवते निमेषस्य विवरणमेवास्ति -

15 निमेषः	=	1 कष्टः
15 कष्टः	=	1 लघुः
30 लघुः	=	1 मुहूर्तः
30 मुहूर्तः	=	1 दिवा-रात्रि

एतस्य आधारेण समयस्य वेगः इत्येतद् आधुनिकालेन संगणकद्वारा निर्दिष्टगणनायाः समीपे एव वर्तते। एवं वैदिक गणित क्षेत्रामपि आश्चर्यकश्मेव।

तथा ज्योतिशास्त्रम् –

भारतीय सिद्धान्तानुसरां प्रपञ्चस्य 80 लक्षपर्यन्तति इति वर्तते । अत्र सांख्यविषयक-ज्ञानम् उपलभ्यते। 3000 BC मध्ये रचिते शतपथब्राह्मणे चन्द्र-रोहिणीनक्षत्र सम्बन्धे वर्णनमस्ति । महाभारतग्रन्थे द्विशताधिक ज्योतिशास्त्र महाभारतयुद्धस्य त्रयोदशे दिवसे द्वयोः ग्रहणयोः उल्लेखः अस्ति । तदनन्तरग्रहणं तु 36 वर्षानन्तरं कृष्णः यदा द्वारकायामसीत् तदा अभवत् इति सूचना अस्ति । एवं वराहमिरिस्य, आर्यभट्टस्य तथा भास्कराचार्यस्य च ग्रन्थेषु ज्योतिशास्त्रसंबन्धीनि प्रतिपादनानि द्रष्टुं लभ्यते।

संस्कृतं तथा प्रबन्धशास्त्रम्

भगवद्गीतायाः दैवासुरसम्पद्धिभाग योगे 'आसुरी सम्पत्' इति रूपेण प्रबन्धशास्त्रस्य दोषान् उक्तवा 'देवी सम्पत्' इति रूपेण उत्तम प्रबन्धस्य लक्षणानि प्रतिपादितानि।

अमन्त्रमक्षरं नास्ति, नास्ति मूलमनौवधम्।
अयोग्यः पुरुषो नास्ति, योजकतत्र दुर्लभः।।

एषः श्लोकः प्रबन्धनशास्त्रस्य प्राथमिकं तत्वं प्रतिपादयति। भगवद्गीतायाः तृतीये अध्याये कर्मयोगे अपि लोकसंग्रहार्थं कथं कार्यं करणीयमिति प्रत्यपादयत् । अपि च प्रश्नोपनिषदि अपि प्रबन्धनशास्त्रस्य तत्वानि सन्ति। इत्यादि विषयाः प्रश्नोपनिषदि तृतीये

अध्याये गुरुः प्राण-अपान-व्यान-उदान समान विवरणेन सह पठामः चेत् वयम् अवगन्तं शक्नुमः यत् विकेन्द्रीकरणसम्बन्धी अस्मदीयाः धारणाः कियन्त्यः पुरोगामिन्यः आसन् इति। संगणकक्षेत्रे अपि Theortical Computer Science (TCS) कृते महर्षिणः पाणिनेः अष्टाध्यायी उपयुक्ता इति संगणक ज्ञैः प्रोक्तम् । Software development कृते संस्कृतव्याकरणे विद्यमानाः Phonotics, Phonology and Norphology सिद्धान्ताः महदुपकारकाः सन्ति। डॉ. पी. रामानुजः CDAC, डॉ. लक्ष्मी तानाचार, संस्कृत अकादमी, मेलुकोट्टै, Dr. John Backus. IBM इत्यादयः अस्मिन् विषये प्रमाणानि।

संस्कृतं तथा पशुचिकित्साविषये अपि भारतस्य योगदानम् अप्रतिममस्ति । डॉ. कृष्णस्वामी इति Civil Vetinary Dept. प्रमुखः, तस्य विविध लेखेषु बुद्धकालादारभ्य अस्मिन् शास्त्रे किं किं जानम् इति संशोधनफलानि प्रकाशयत् । तस्य लेखाः नाम्ना 'The Vetinary Science in India, Ancient and Modern, with special Reference to Tuberculosis, Vetinary Surgery and Surgical Instuments of Ancient India' प्रसिद्धाः । सन्ति । अस्मिन् क्षेत्रे शान्तिहोत्रः (अश्वायुर्वेदः) पलाकाण्यः (गजशास्त्रम्), रजपुत्रः, वैशम्पायनः, व्यासः, नकुलः, सहदेवः, गार्ग, मृताशर्मन्, बृहस्पतिः, नारदः, गणः, जयदत्तसूरी इत्यादयः प्रसिद्धाः ग्रन्थकर्तारः सन्ति।

उपसंहारः

उपरि प्रतिपादिताः विषयः तु केवलम् उपलक्षणमात्रमेव। अन्येऽपि विषयाः बहवः सन्ति। एतैः विषयैः संस्कृतक्षेत्रे इतोऽपि अध्ययनस्य वा संशोधनस्य क्षेत्राणि विशालानि सन्ति एव। संस्कृतशिक्षकैः आग्रहेण सह Interdesciplinary संशोधनानि अस्मिन् क्षेत्रे अत्यन्तम् अपेक्षितानी सन्ति। तदर्थं सर्वैः प्रयत्नः विधेयताम् इति शम्।

सन्दर्भाः

1. Krishnamacharyar M. Histroy of Classical Sanskrit Literature, Motilal Banarasidas, Delhi 1974
2. K.V.Sarma, A History of the Kerala School of Hindu Astronomy,VVRI, Hoshiarpur, Punjab University.
3. Ed . KG.Paulose,Scientific Heritage of India,GSCC,Tripunithura.
4. Ed.R.C.Majumdar,The History And Culture Of The Indian People., Bharatiya Vidya Bhavan, Mumbai.

UGC - CARE Listed

पाणिनीया
Vol. XXX, Year IX

वैदिकजीवनचर्या चिकित्सापद्धतिश्च

डॉ. संकल्पमिश्र*

सार

सुप्रथितं हि लोके सर्वं वेदात् प्रसिद्ध्यति वचनस्यैतस्य सार्थक्यं परमं विद्यते। वेदस्य षडंगुषु कल्पाख्यमेकमंगम् यस्मिन् विषये आचार्यैः विष्णुमित्रैः उक्तं – कल्पो वेदविहितानां कर्मणाम् आनुपूर्व्येण कल्पनाशास्त्रम्। कल्पनाशास्त्रेषु श्रौत-गृह्य-धर्म-शुल्बादीनि सूत्राणि गण्यन्ते। केचन विद्वासः पितृमेध-प्रवरसूत्रे अपि अत्रैव गण्यन्ते।

वैदिकसाहित्यस्य विस्तारः नास्त्यल्पः अतः भिन्न-भिन्नविषयानुगुणं वेदस्य तत्सम्बद्धसाहित्यस्य अपि वैविध्यं वर्तते। गृह्यसूत्रेषु गृह्यकर्मणामुल्लेखः दृश्यते येषां सम्पादने गृह्याग्निः अपेक्ष्यते तथापि अत्र चिकित्सासम्बद्धविषयाः अपि दृश्यन्ते यथा शुक्लयजुर्वेदस्य पारस्करगृह्यसूत्रे एका कण्डिका शीर्षरोगभेषजमिधकृत्य प्राप्यते। अत्र कथं शिरसि विद्यमानस्य रुजः निराकरणं क्रियते मन्त्रेण, अभिमन्त्रिताभिः अद्भिः एतत् सर्वं विज्ञापितम्। एवमेव शिक्षाग्रन्थेष्वपि सम्यकत्या मन्त्रोचारणाय भोजनं कीदृशं स्यात्? दिनचरी कथं स्यात्? एते सर्वे विषयाः दृश्यन्ते। मधुप्रयोगः कथं करणीयम्? किं भक्षणीयम्? किं न भक्षणीयम्? कदा भक्षणीयम्? एतत् सर्वं विचारितम्। ओषधेः प्रयोगः कदा स्यात्? कथ स्यात्? एते सर्वेः विषयाः तत्र प्राप्यतन्ते।

बुद्धिः स्मृतिः वा विवर्द्धनाय किं करणीयम्? एतदपि वेदे वैदिकसाहित्ये वा प्राप्यते। रुजामतिरिच्य कस्यापि मनुष्यस्य व्यवहारः कथं समीचीनां भवेत् एतदपि सुष्ठुतया ज्ञापितम्। **उतूहपरिमेह**प्रकरणे दुर्विनीतदासस्य कथं मनोवैज्ञानिकमुपचारः कुर्वन् तस्य व्यवहारे कार्ये वा परिवर्तनं कर्तुं वयं शक्नुमः, ज्ञापितम्।

*सहायकाचार्यः वेदव्याकरणविभागः, महर्षिपाणिनिसंस्कृत-एवं-वैदिकविश्वविद्यालयः, उज्जैनम्

संस्काराणां सम्पादनप्रसंगे कथं वनस्पतिप्रयोगेण वयं स्वास्थ्यलाभकर्तुं वयं शक्नुमः, विचारितम् । वस्तुतः वैदिककालीनदिनचर्यावशात् रुजाम् उत्पत्तिरेव न भवितुं शक्यते तथापि यदि स्यात् तस्यापि निराकरणाय साधनानि आसन् । मधुपर्कवि धिप्रसंगे कथं केषां द्रव्याणां मेलनेन मधुपर्क इति संज्ञा तस्य द्रव्यस्य भवति ? कियती च मात्रा स्यात् ? ग्रहणं कदा कर्त्तव्यम् ? कथं कर्त्तव्यम् ? सर्वं सुप्रसंगमुपस्थापितम्।

लोके आयुर्वेदशब्दस्य श्रवणेन झटिति सर्वेषां मुखे त्रिफला इत्यस्य नाम स्वयमेव आयाति । त्रिफलाभक्षणेन को लाभः । कीदृकोषधेः ग्रहणं न कर्त्तव्यम् ? दन्तधावनं केन साधनेन कर्त्तव्यम् ? एतेः सर्वे विषयाः वैदिकसाहित्यस्य अवलोकनेन ज्ञायन्ते।

ब्रह्मचारी कथं स्यात् ? तस्य दैनिकजीवनं कथं भवति ? वस्तुतः एतेषा सर्वेषां विषयाणां पृष्ठे महती वैज्ञानिकता दूरदर्शिता च विद्यते । अनेनैव पुराकालीनजनाः बहुविधमन्त्राणां स्मरणकर्तुं प्राभवन्।

वस्तुतस्तु सर्वविधलोकोपकारकता वेदे अस्ति तथापि वेदज्ञानाभावे जनाः तस्य लाभाः प्राप्तुकर्तुं न शक्नुवन्ति । वेदाध्ययने प्रवृत्यनुदयात् , अनेन जनानां प्रवृत्तिः साक्षात्फलदर्शनेन कदाचित् स्यात् इति धिया लोकजागरणाय सर्वसारतया ज्ञापितः केचित् चिह्नितविषयाः।

भूमिका

भारतवर्षप्रसंगे अस्माकं पूर्वजाः दीर्घायुष्यवन्ताः आसन् एतत् सुप्रतिष्ठितम् । तेषां स्मरणशक्तिः कीदृशी एतदपि सर्वे जानन्त्येव । कथं वेदमन्त्राणां संरक्षणं तैः समपादितं येन अद्यावधिपर्यन्तं तथैव मन्त्राणामुच्चारणं क्रियते यथा पुराकाले क्रियते स्म । एतादृक्शक्तेः विकासः उद्भवो वा स्वयमेव न जायते अपितु एतस्य विकासाय सुनियन्त्रिता व्यवस्थिता दिनचर्या अथ च चिकित्सापद्धतिश्च आवश्यकी । कस्यापि रुजः मूलमन्विष्य तस्य कृते सम्यक्प्रयत्नेन (तत्शमनाय आवश्यकेन आहार-विहाराद्याचरणेन) सम्यक्औषधिसेवनेन च सर्वं नियन्त्रितं भवति। अत एव अस्माभिः तस्याः जीवनचर्यायाः चिकित्सापद्धतेश्च विषये अवगम्य ज्ञातव्यं येन जगत्कल्याणं स्यात्।

वैदिकजीवनचर्यायाः भागद्वयं कर्तुं शक्यते – विवाहात् प्राक् , विवाहानान्तरं च। मानवजीवने बहवः संस्काराः मनुष्यैः क्रियन्ते तेषु विवाहात् प्राक् क्रियमाणानां संस्काराणां बाहुल्यं दृश्यते। वस्तुतः संस्कारसम्पादनेन तस्य शरीरे, व्यवहारे चिन्तने च परिष्कारः जायते। यथा – उपनयानान्तरं बालः दैनिकव्यवहारे संस्कृतो जायते संध्यावन्दनम् , शौचाचारसम्पादनं तेन सम्यक्तया क्रियते अथ च वेदाध्ययनमपि कर्तुं प्रभवति । अस्तु कतिपयविषयाः सन्ति येषां विषये वैदिकजीवनचर्यामधिकृत्य ज्ञास्यामः -

1. **आधानम् :** आधानाम् द्विविधम् स्मार्त-श्रौतभेदात् । अत्र श्रौतधानाय पूर्वं स्मार्ताधानाम् आवश्यकम् । अथ च स्मार्ताधानाय पुरुषस्य सभार्यत्त्वमनिवार्यम् ।[1] वस्तुतः

सभार्यस्य एव आधाने अधिकारः[2]। अतः सर्वप्रथमः विवाहः स्यात् तदन्तरं चतुर्थी कर्म स्यात्। प्रसिद्धं हि यत् चतुर्थीकर्मसम्पादनन्तरं हि विवाहितायाः भार्येति संज्ञा जायते अतः सभार्यत्वाय चतुर्थीकर्मणः अनिवार्यत्वमुक्तम्। आवसथ्याधानं नाम स्मार्ताधानस्य एवं च एषा प्राथमिकी योग्यता विद्यते श्रौताधानस्य[3]। श्रौताधानान्तरं मनुष्यः यत्कर्म करोति सायंप्रातराहुतिप्रदानात्मकं तत् कर्म अग्निहोत्रत्वेन प्रसिद्धम्। उभयविधाधानसम्पादनाय आवश्यकमेतत् यत् आहिताग्निः सर्वदा प्रातःकाले जागरणं कुर्यात्। अथ च कालानुगुणं कर्त्तव्यानुगुणं च प्रातः कालस्य आधानसम्बद्धेतिकर्त्तव्यातानां पालनं विदध्यात्। यदा मनुष्यः प्रत्यहं आहिताग्निः सन् इतिकर्त्तव्यतां निष्पादयति तदा तस्य दिनचरी स्वयमेव नियमिता भवति। अनेन प्रत्यहं नियमेन शयनम्, जागरणम्, स्नानम्, सन्ध्यावन्दनम्, होमः, भोजनम् इत्यादीनि सर्वाणि कार्याणि भवन्ति। अनेन सः स्वास्थ्यलाभः प्राप्यते। परान्नाभक्षणेन तस्य बुद्धौ अपि निर्माल्यं भवति। भोजने दूषणाभावेन स दीर्घायुष्यं प्राप्य निरोगी भवति।

2. **ब्रह्मचर्यरणम्** : उपनयनानन्तरं उपनीतबालकस्य ब्रह्माचारीति संज्ञा जायते। अत एव एतत् परमावश्यकं यत् तेन ब्रह्मचारिधर्माः आचरणीयाः4। अनेन आचरणेन सः मेधावी, निरोगी, स्वस्थः च भवति। ब्रह्मचर्याश्रमस्य बहवः नियमाः सन्ति येषां पालनेन तस्य आयुष्यं वर्द्धते। यथा प्रत्यहं भिक्षाचरणम्, स्निग्धभोजनम्, त्रिफलासेवनम्, न्यूनशयनम्, प्रातःकाले समयेन जागरणम्, अत्यल्पभोजनम् एवं विधानि बहूनि कार्याणि सन्ति येषां पालने कठिन्यं भवति किन्तु अनेन तस्य जीवने आयुष्ये च दार्ढर्यम् आयाति। सदृढः सन् स रोगी न भवति। विद्वावान् भवति, विद्यागमनेन स प्रथितयशस्कः भवति। याज्ञवल्यकशिक्षायामुक्तं यत्

त्रिफलां लवणाक्तां वै भक्षयेच्छिष्यकः सदा।
क्षीणमेधाजनन्येषा स्वरवर्णकरी तथा॥38॥

इत्थं त्रिफलाभक्षणस्य लाभाः प्रतिपादिताः यत् अनेन मेधावृद्धिः जायते स्वरोच्चारणे सारल्यं भवति। आयुर्वेददिशा तु जनाः त्रिफलां स्वीकुर्वन्त्येव। एवमेव दन्तधावनविषये अपि तत्रोक्तम्–

आम्रपालाशविल्वानामपामार्गशिरीषयोः।
वाग्वतः प्रातरुत्थाय भक्ष्येत् दन्तधावनम्॥35॥
खदिरं च कदम्बं च करवीरकरंजकौ।
सर्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरीणश्च यशस्विनः॥36॥

केन साधनेन दन्तधावनं स्यात्, तस्य को लाभः सर्वं प्रतिपादितम्। वेदपाठिना/ ब्रह्मचारिणा वा कथं भोजनं कर्त्तव्यमेतदपि ज्ञापितमत्र–

अन्नव्यंजनयोर्भागौ तृतीयमुदकस्य च।
वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमुपकल्पयेत्॥114॥

अर्थात् भोजनकाले उदरे रिक्तस्थानं भागचतुष्टये परिकल्प्य तत्र प्रथमे अन्नं द्वितीये व्यंजनम् तृतीये आपः चतुर्थे च वायोः संचरणाय रिक्तता स्यात् । अनेन शरीरेन्द्रियाणि सम्यक्तया कार्यं कुर्वन्ति।

3. **नित्यहोमाचरणम् :** विवाहित-पुरुषेण नित्यहोमकर्त्तव्यम्। प्रत्यहम् अग्निपरिचर्या आवश्यकी। यथाहि उक्तम् पारस्करगृह्यसूत्रे **उपयमनप्रभृत्यौपासनस्य परिचरणम्**[5] । अनेन सायंप्रातः होमात्मककर्मसम्पादनेन तस्य प्रत्यहं दिनचर्या सुष्ठुरीत्या प्रचलित येन आयुष्यलाभः, यशलाभः इत्थं सर्वविधलाभः जायते।

अधुना केचन विषयाः ये चिकित्सापद्धतिं बोधयन्ति ते अपि ज्ञातव्याः यत् कीदृश व्यवस्था पुरा प्रयोगे आसीत्।

1. **शीर्षरोगभेषजम् :** पारस्करगृह्यसूत्रे शिरसः पीडानाशाय उक्तं - पाणी प्रक्षाल्य भुवौ परिमार्ष्टि - चक्षुर्भ्यां श्रोत्राभ्यां गोदानाच्छुबुकादधि यक्ष्मं शीर्षण्यं रराटद्विवृहामीममिति ॥ अथ च

अर्द्धं चेदवभेदकविरूपाक्ष श्वेतपक्ष महायशः।
अथो चित्रपक्ष शिरो मास्याभिताप्सीदिति ॥3.6.3॥

अन्ते उक्तं—

क्षेम्यो ह्येव भवति ॥3.6.4॥

अर्थात् अनेन प्रकारेण शिरोरोगराहित्यं भविष्यति । इत्थं अर्थर्ववेदीयकौशिक-गृह्यसूत्रस्य चतुर्थे अध्याये अपि एषः विषयः प्रतिपादितः तत्र घृतस्य प्रयोग जरायुज इति मन्त्रमाध्यमेन ज्ञापितः, तेनापि पीडा नश्यति।

2. **उतूलपरिमेह :** पारस्करगृह्यसूत्रस्य तृतीयकाण्डस्य सप्तम्यां कण्डिकायां दुर्विनीतदास्य उपचारविधिरपि ज्ञापिता। कथं दासस्य वशीकरणं क्रियते ? यथा – **स्वपतो जीवविषाणे स्वं मूत्रमासिच्यपसवि त्रिः परिषिंचन्परीयात् – परि त्वा गिरेरहं परिमातुः परिस्वसुः परिपित्रोश्च भात्रोश्च सख्येभ्यो विसृज्यामहम् । उतूह परिमीढोऽसि परिमीढः क्व गमिष्यसि ॥** एवं ज्ञापयन् अन्ते लिख्यते क्षेम्यो ह्येव भवति। अर्थात् दासः वशे/नियन्त्रणे वा आयाति।

पारस्करगृह्यसूत्रे एतदतिरिच्य भोजनविधिः, शौचाचारविधिः अपि ज्ञापिता यस्य आधुनिके समये महत्ता वर्तते। भोजने शुचिताराहित्यात् बहवः रोगाः जायन्ते। एवमेव शौचस्य अभावे यथा – सम्यवक्तया हस्तपादप्रक्षालनाभावे मुखप्रक्षालनाभावे च कथं सूक्ष्मजीवाः वायुमण्डले प्रसरन्ति तथा च तस्य परिणामः महामारी भवति सर्वे साम्प्रतिके कोरोनाकाले अवगच्छन्ति जानान्ति च।

आहत्य सर्वं वयमवगन्तुं शक्नुमः यत् वैदिकं जीवनं सर्वश्रेष्ठम् । यथा अस्माभिः जीवनचर्या परिवर्तिता अत्र परमावश्यकतत्त्वानां समावेशः त्यक्तः, अनेनैव नैकविधाः

समस्याः जायन्ते । दीर्घायुष्यार्थं वैदिककालीनजीवनचर्यायाः चिकित्सापद्धतेश्च प्रयोगः अस्माकं कल्याणााय एव। इति शम्।

सन्दर्भाः

1. आवसथ्याधानं दारकाले। 1.2.1 पारस्करगृह्यसूत्रम्
2. भार्यादिरिग्नर्दायादिर्वा। 1.5.6 गौतमधर्मसूत्रम्
3. मासि मासि वोशनम्। 1.1 श्रौतसूत्रम्
4. अधः शाय्यक्षारालवणाशी स्यात्। 2.5.10 पारस्करगृह्यसूत्रम् ,
   मधुमांसमज्जनोपर्यासनस्त्रीगमनानृतादत्तादानानि वर्जयेत्। 2.2.12 पारस्करगृह्यसूत्रम्
5. 1.9.1 पारस्करगृह्यसूत्रम्

UGC - CARE Listed

पाणिनीया
Vol. XXX, Year IX

उपसर्गार्थचन्द्रिकानुसारं सम्पूर्वकस्य ईक्ष दर्शने इति धातोः अर्थविमर्शः

नित्यानन्दमाना*

1. उपोद्घातः

सुप्रसिद्धवैयाकरणैः श्रीचारुदेवशास्त्रिभिः प्रणीता कश्चन अभूतपूर्वः शोधमूलकग्रन्थः उपसर्गार्थचन्द्रिका इति । अस्मिन् ग्रन्थे उपसर्गयोगेन एकस्यैव धातोः एकेनैवोपसर्गयोगेन बहवः अर्थाः सम्भवन्ति इत्यत्र समग्रसंस्कृतवामङ्मयतः प्रयोगाः उदर्शिताः। तेषामर्थाश्च निरूपिताः। उपसर्गयोगेन धातोः अर्थभेदे जाते तस्य धातोः कस्मिन् अर्थगणे पाठः स्यात् इति विषये अयं शोधः । एतेन तेषां सोपसर्गाणां धातूनां कारकाङ्क्षाया निर्णये अपि सौकर्यं स्याद् इति वयं मन्यामहे। तस्मादेव विषयेऽस्मिन् शोधकार्यं चिकीर्षते।

2. सम्पूर्वकस्य ईक्ष दर्शने इति धातोः अर्थविमर्शः

ग्रन्थकारैः सम्पूर्वकस्य ईक्ष दर्शने इति धातोः ये प्रयोगाः दर्शिताः, उपसृष्टधातूनाम् अर्थगणनिर्णयपूर्वकं ते क्रमशः आलोच्यन्ते।

2.1. अन्वेषणार्थकः

ग्रन्थकारैः सम्पूर्वकस्य ईक्ष दर्शने इति धातोः उदाहरणम् प्रदत्तम् - समीक्षध्वं महारण्ये देशम्...यत्रेमाः शरदः सुखं प्रतिवसेमहि (भा.) इति । **तैः अर्थः लिखितः**- समीक्षध्वम् अन्विष्यत, मृगयध्वम् । इति । **तस्मादत्र उपसृष्टधात्वर्थः** अन्वेषणम् अथवा मृगयनम् **अर्थगणश्च** अन्वेषणार्थकः **इति वक्तुं शक्यते**।

2.2. ईक्षाणार्थकः

सम्पूर्वकस्य ईक्ष दर्शने इति धातोः ग्रन्थकारैः उदाहणम् प्रदत्तम् - मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे (वा.सं. 36.18) । इति । **तैः अर्थः लिखितः** - इह सम्शब्दोऽर्थे विशेषं न करोति। **तस्मादत्र उपसृष्टधात्वर्थः** दर्शनम् **अर्थगणश्च** ईक्षणार्थकः

* शोधच्छात्रः, रामकृष्ण-मिशन् - विवेकानन्द-शैक्षणिक-शोधसंस्थानम्, बैलूरमठ, हावड़ा (प.ब.)

इति वक्तुं शक्यते।

ग्रन्थकारैः सम्पूर्वकस्य ईक्ष दर्शने इति धातोः उदाहणम् प्रदत्तम् - तव सुहृत्..तव मार्गं समीक्षमाणस्तिष्ठति (पञ्चत.) । इति । **तैः अर्थः लिखितः**- प्रतीक्षमाण इत्याह । **तस्मादत्र उपसृष्टधात्वर्थः** प्रतीक्षा **अर्थगणश्च** ईक्षणार्थकः **इति वक्तुं शक्यते**।

सम्पूर्वकस्य ईक्ष दर्शने इति धातोः ग्रन्थकारैः उदाहणम् प्रदत्तम् - स हि राजगुणैर्युक्तो युवराजः समीक्षितः। (रा. 2.45.9)। इति। **तैः अर्थः लिखितः**- समीक्षितः निश्चितः। **तस्मादत्र उपसृष्टधात्वर्थः** निश्चयः **अर्थगणश्च** ईक्षणार्थकः **इति वक्तुं शक्यते**।

ग्रन्थकारैः सम्पूर्वकस्य ईक्ष दर्शने इति धातोः उदाहणम् प्रदत्तम् - यदि त्वरेत गुरोः समीक्षायां स्वाध्यायमधीत्य कामं गच्छेत् (आप.ध. 2.5.3)। इति। **तैः अर्थः लिखितः**- समीक्षायां सन्दर्शने। गुरुचक्षुर्विषयमनतिक्रम्य स्थितः सन्नित्याह। **तस्मादत्र उपसृष्टधात्वर्थः** सन्दर्शनम् **अर्थगणश्च** ईक्षणार्थकः **इति वक्तुं शक्यते**।

सम्पूर्वकस्य ईक्ष दर्शने इति धातोः ग्रन्थकारैः उदाहणम् प्रदत्तम् - तत्नावतांसाः कुलटाः सीक्ष्य किमार्यनार्यः कुलटा भवन्ति (सुभाषितम्)। इति । **तैः अर्थः लिखितः**- समीक्ष्य दृष्ट्वा । **तस्मादत्र उपसृष्टधात्वर्थः** दर्शनम् **अर्थगणश्च** ईक्षणार्थकः **इति वक्तुं शक्यते**।

ग्रन्थकारैः सम्पूर्वकस्य ईक्ष दर्शने इति धातोः उदाहणम् प्रदत्तम् - एवमार्य समीक्ष्य त्वं प्रीतो भवितुमर्हसि (रा. 5.73.61)। इति। **तैः अर्थः लिखितः**- समीक्ष्य परीक्ष्य विमृश्य। **तस्मादत्र उपसृष्टधात्वर्थः** परीक्षणम् अथवा विमर्शनम् **अर्थगणश्च** ईक्षणार्थकः **इति वक्तुं शक्यते**।

सम्पूर्वकस्य ईक्ष दर्शने इति धातोः ग्रन्थकारैः उदाहणम् प्रदत्तम् - उचितमेवैतन्ममासमीक्ष्यकारिणः (हित.)। इति । **तैः अर्थः लिखितः**- असमीक्ष्यकारी अविमृश्यकारी। कर्याकार्ये इष्टानिष्टे अगणयित्वा यः प्रवर्तते स एवमुच्यते। समीक्ष्यं सांख्यं भवति तथा च माघे प्रयोगः- फलभाजि समीक्ष्योक्ते बुद्धेर्भोग इवात्मनि (5.59)। **तस्मादत्र उपसृष्टधात्वर्थः** विमर्शनम् **अर्थगणश्च** ईक्षणार्थकः **इति वक्तुं शक्यते**।

2.3 ज्ञानार्थकः

ग्रन्थकारैः सम्पूर्वकस्य ईक्ष दर्शने इति धातोः उदाहणम् प्रदत्तम् - समीक्षा यादृशी ह्यस्य पाण्डवान्प्रति भारत (भा.वन. 8.8)। इति। **तैः अर्थः लिखितः**- समीक्षा विचारपूर्विका बुदिः । **तस्मादत्र उपसृष्टधात्वर्थः** विचारपूर्विका बुद्धिः **अर्थगणश्च** ज्ञानार्थकः **इति वक्तुं शक्यते**।

सम्पूर्वकस्य ईक्ष दर्शने इति धातोः ग्रन्थकारैः उदाहणम् प्रदत्तम् - तत्रापराणि दारूणि संसृज्यन्ते परस्परम्। तृणकाष्ठकरीषाणि कदाचिन्न समीक्षया (भा.शा. 261.23)। इति । **तैः अर्थः लिखितः**- उक्तोऽर्थः । **तस्मादत्र उपसृष्टधात्वर्थः**

विचारपूर्विका बुद्धिः **अर्थगणश्च** ज्ञानार्थकः **इति वक्तुं शक्यते**।

ग्रन्थकारैः सम्पूर्वकस्य ईक्ष दर्शने इति धातोः उदाहणम् प्रदत्तम् - समीक्ष्य कामात् सुग्रीवं मन्दं धर्मार्थसङ्ग्रहे (रा. 4.28.1)। इति। **तैः अर्थः लिखितः**- समीक्ष्य उपलभ्य विज्ञाया। **तस्मादत्र उपसृष्टधात्वर्थः** विचारपूर्विका बुद्धिः **अर्थगणश्च** ज्ञानार्थकः **इति वक्तुं शक्यते**।

2.4 विचारार्थकः

सम्पूर्वकस्य ईक्ष दर्शने इति धातोः ग्रन्थकारैः उदाहणम् प्रदत्तम् - भोजयन्ति किल श्राद्धे केचित्स्वानेव बान्धवान् । ततः पश्चात् समीक्षन्ते कृतकार्यान् द्विजर्षभान् (रा. 2.61.12) । इति । **तैः अर्थः लिखितः**- समीक्षन्ते विचारयन्ति भोजयितुम् । **तस्मादत्र उपसृष्टधात्वर्थः** विचारः **अर्थगणश्च** विचारार्थकः **इति वक्तुं शक्यते**।

2.5 सङ्ख्यानार्थकः

ग्रन्थकारैः सम्पूर्वकस्य ईक्ष दर्शने इति धातोः उदाहणम् प्रदत्तम् - न त्वां समीक्षते पार्थो नापि राजा युधिष्ठिरः (भा.उ. 162.63)। इति। **तैः अर्थः लिखितः**- समीक्षते गणयति। **तस्मादत्र उपसृष्टधात्वर्थः** गणनम् **अर्थगणश्च** सङ्ख्यानार्थकः **इति वक्तुं शक्यते**।

2.6 स्मरणार्थकः

सम्पूर्वकस्य ईक्ष दर्शने इति धातोः ग्रन्थकारैः उदाहणम् प्रदत्तम् - अभिषेकं न जानामि योऽभूद्राज्ञः समीक्षितः (रा. 2.75.3)। इति। **तैः अर्थः लिखितः**- समीक्षितः चिन्तितः **तस्मादत्र उपसृष्टधात्वर्थः** चिन्तनम् **अर्थगणश्च** विचारार्थकः **इति वक्तुं शक्यते**।

3. उपसंहारः

ग्रन्थकारैः सम्पूर्वकस्य ईक्ष दर्शने इति धातोः ये अर्थाः उक्ताः ते तावत् - अन्वेषणम् अथवा मृगयनम् , दर्शनम् , प्रतीक्षा, निश्चयः, सन्दर्शनम् , परीक्षणम् , विमर्शनम् , विचारपूर्विका बुद्धिः, विज्ञानम् , विचारः, गणनम् , चिन्तनम् चेति। उपसर्गार्थचन्द्रिका इत्येनं ग्रन्थमाश्रित्य शोधकार्यं कर्तुं महत्सौभाग्यमवाप्तम् । अभूतपूर्वः उत्तमशोधपूर्णोऽयं ग्रन्थः । प्रकृतशोधकार्यस्य महान् अवसरः प्राप्तः। कार्यकरणेन स्वयं समृद्धः सञ्जातः। इति शिवम्।

सङ्केताक्षरसूची

1. आप. ध. - आपस्तम्बधर्मसूत्रम् , पञ्चत. - पञ्चतन्त्रम् , भा.उ.- महाभारतम् (उद्योगपर्व) भा.वन.- महाभारतम् (वनपर्व), भा.शा. -महाभारतम् (शान्तिपर्व), रा.- रामयणम् , वा.सं. - वाजसनरेयी संहिता, हित.- हितोपदेशः।

परिशलित-ग्रन्थसूची

1. अमरसिंहः 2013 अमरकोषः (सुधाव्याख्यासमेतः) पणशीकरः, वासुदेवलक्ष्मणशास्त्री (सम्पा.) दिल्ली, चौखम्बा-संस्कृत-प्रतिष्ठान
2. पाणिनिः 2016 अष्टाध्यायी पाण्डेयः, गोपालदत्तः (सम्पा.) वाराणसीः चौखाम्बा सुरभारती प्रकाशन
3. भट्टः, कौण्डः 2013 वैयाकरणभूषणसारः, द्विवेदी, चन्द्रिकाप्रसादः (सम्पा.) दिल्ली, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान
4. भट्टः, नागेशः, 2013 परमलघुमञ्जुषा, दाहाललोकमणि (सम्पा.) वाराणसीः चौखाम्बा सुरभारती प्रकाशन
5. भट्टः, नागेशः, 2013 लघुशब्देन्दुशेखर (प्रथमभागः) बालशास्त्री (सम्पा.) वाराणसीः चौखाम्बा सुरभारती प्रकाशन
6. शास्त्री, चारुदेवः 1997 उपसर्गार्थचन्द्रिकावाराणसीः भारतीय-विद्या-प्रकाशनम्

'असिद्धवदत्राभात्' इति सूत्रे बालमनोरमा-सिद्धान्तरत्नाकरकारयोः दृष्टिः

श्रीनिवास स्वाई*

सर्वं वाक्यं क्रियया परिसमाप्यते इति वचनेन सर्वप्रथमं क्रियया ज्ञानं परमावश्यकं भवति । क्रिया च धात्वधीना भवति धातुश्च पाणिनीयसंकेतसम्बन्धेन क्रियावाचकानां भ्वादिगणपठितत्वेन ज्ञेयः । अथ च सर्वं वाक्यं धातुजमाह इति रीत्या सर्वेषामपि वाक्यानां गूढतत्वज्ञानाय प्रकृतिज्ञानं तदुद्देश्यकप्रत्ययज्ञानञ्च परमावश्यकं भवति । तज्ज्ञानाय एव पाणिनिना धातुपाठस्य पृथक्त्या विवेचनं कृतम् यथोत्तरमुनीनां प्रामाण्यम् इति वचनेन च तदुत्तरवर्तिनः आचार्याः दीक्षितप्रभृतयः वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीप्रभृतिग्रन्थान् रचयामास। तत्रापि सुबन्तपदानां विवेचनपूर्वकं सुतिङन्तंपदम् इत्यादि सूत्रबलेन तस्य न केवला प्रकृतिप्रयोक्तव्या नापि प्रत्ययः इति भाष्यवचनञ्च मनसि निधाय तिङन्तानां पदत्वसिद्धये अथ च तिङन्तज्ञानाय भ्वादिप्रभृतीनां दशगणानां पृथक्तया विवेचनं कृतवान् दीक्षितः । एवमेव तमेवग्रन्थं उररीकृत्य पण्डितरामकृष्णभट्टः सिद्धान्तरत्नाकराख्यां काचित् विशिष्टां टीकां टीकितवान् । तथैव वासुदेवदीक्षितः बालमनोरमां कृतवान् । तत्रापि उभयोः मतवैमत्यं विशेषेण मया दृष्टम् अतः एतस्मिन् कश्चिद्विलक्षणं सूत्रमादाय शोधनिबन्धः आवश्यकः इति मन्मनसि आगतः। वस्तुतः व्याकरणप्रक्रियासिद्धये सूत्रस्य षड्विधत्वं प्रतिपादितम् यथा–

संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च।
अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रमुच्यते।।

अतः मया उभयविध्यात्मकम् अतिदेशाधिकारात्मकं सूत्रं चितम् । अस्य च अतिदेशत्वमधिकारत्वं वा इत्यत्र आह भट्टोजिदीक्षितः वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याम् असिद्धवदत्राभात्।

त्रिपदात्मकमधिकारोऽतिदेशश्च सूत्रमिदम् । असिद्धेन तुल्यमसिद्धवत् ।

*अतिथि-प्राध्यापकः, संस्कृतविभागः, ओडिशा-केन्द्रीय-विश्वविद्यालयः, कोरापुटम्

असिद्धवदिति अव्ययपदम्, अत्र आ इत्युभेऽव्यये । भाच्च पञ्चम्यन्तं पदम्, इत ऊर्ध्वमापादपरिसमाप्तेराभीयम् । अर्थात् सूत्रमिदमष्टाध्यायीस्थषष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादस्य द्वाविंशतिकम् सूत्रम्, भम् अभिव्याप्य आभम्, तस्मात्तत्र भवमाभीयम् । अत्र पदं समानाश्रयप्रतिपत्त्यर्थम् , आभाद्ग्रहणञ्च विषयनिर्देशार्थम् । सूत्रेऽस्मिन् अभिविध्यर्थे आङ् इति। वत्यर्थघटितत्वमतिदेशत्वम् इतिनियमेनातिदेशसूत्रम्। एवञ्च अपादपरिसमाप्तेरधिकारः गच्छति इत्यनेन चास्य अधिकारसूत्रत्वमपि। आभाच्छात्रे समाननिमित्तके कार्ये कर्तव्ये तादृशं जातमाभीयशास्त्रमसिद्धं स्यादित्यर्थः।

बालमनोरमाकारः

सूत्रविचारप्रसङ्गे बालमनोरमाकारः गदति - अष्टाध्यायीस्थषष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादस्य **'श्नान्नलोपः'**[1] इति सूत्रात् पूर्वं पठितं सूत्रमिदम्। आभादित्यत्र आङ्पदम् अभिविध्यर्थे विद्यते। भाधिकारश्च आपादपरिसमाप्तेरिति। श्लान्नलोपः सूत्रमबधिनिर्णीतं तर्हि कथमारभ्यते सूत्रमिदम् ? इत्याकांक्षायामुपस्थापित्वादस्मादेव सूत्रादूर्ध्वमापादपरिसमाप्तेराभीयं स्यादित्यर्थः । अर्थात् 'श्नान्नलोपः' इत्यारभ्यापादसमाप्ते विहितं यदाभीयं कार्यं तदसिद्धवद्भवति । प्रवृत्तमप्यप्रवृत्तवद्भवतीत्यर्थः । **अत्रेत्यनेन निमित्तसप्तम्यन्तेन त्वसिद्धी भवतः कार्यस्य यन्निमितं तन्निमित्तिके कार्ये कर्तव्ये सतीत्यर्थलाभात् 'समानाश्रये कार्ये कर्तव्ये असिद्धवत्'**[2] इति लभ्यते।

आभीयकार्यकर्तव्येऽसिद्धवद्भवतीति उदाहरणमस्य 'जङ्घही' । हन् धातोः 'धातोरेकाचो हलादेः क्रियायसमभिव्याहारे यङ्' सूत्रेण यङ्प्रत्यये 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुसंज्ञायां 'यङोऽचि च' सूत्रेण यङ्लुकि 'सन्यङोः' इति सूत्रेण द्वित्वे कृते च लोट्लकारे मध्यमपुरुषस्यैकवचने सिप्प्रत्यये 'ह हन् +सिप्' इति, कुहोश्चु सूत्रेण अभासस्य चुत्वे जश्त्वे च 'अभ्यासाच्च' इत्यनेन अभ्यासात् परस्य हन्तेर्हकारस्य कुत्वे (वर्गाणां द्वितीयचतुर्थौ शलश्च महाप्राणः) **'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य'**[3] सूत्रेण नुगागमे नुगनुस्वारे, अनुस्वारस्य परसवर्णे च जङ्+घन्+सिप् इति । सेर्हि आदेशे, 'अनुदात्तो...' इति सूत्रेण अनुनासिकनकारस्य लोपे 'जङ्घहि' इति प्रयोगः सिद्ध्यति। अत्र 'अतो हेः' सूत्रेणादन्तत्वात् लुक् प्रान्प्रोति, आभीये कर्तव्ये प्राप्ताभीयशास्त्रस्य अनुनासिकलोपस्य असिद्धत्वात् तत्र नकारः परिदृश्यते तस्मात् **अतो हेः** शास्त्रस्य नैव प्रवृत्तिः।

सिद्धान्तरत्नाकरदिशा

सूत्रेऽस्मिन् यत् असिद्धवचनपठितं तत्परिष्क्रियते टीकाकारैः **'असिद्धवचनामादेशकलक्षणशास्त्रस्य प्रतिषेधार्थम् उत्सर्गलक्षणं भावार्थञ्च'**[4]। यतो हि नियमोऽस्ति व्यापकीभूतशास्त्रम् उत्सर्गशास्त्रम् , एकदेशव्याप्यभूतशास्त्रम् अपवादशास्त्रम्। **'आगाहि' 'जहि'** इत्यादयः प्रयोगसाधुत्वप्रतिपादनाय आदेशशास्त्रस्य प्रतिषेधो भवतीति । 'जहि' इत्यत्र हन्धातोः मध्यपुरुषे लोट्लकारे सिप्प्रत्ययः हन् + सिप् पकारस्य 'हलन्त्यम्' सूत्रेण

इत्सञ्ज्ञा, अदादित्वात् शपोर्लुक् हन् + सि इति जाते **'सेर्ह्यपिच्च'**[5] सूत्रेण सेर्हिः स्यात् तथा च **'हन्तेर्जः'** सूत्रेण जादेशे सति 'जहि' प्रयोगः साधुत्वं याति। ज + हि अत्र **'अतो हेः'** सूत्रेण अदन्तात् हेर्लुक् प्राप्नोति समानाश्रयत्वात्, आभीये कार्ये कर्तव्ये जाताभीशास्त्रम् आदेशशास्त्रं हन्तेर्जः इत्यस्यासिद्धत्वात् जहि इत्यत्र जकारेऽदन्तत्वं न मिलति, अतः 'अतो हेः' सूत्रेण लुक् न भवति।

उत्सर्गशब्देन स्थान्यत्रोपदिश्यते आदेशेन तन्निवर्त्तते इति। उत्सर्गलक्षणभावार्थम् अस्योदाहरणम् 'एधि' 'शाधि' इति। **'एधि' इत्यत्र** अस्धातोः कर्तरि शप् , लोट्लकारे मध्यमपुरुषैकत्वविवक्षायां सिप्प्रत्यये च अदादिभ्यो शलोर्लुकि अस् + सि इति जाते सेर्ह्यपिच्च सूत्रेण सेर्हिः स्यात्, **'श्नसोरल्लोपः'** सूत्रेण अकारस्येत्संज्ञायां **'घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च'**[6] सूत्रेण एत्वे ए + हि इति जातः। **'हुझल्भ्यो हेर्धि'**[7] सूत्रेण झलन्तलक्षणत्वाभावात् धित्वं न प्राप्नोति। समानाश्रयेऽऽभीये कार्ये घ्वसोरेद्धाव इति जाताभीयशास्त्रमसिद्धं भवति तथा झलन्तत्वात् 'हुझल्भ्योहर्धिः' सूत्रेण धिभवति, तस्माद् 'एधि' इति प्रयोगः साधुत्वं याति।

अयं न स्वतन्त्रो विधिः। यदि विधिसूत्रं मन्यते चेत् **'अभाजि' 'रागः'** इत्यत्रानाभीयवृद्धौ कर्तव्यतायां नलोप आभीयशास्त्रमसिद्धं स्यात्। अभाजि इत्यत्र **भञ्जो आमर्दने** धातोरात्मनेपदे कर्मणि लुङ्लकारे तप्रत्यये सति **चिणभावकर्मणोः** सूत्रेण चिणि 'भञ्ज+इ+त' इति चिणो लुक् सूत्रेण तकारस्येत्सञ्ज्ञा भञ्जेश्च चिणि इत्यनेन भञ्जेरुपधायाः ञकारस्य लोपे अडागमे च 'अभज्+इ' जाते अत उपधायाः सूत्रेण उपधाकारस्य वृद्धिः अभाजीति प्रयोगः साधुः। विधिसूत्रं स्वीक्रियते अत उपधाया इति अनाभीये कार्ये भञ्जेश्च चिणीति आभीयकार्यमसिद्धिं स्यात्। तथैव – 'रागः' **'रञ्ज्यतेऽनति रागः'** रागार्थकात् रञ्ज्धातोः घञ्प्रत्यये **'घञि च भावकरणयो'**[8] सूत्रेण रञ्ज्धातोरुपधानेकारस्य लोपः स्यात्। **'अत उपधायाः'**[9] सूत्रेण वृद्धौ सति **'चोः कु'** शास्त्रेण कुत्वे च रागः प्रयोगः सिद्ध्यति। अत्र समानाश्रयत्वात् अत उपधाया इत्यनाभीयशास्त्रस्य प्रवृत्तौ च नलोपाभीयशास्त्रमसिद्धवद् भविष्यति। विधिसूत्रस्वीकारे बहुदोषाः पोढव्याः। अतोऽधिकारसूत्रमिदम् इत्याशयोनोच्यते इत **ऊर्ध्वमिति - 'नन्वेवमुतरत्र यत्र सूत्रेऽस्योपस्थापनं तद् एवारभ्य यदाभीयं तस्मिनेव कर्तव्येऽसिद्धत्वं स्यात् , न तु पूर्वस्मिन्नपि। पूर्वस्मिन् स्वीकारे नास्ति चेष्टापत्तिः ? इति न वक्तव्यः भेददयं दोषः 'एधि' इत्यत्र घ्वसोरेद्धाव इति सूत्रेण एत्वञ्च पूर्वस्मिन् धित्वे कर्तव्येऽसिद्धत्वानापत्तेरिति चेन्न, अर्थाधिकाराश्रयणात्'।**[10] श्नान्नालोप इतिसूत्रमवधिनिर्णीतम्। तादृगवधिविशिष्टमेव सूत्रं प्रतियोगमापादसमाप्त्युपतिष्ठत इति। अर्थात् असिद्धवदत्राभात् सूत्रात् यावदुत्तरोत्तरमाभीयकार्ये कर्तव्येऽसिद्धत्वं स्यादेव। यतोहि नियमोऽस्ति - 'स्वदेशे वाक्यार्थबोधशून्यत्वे सति उत्तरसूत्रेण सह सफलवाक्यार्थबोधजनकत्वमधिकारत्वम्'। **'वस्तुतस्तु प्राचां काशिकाकारादीनां मते**

प्रतिसूत्रमसिद्धवतीति उपस्थितावतिगौरवाप्तेः तस्मात् स्वतन्त्रं स्वीकृतम् । 'अभाजि' 'रागः' इत्यत्र नास्ति कोऽपि दोषः । यतो भगवता पाणिनिना प्रोक्तं 'तेन रक्तं रागामिति' सूत्रम्'।[11] अत्र रागात्पञ्चम्यन्तपदेन लिङ्गेन च अनाभीये कर्तव्येऽसिद्धत्वाभावज्ञापकोऽस्ति । मुनिवचनप्रामाण्यात् रागः इत्यत्र नास्ति दोषः किन्तु अभाजीत्यत्र अनिष्टापत्तिः तस्मादधिकारसूत्रमिति।

इह मर्यादाभिविध्योराङ् दृष्टः । द्वयोः को भेदः ? विना तेनेति मर्यादा, सह तेनेत्यभिविधिरिति तयोर्भेदः । पुनरत्र टीकाकारेण सन्देहः क्रियते – किं भात्प्रागसिद्धं ? तेन सहेति वा ? अस्य निवारणाय **महाभाष्यपक्षमङ्गीकरोति** । यथा – 'आङयं निर्देशः क्रियते, आङ् च पुनः सन्देहं जनयति । तद्यथा – आपाटलिपुत्रात्दृष्टो देव इति । अत्र सन्देहः किं प्राक्पाटलिपुत्रात् ? पाटलिपुत्रेण सह इति ? कश्चात्र विशेषः ? प्राग्भादिति चेच्छुनामघोना भूगुणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । शुना इत्यत्र श्वन्शब्दात् सम्प्रसारणे कृतेऽल्लोपोऽन इति लोप प्राप्नोति । यस्य पुनः तेनाऽसिद्धत्वम् असिद्धत्वातत्तस्य न संयोगाद्वमन्तादिति सूत्रेण प्रतिषेधो भविष्यति । तस्यापि प्राग्भादसिद्धत्वं तस्याप्येष न दोषः । नास्त्यत्र विशेषोऽल्लोपेन वा निवृत्तौ सत्यां, पूर्वत्वेन वा । अयं विशेषः – अल्लोपेन निवृत्तौ सत्यामुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्यते । नात्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति । किं कारणम् ? न गोश्वन्सावर्णेति प्रतिषेधात् । तथैव मघोना इत्यत्रैव 'मघवन्शब्दात् **'श्वयुवमघोना'** इति सूत्रेण सम्प्रसारणे कृते यस्येति लोपः प्राप्नोति। यस्य पुनः सह तेनाऽसिद्धत्वमसिद्धत्वात्तस्य न भविष्यति । यस्यापि हि प्राग्भादसिद्धत्वं तस्याप्येष न दोषः । कथम् ? वक्ष्यत्येतन्मघवन्शब्दोऽयुत्पन्नं प्रातिपदिकमिति'।[12]

सूत्रे 'अत्र' पदं समानाश्रयप्रतिपत्यर्थं यद्यत्रपदं न दीयते चेत् सूत्रार्थो भवति निमित्तभिन्ने आभीयकार्ये कर्तव्ये जाताभीयशास्त्रमसिद्धम् । तर्हि व्याश्रयत्वात् 'पपुषः' एवं 'चिच्युषः' इत्यादौ असिद्धवद्भविष्यति । यथा – **'पपुषः'** 'पाधातोः' लिः कानच् वा पातेश्चिनोतेर्लुनातेश्च क्वसुः **'क्वसुश्च'**[13] इति सूत्रेण लिकारस्थाने क्वसुप्रत्ययऽ, मकारोकारयोः इत्यसंज्ञा, 'लिटि धातोरनभ्यास्य' शास्त्रेण द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यासः' इति अभ्याससञ्ज्ञायां अनभ्यासस्याचो ह्स्वे सति 'प पा+वस्' इति जातः । कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञा द्वितीयाबहुवचने शस्प्रत्ययः । शकारस्येत् संज्ञा एवं **'यचि भम्'** सूत्रेण भसञ्ज्ञा स्यात् । **'वसोः सम्प्रसारणम्'**[14] इति शास्त्रेण वस्वन्तस्य भस्य 'उ' सम्प्रसारणम् । 'सम्प्रसारणाच्च' सूत्रेण पररुपे 'प पा+उस् +अस्' इति निष्पन्नः । **'आतो लो इटि च'**[15] इति सूत्रेण अभ्यासपरतः पाधातोऽऽकारस्येत् संज्ञा च 'पपुषः' इति सिद्धम् । अत्र भिन्न-भिन्ननिमित्तकेन आल्लोपे कार्ये कर्तव्ये सम्प्रसारणं नासिद्धम् । तथैव चिच्युष इत्यत्रापि- 'चि' धातोः लिटि क्वसुप्रत्यये द्वित्वे कार्ये च कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञा द्वितीयाबहुत्वविवक्षायां शस् प्रत्यये शकारस्येत् संज्ञा 'चि चि+वस् +अस्' इति जातः । यचि भम् इति भसंज्ञा, वसोः 'उत्व' सम्प्रसारणम् । 'एरनेकाचोऽसंयोगापूर्वस्य' इति शास्त्रेण 'इयङ्' बाधित्वा परत्वात्

यणादेशः 'चि च+उस्+अस्' इति, आदेशप्रत्यययोः सूत्रेण षकारादेशे रुत्वविसर्गे च 'चिच्युषः' इति प्रयोगः साधुत्वं याति। अत्र यणि कर्तव्ये जाताभीयशास्त्रम् उत्वशास्त्रं नासिद्धं व्याश्रयत्वात् । एतस्मात् कारणात् सूत्रवृत्तौ समानाश्रये तस्मिन्कर्तव्ये इति पदं दत्तं भट्टोजिदीक्षितेन।

तस्मिन्कर्तव्ये इति 'पदव्याख्यानं कुर्वता टीकाकारेण लिख्यते यद् आभाच्छास्त्रे समाननिमित्तके कर्तव्ये तादृशाभाच्छ स्त्रमसिद्धमित्यर्थः । वतिस्तु न वक्तव्यः, यतोहि वत्सर्थघटितत्वम् अतिदेशत्वम्। वतिं विना तदर्थलाभो भवति। **'अत्रापि भाष्यादावा-भाच्छास्त्रम् इत्यनेन शास्त्रसिद्धत्वमाश्रितम् । आभाच्छास्त्रेण एधि शाधि इत्यत्र स्थानिनो झलन्तबुद्धेरनिवर्तित्वात् तन्निबन्धनं धित्वं सिद्ध्यति । प्राचां तु कार्यसिद्धत्वमुक्तम्, तत् प्रामादिकमिति'**[16] मनोरमाव्याख्यायां भट्टोजिदीक्षितेन अलिख्यत। अर्थात् प्राचीनाचार्याः कार्यसिद्धत्वपक्षमुपस्थापयन्ति नव्याः तत् प्रामादिकमिति कथयन्ति । वस्तुतः प्राचीनाः पूर्वत्रासिद्धमित्यत्रैव सूत्रे कार्यसिद्धत्वपक्षमुपपादयन्ति न तु अस्मिन् सूत्रे। एवञ्च ईदूदेत्सूत्रस्थकौस्तुभेन सह इहत्यो ग्रन्थो विरुध्यते। यथा – 'यद्यपि द्विमात्रत्रिमात्रेणापहतस्तथापि पूर्वत्रासिद्धमिति शास्त्रासिद्धत्वबोधशासनात्रिमात्रेऽपि द्विमात्र एवायमिति बुद्ध्या प्रगृह्यसंज्ञा क्रियते। अत एवऽमुनेत्यत्र मुत्वे कृते तदुपजीवनेन नाभावे - च कृते सुपि चेति दीर्घो मुशब्दोपमिति बुद्धया प्राप्रोति, तत्परिहाराय तन्त्रावृत्याद्याश्रयेण नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्धिं प्राप्रोति । न त्विह द्विमात्रे कृतां संज्ञां स्थानिवद्भावेन त्रिमात्रेऽऽनयामः येनानल्विधाविति निषेधः शङ्क्यते। न हि रजतक्षमप्रयुक्ता प्रवृत्तिः शुक्तिं न गोचरयतीति युक्तम् । एतावानेन परं विशेषः रजतभ्रमोऽनाहार्य्यप्रवर्त्तकः, इह तु शास्त्रप्रमाण्यादाहार्यारोपेति तत्तच्छास्त्रप्रवृत्तावप्रवृत्तौ च नियामक इति''17 एतद्कैयटेनैव स्पर्ट कृतम् - **'शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणाच्च प्लुतबुद्धावसत्यां प्रगृह्यत्वे विधीयमाने द्विमात्रत्वबुद्धिः प्रवर्तते'।** प्रकृते तु एधि शाधि इत्यत्र स्थानिनो झलन्तबुद्धेर+निवर्तितत्वादिति तद्विपरीतं शास्त्रासिद्धत्वमुक्तम् । आदेशे सत्येव आहार्यारोपन्यायेन झलन्तत्वविषया बुद्धिः प्रवर्तते इति वक्तुं युक्तम्। **''किञ्च दूषणमेव। अपि च शाभावः असिद्ध इत्यादि भाष्यस्थशब्देषु प्राचा मते लक्षणेति भाष्यादिपरिशीलनशालिभिर्विभावनीयम् इति टीकाकारस्याशयः''।**[18]

निष्कर्षः -

उपर्युक्तटीकयोः व्याख्यानेन प्रतीयते यत् सूत्रेऽसिद्धवचनम् आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थम् उत्सर्गलक्षणभावार्थं च । प्रथमवाक्यस्य फलं जहि । द्वितीयवाक्यस्य उदाहरणम् एधि, शाधि, इति। अस्मिन्पक्षे बालमनोरमाकारः केवलं एधि शाधि इत्युदाहरणं दत्वा असिद्धत्वं स्पष्टयति । पुनश्च बालमनोरमाकारेण 'अत्र' पदं निमित्तसप्तम्यन्तं स्वीकृतम्। अत्रेत्यनेन निमित्तसप्तम्यन्तेन त्वसिद्धी भवतः कार्यस्य यन्निमित्तं तन्निमित्तके कार्ये कर्तव्ये सतीत्यर्थलाभात्। सूत्रेऽस्मिन् आभात् समस्तपदे उभौ टीकाकारौ

स्वमतं भिन्न-भिन्नरूपेण समुपस्थापयतः। तथा च प्रसङ्गेषु भिन्नानि उदाहरणानि प्रतिपादितानि। किन्तु रत्नाकरे प्रायः भाष्यकैयटयुक्तिं प्रदाय प्राच्यनव्ययोः मतभिन्नता व्याख्याता। तद्यथा - भाष्यादावाभाच्छास्त्रं शास्त्रसिद्धत्वपक्षं स्वीकृतम्। प्राचा तु कार्यसिद्धत्वमुक्तम्, नवीनाः तत्प्रामादिकम् इत्युक्तवा उपेक्षन्ते। पुनश्च प्राचीनाः स्वमतमुपस्थापयन्ति पूर्वत्रासिद्धमित्यत्रैव कार्यासिद्धत्वपक्षं वर्णितं न तु अस्मिन् सूत्रे। एवञ्च ईदूदेत्सूत्रस्थकौस्तुभेन सह इहत्यो ग्रन्थो विरुध्यते।

सन्दर्भाः

1. पा. सू. 6/4/23
2. बा.मनो.सि.कौ., पृ. 14 उत्तरभाग
3. सि.कौ. सू.सं. 2643
4. सि.रत्ना.टी.सि.कौ., पृ. 20, उत्तरभाग
5. सि.कौ. 2201
6. सि.कौ. 271
7. सि.कौ. 2425
8. सि.कौ. 3182
9. सि.कौ. 2232
10. सि. रत्ना.टी.सि.कौ., पृ. 21
11. सि. रत्ना.टी.सि.कौ., पृ. 21
12. म. भा. 6.4.22, पृ. 876-878
13. सि.कौ. 3094/5095
14. सि.कौ. 4351
15. सि.कौ. 2372
16. प्रौ. म. तिङर्थे, पृ. 322
17. म.भा. 6.4.22
18. सि. रत्ना. टी.स.कौ., पृ. 22

सन्दर्भग्रन्थाः

1. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, बालमनोरमा-तत्त्वबोधिनी सहित, भट्टोजिदीक्षितः, मोतिलालप्रकाशन, वाराणसी, 2011
2. वैयारणसिद्धान्तरत्नाकर, संपा. प्रो. आजाद मिश्रः, सत्यम् पब्लिशिंग नईदिल्ली, 2016
3. महाभाष्यम्, आचार्यपतञ्जली, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालय, 2009
4. प्रौढमोरमा, भट्टोजिदिक्षीतः, चौखम्बाप्रकाशन, वाराणसी, 2011
5. अष्टाध्यायी, महर्षिपाणिनि, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशन, वाराणसी, 2016
6. धातुपाठः, महर्षिपाणिनि, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशन, वाराणसी, 2016

UGC - CARE Listed

पाणिनीया
Vol. XXX, Year IX

सरस्वतीकण्ठाभरणदिशा 'हयवरलण्' इति सूत्रविमर्शः

कृष्णगोपालपात्रः*

कूटशब्दाः - हयवरलण् , हयवरट् , लण् , सरस्वतीकण्ठाभरणम् , हृदयहारिणी, चान्द्रव्याकरणम्।

प्रत्याहारः हि व्याकरणस्याधारभूतः । पाणिनीयव्याकरणेऽपि मूलभूतानि प्रत्याहारसूत्राण्येव । प्रत्याह्रियन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णाः अस्मिन् इति प्रत्याहारः । प्रत्याहारस्तु लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः । प्रत्याहारसूत्राणां संख्याविषये वैमत्यं राराजयते व्याकरणनिकाये । पुनश्च तेषां प्रत्याहारसूत्राणां निर्माता कः इति विषये विपश्चिदपश्चिमा अपि विप्रतिपन्नाः । केषाञ्चन मते पाणिनिरेव स्वयं प्रत्याहारसूत्रनिर्माता, परेषां नये च भगवान् महेश्वरः तत्कर्ता इति । महेश्वर एव प्रत्याहारसूत्रनिर्माता इति वस्तुतो बहवो विचारयन्ति । तेषां मते महेश्वरस्य ढक्कायाः[1] चतुर्दशनादाः उद्भूताः आसन् । त एव नद्राः प्रत्याहारसूत्राणि माहेश्वरसूत्राणि शिवसूत्राणि इत्यादिभिः अभिधानान्तरैः सुविख्याताः । इमानि च प्रत्याहारसूत्राणि समादाय पाणिनिः स्वग्रन्थं अष्टाध्यायीं रचयामास । पाणिनिपरम्परायां चतुर्दशमाहेश्वरसूत्राणि सुप्रसिद्धानि । सरस्वतीकण्ठाभरणव्याकरणे तु त्रयोदश प्रत्याहारसूत्राणि विद्यन्ते । चान्द्रव्याकरणमनुसृत्य श्रीमता भोजराजेन त्रयोदश प्रत्याहारसूत्राणि सूत्राणि सूत्रितानि । चान्द्रव्याकरणे हयवरट् लण् इति पृथक् सूत्रद्वयं न विद्यते, अपि तु हयवरलण् इत्येकमेव । तथैवात्र सरस्वतीकण्ठाभरणव्याकरणे अपि इमां परम्परां स्मारं स्मारं हयवरलण् इत्येकमेव सूत्रमिति त्रयोदश प्रत्याहारसूत्राणि । कथं हयवरट् लण् इत्यनयोः सूत्रयोः हयवरलण् इत्येकीभाव इति तु हयवरलण् इति सूत्रस्य व्याख्यानावसरे सप्रमाणं प्रतन्यते । पाणिनीयव्याकरणे प्रत्याहारसूत्राणि तावत् - अ इ उ ण् ॥1॥ ऋ लृ क् ॥2॥ ए औ ङ् ॥3॥ ऐ औ च् ॥4॥ ह य व र ट् ॥5॥ लण् ॥6॥ ञ म ङ ण न म् ॥7॥ झ भ ञ् ॥8 ॥ घ ढ घ ष् ॥9॥ ज ब

* अतिथि प्राध्यापकः (सांख्य-योगविभागः), श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली

ग ड दश्॥10॥ ख फ छ ठ थ च ट त व्॥11॥ क प य्॥12॥ श ष सर्॥13॥ हल्॥14॥

भोजव्याकरणे प्रत्याहारसूत्राणि हि–

अ इ उ ण्॥1॥ ऋ ल् क्॥2॥ ए ओ ङ्॥3॥ ऐ औ च्॥4॥ ह य व र ल ण्॥5॥ ञ म ङ ण न म्॥6॥ झ भ ञ्॥7॥ घ ढ घ ष्॥8॥ ज ब ग ड द श्॥9॥ ख फ छ ठ थ च ट त व्॥10॥ क प य्॥11॥ श ष स र्॥12॥ हल्॥13॥

पाणिनिव्याकरणे चतुर्दश प्रत्याहारसूत्राणि विद्यन्ते, तत्रैव च भोजव्याकरणे त्रयोदश। इह सम्प्रदाये हि हयवरलण् प्रत्याहारसूत्रस्वरूपम्। पाणिनीयव्याकरणे तु एतदेकस्य सूत्रस्य स्थले पृथक्तया सूत्रद्वयं सूत्रितम्। सरस्वतीकण्ठाभरते व्याकरणान्तरस्य प्रभावः प्रतिक्षणं स्फुटमवाप्यते इति पूर्ववोक्तम्। प्रत्याहारसूत्रनिर्माणावसरे चान्द्रव्याकरणमनुसृतम्। चान्द्रव्याकरणे अपि त्रयोदश एव प्रत्याहारसूत्राणि विद्यन्ते। किञ्च हयवरट् लण् इत्यनयोः सूत्रयोः स्थले एकमेव हयवरलण् इत्याकारकं सूत्रं दरीदृश्यते इति चान्द्रव्याकरणस्य प्रभावोऽपि अनुमातुं शक्यः। तथा न केवलं प्रत्याहारसूत्रस्वरूपविषये अपि तु तेषां व्याख्यानावसरेऽपि टीकाकृता दण्डनाथनारायणेन चान्द्रवृत्तेस्तथा काशिकावृत्तेः साहाय्यं स्वीकृतमिति तत्तत्सूत्रव्याख्यानावसरे सुस्पष्टम्। शोधप्रबन्धेऽस्मिन् हयवरलण् इति सूत्रकरणे किं मानम्, तथा अहत्याहाराभावेऽपि कथं तत्कार्यसिद्धिरितीमे विषयाः यथामति प्रस्तूयन्ते।

हयवरलण्

पञ्चमं प्रत्याहारसूत्रमिदम्। एतादृशसूत्रस्वरूपं व्याकरणान्तरेषु न दृश्यत इति अभिनवमेवात्र भोजव्याकरणे। ह य व र ल इत्येवं वर्णान् तथा पूर्ववर्णाश्चोपदिश्य अनन्तो णकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम्। प्रत्याहारो हि लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः। तस्य च णकारस्य ग्रहणं त्रिभिः भवति। अविधीयमानोऽण् ससवर्णः (सर-1.2.4) इत्यकारेण। अइउण् इति सूत्रस्थने अकारेण सह हयवरलण् इति सूत्रस्थस्य णकारस्य उच्चारणेन अयम् अण् इति प्रत्याहारो जायते। तथैव 'इणः कित्' (सर-2.2.228) इकारेण द्वितीयः। अइउण् इति सूत्रस्थस्य इकारस्य प्रकृतसूत्रस्थेन णकारेण सह उच्चारणेनायं इण् इति प्रत्याहारो जायते। 'इको यणचि' (सर-6.1.86) इति यकारेणापि तस्योच्चारणं भवति। तथाहि एतत्सूत्रस्थेन यकारेण सह प्रकृतसूत्रस्थस्यैव णकारस्योच्चारणेनायं प्रत्याहारो निष्पद्यते।

अस्मिंश्च सरस्वतीकण्ठाभरणव्याकरणे इण्ग्रहणानि सर्वाण्यपि हयवरलण् सूत्रस्थेन णकारेण। अण्ग्रहणं तु पूर्वेण णकारेण। किन्तु 'अविधीयमानोऽण् ससवर्णः' इति सूत्रे परेणाण्ग्रहणं, तथा 'दीर्घादणि समानपादे' (सर-8.2.128) इत्यत्रापि सूत्रे परेणाण्ग्रहणम्। यथा पाणिनीये 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' (अष्टा.-1.1.69) इत्यत्र सूत्रे केवलं परेणाण्ग्रहणं तथा अत्र सूत्रद्वयेऽस्मिन् परेणाण्ग्रहणम्।

अत्र प्रत्याहारसूत्रे जातिनिर्देशो वर्तते। जातिनिर्देशादेव सँय्य्यन्ता सँव्वत्सरः इत्यादौ द्विर्वचनं सिद्धति। तथा हि सम् यन्ता इत्यवस्थायां मकारस्यानुस्वारे तथा तस्य परसवर्णे

सर्य्यँन्ता इति जाते अत्र जातिपक्षाश्रयणादनुनासिकयकारस्यापि यकारेण ग्रहणात् अचः परस्य यरः अनुनासिकयकारस्य द्वित्वे सँय्य्यन्ता इति रूपं जायते । तथैव संव्व्वत्सरः इत्यत्रापि प्रस्तुतसूत्रे जातिपक्षाश्रयणात् अनुनासिकवकारस्य वकारेण ग्रहणात् 'अचि वा' (सर-7.3.57) इति शास्त्रप्रवर्तनात् प्रकृतरूपं जायते।

न केवलं जातिपक्ष एवाश्रितः परम् अइउण् इति सूत्रवदत्र व्यक्तिपक्षोऽप्याश्रितः । व्यक्तिपक्षग्रहणे तु 'अविधीयमानोऽण् ससवर्णः' इति शास्त्रं मानम्।

विमर्शः

तत्रभवान् भोजराजः व्याकरणेऽस्मिन् हयवरट् लण् इत्येते सूत्रे एकीकृत्य हयवरलण् इत्येकमेव सूत्रं निर्मितवान् । तेन हि तन्मते नैतेषां प्रत्याहारसूत्राणां शिवसूत्रत्वं श्रुतित्वं ब्रह्मप्रतिपादकत्वं सनकाद्युद्धारकशक्तित्वं वा वर्तते, अन्यथा चतुर्दशसूत्राण्येव कुर्यान्न तु त्रयोदश । तस्मात्प्रत्याहारसम्पादनाद्भिन्नं न किञ्चिदेषां प्रयोजनं भोजपरम्परायाम् । प्रत्याहारसूत्रणाञ्च हृदयहारिणीवृत्तिः न केवलमर्थतोऽअपि तु शब्दतोऽपि चान्द्रवृत्तेरनुकृतिरिति सुस्पष्टमेव।

हयवरलण् इति मिश्रसूत्रविधाने तथा टकारानुबन्धं प्रत्याख्याय अहृत्याहारकार्यं कथमन्यथा सम्पाद्यते तदेव प्रकरणस्यास्य वैशिष्ट्यम् । वस्तुतः टकारानुबन्धप्रत्याख्यानं तथा द्वयोः सूत्रयोः एकीकरणं नास्य व्याकरणस्य अपि तु चान्द्रव्याकरणस्योद्भावनम् । प्रक्रियासौकर्यार्थं चात्र व्याकरणे तद्गृहीतमित्येव । पाणिनीयव्याकरणे टकारेण अट् इत्येक एव प्रत्याहारः निर्मितः । तस्य च प्रत्याहारस्य चतुर्षु स्थलेषु प्रयोगो दृश्यते, तद्यथा – 'दीर्घादटि समानपादे' (अष्टा.- 8.3.9), 'आतोऽटि नित्यम्' (अष्टा.-8.3.3), 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' (अष्टा.-8.4.2), 'शश्छोऽटि' (अष्टा-8.4.63) इत्येतेषु । सूत्रेष्वेषु आद्यं सूत्रद्वयं तावत् छान्दसम् । अन्यच्च द्वयं लौकिकम् । 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यायेऽपि' इति सूत्रे अहृत्याहारः समाश्रितः पाणिनीयैः । परमिह सरस्वतीकण्ठाभरणव्याकरणे नास्त्येव टकारानुबन्धौऽतोऽहृत्याहाराभावात् कथं तत्सिद्ध्यतीति चेत् तदर्थं सूत्रमेतत्परित्यज्य तत्स्थले सूत्रमाह भोजराजः – 'चुटुतुलशर्व्यवाये (सर-7.4.145)2 इति । तेन चवर्गटवर्गतवर्गैः लकारेण शर्भिः व्यवधाने णत्वं नैव भवतीति ज्ञायते । एवमिह एतेषां वर्णानां व्यवधाने सति न भवति णत्वम् । रामेन इत्यत्र नकारस्य णत्वविधानाय पाणिनिना अटकुप्वाङनुम्व्यवायेऽपि इति सूत्रमवतारितम् । तेन रेफषकाराभ्यां परस्य नस्य णत्वं भवित अट् कवर्गः पवर्गः आङ् नुम् इत्येतेषां व्यवधाने सत्यपि । एतेषां वर्णानां व्यवधाने सत्यपि नकारस्य णत्वं विहितं पाणिनिना । परं भोजेनेह मार्गान्तरेण सूत्रं कृतम् - 'चुटुतुलशर्व्यवाये' इति । पाणिनिनये तत्तद्वर्णानां व्यवधाने सत्यपि णत्वं विधीयते किन्त्विह चवर्गादीनां व्यवधाने सति णत्वं प्रतिषिध्यते । एवं वस्तुतः चवर्गादीनां व्यवधाने न भवति णत्वं परं तदितरेषां सर्वेषामपि व्यवधाने रेफषकाराभ्यां परस्य नकारस्य णत्वं भवत्येव इति तत्त्वम् । एवम् अहृत्याहाराभावेऽपि तत्कार्यं साधयितुं शक्यते । तेन च इतोऽपि स्पष्टता सञ्जाता यत्

चवर्गटवर्गतवर्गैः लकारेण शर्भिश्च व्यवाये सति णत्वं न भवति अन्येषां व्यवाये सत्यपि जायते एव णत्वमिति।

तथैव 'शश्छोऽटि' इति सूत्रेऽपि अङ्त्याहारस्य प्रयोगः पाणिनिना कृतः । पदान्तात् झयः परस्य शस्य छः वा स्यादटीति तत्सूत्रार्थः । तद् शिव इत्यत्र दस्य श्चुत्वेन जकारे कृते जकारस्य चकारो जायते, ततश्च अङ्रत्वात् शकारस्य विकल्पेन छत्वे तच्छिवः, तच्शिवः इति रूपद्वयं जायते । परं यत्र सरस्वतीकण्ठाभरणव्याकरणे अङ्त्याहारो नास्त्येव तत्र कथं व्यवस्था इति चेत् भोजराजेन तु तत्स्थले 'चयः शश्छोऽसि' (सर-7.4.177) इति सूत्रं विहितम् । अम्प्रत्याहारस्त्वस्त्येव तन्मतेऽपि, अतस्तेनैव स प्रकृतेऽपि कार्यं साधयति । वस्तुतः 'छत्वममीति वाच्यम्' इति वार्तिककारमतमेवात्र एतादृशसूत्रकरणे वीजम् । तच्छ्लोकेन इत्यादिरूपसिद्ध्यर्थं अमीति वक्तव्यम् । कारणं यदि अटि परे पदान्तात् झयः परस्य शकारस्य छकारः इत्यर्थो शश्छोऽटि सूत्रस्य । परं तत् श्लोकेन इत्यत्र अङ्रत्वाभावात् नैव शकारस्य छकारो लकारस्य अटु पाठाभावात् । परं शश्छोऽमीति सूत्रं क्रियते चेत् तत्तु सिद्ध्यति लकारस्य अम्प्रत्याहारे सद्भावात् । एवं वार्तिककारमतं पर्यालोच्यैव वस्तुतः सरस्वतीकण्ठाभरणकृता 'चय शश्छोऽमि'[3] इति सूत्रं कृतम् । तस्मात् वार्तिककारवचनमेव भोजराजस्य सूत्रशरीरपरिवर्तने मूलाधारः । चान्द्रव्याकरणे अपि एतद्विषयकं सूत्रं 'शश्छोऽमि' इति।

'दीर्घादटि समानपादे' इत्यत्र सूत्रेऽपि अङ्त्याहारस्य प्रयोगो वर्तते । दीर्घात्परस्य पदान्तस्य नकारस्य रुः भवति अटि परतः समानपादे इति सूत्रार्थः । महान् इन्द्र इत्यत्र दीर्घादाकारात्परस्य पदान्तस्य नकारस्य रुँत्वे महारुँ इन्द्र इति जाते ततः 'आतोऽटि नित्यम्' इति नित्यमनुनासिके प्रक्रियायां च महाँ इन्द्र इति रूपम् । एवम् अङ्त्याहारसत्त्वादेव 'दीर्घादटि समानपादे' इति शास्त्रं प्रवर्तते ततश्च इष्टं रूपं निष्पद्यते । कथं च अङ्त्याहाराभावे भोजव्याकरणे सिद्धिरिति चेत् अत्र भोजराजः 'दीर्घादटि समानपादे' इति पाणिनीयसूत्रं किञ्चित्परिवर्त्य 'दीर्घादणि समानपादे' इति सूत्रं निर्मितवान् । अङ्त्याहाराभावेऽपि इकारस्य अण्प्रत्याहारान्तर्भावात् 'दीर्घादणि समानपादे' इति सूत्रे कृते अपि पूर्वोक्तं रूपं सिद्ध्यतीत्याशयेन 'दीर्घादणि समानपादे' इति सूत्रं सरस्वतीकण्ठाभरकृता विहितम्।

एवमेव 'आतोऽटि नित्यम्' इत्यत्रापि अङ्त्याहारस्य प्रयोगः दृश्यते । अटि परतः रोः पूर्वस्य आतः स्थाने नित्यमनुनासिको भवतीति सूत्रार्थस्तस्य सूत्रस्य । महाँ इन्द इत्यादौ सूत्रस्यास्य प्रवृत्तिः । महारुँ इन्द्र इत्यवस्थायामिह रुँत्वात्परं अट्वर्णः इकारोऽस्ति, रुँत्वं च पदान्ते वर्तते तथा रुँत्वात्पूर्वमाकारोऽपि विद्यते इत्यतः 'आतोऽटि नित्यम्' इत्यनेन शास्त्रेण नित्यमनुनासिकादेशः तेन महाँ इन्द्र इति रूपं जायते । एवमिह वस्तुतः 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा' (अष्टा-6.3.2) इत्यनेन शास्त्रेण विकल्पेन अनुनासिकादेशे प्राप्ते नित्यं तद्यथा स्यादित्येतदर्थं प्रकृतं सूत्रम् । एवमनेन सूत्रेण तावत् नित्यमनुनासिकादेशो विधीयते परं वेदेषु बहुत्र अनुनासिकादेशस्थले अनुस्वारप्रयोगः कृतो दृश्यते । तेन देवान् ऋतुभिः कल्पयाति,

तथा देवाऱ्ँ ऋतुभिः इत्येवं रूपद्वयं दृश्यते। वैकल्पिकविधानं तु 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा' इत्यनेन शास्त्रेणैव विहितम्। तस्माल्लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थासिद्धौ सूत्रमिदं निष्प्रयोजनमिति चिन्त्यते । एवं यदि वैकल्पिकविधानमेवेष्टं स्यात्तर्हि प्रस्तुतसूत्रस्य फलं चिन्त्यमिति वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यामपि प्रोक्तम् । काशिकायामपि ''केचिदनुस्वारमधीयते स च च्छान्दसो व्यत्तयो द्रष्टव्यः'' इति मतं दृश्यते । एवमिदं काशिकाकारमतं मनसि निधाय किञ्चिदपि सूत्रं भोजराजेन न सूत्रितम्। वस्तुतः काशिकावदत्रापि छान्दसो व्यत्ययेन रूपद्वयं सिद्ध्यतीति सरस्वतीकण्ठाभरणकारस्याप्यभिमतम्।

अहृत्याहाराभावेऽपि कथं तत्तत्कार्यसिद्धिरिति सविस्तरं प्रपञ्चितमिह । चान्द्रमते अण् इति प्रत्याहारः पूर्वणकारेणैवेति एक एव । अहृत्याहारकार्यमन्यथैवोपपादितं चान्द्रव्याकरणानुसारिभिः, तथैव च सरस्वतीकण्ठाभरणकृता तट्टीकाकारेणापि । परं भेद इयानेव यत् सरस्वतीकण्ठाभरणे द्वितीयोऽपि अणप्रत्याहारः वर्तते, तथा व्यक्तिपक्षोऽपि समाश्रितः । एवमहृत्याहारकार्याणि साधयितुमेव प्रत्याहारान्तरस्य सूत्रान्तरस्य भाष्यवार्तिकस्य वा आश्रयणं क्रियते चान्द्रव्याकरणे । 'हयवरलण्' इति एकं प्रत्याहारसूत्रकरणं वस्तुतः सारल्यसम्पादनाय एव । परं यदि द्वितीयस्य अण् प्रत्याहारस्य किञ्चित्कार्यमेव न स्यात्तर्हि तत्प्रत्याहारकरणे न किञ्चिन्मानम् । वस्तुतः कश्चन वर्णस्तु अनुबन्धत्वेनोपदेष्टव्य इति णकार एवोपदिष्टः । परं तस्य णकारानुबन्धस्य कार्यं तु नास्ति चान्द्रव्याकरणे । तेन हयवरलण् इति सूत्रस्थले टकारानुबन्धोऽङ्गीकार्यस्तेन अहृत्याहारकार्याणि यानि मार्गान्तरेण साधितानि तान्यपि सिद्ध्यन्तीति चेन्न । वस्तुतः लकारव्यवधाने णत्वं नेच्छति चन्द्रगोमी, 'चुटुतुलशर्व्यवाये' इति सूत्रकरणात्। टकारानुबन्धे कृते सति अट् इति प्रत्याहारो जायते। पुनश्च 'अटकुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' इति सूत्रं क्रियते चेदपि तत्र अहृत्याहारे लकारस्यान्तर्भावात् लकारव्यवधाने अपि णत्वं जायते । किन्तु लकारव्यवधाने णत्वं नेष्यते । अतः हयवरलण् इति णकारानुबन्धकरणेऽपि न दोषः । सरस्वतीकण्ठाभरणे तु एतादृशः आक्षेपो न कार्यः। तत्र द्वितीयोऽपि अणप्रत्याहारः स्वीकृतः। पुनश्च लकारव्यवधाने अत्रापि णत्वं नेष्टम् । अतः यथोपदिष्टः भोजराजक्रम एव युक्ततरो भाति। प्रत्याहारसूत्रेषु वर्णाः येन क्रमेण उपदिष्टाः तेनैव तेषामुपदेशो युक्तः। वर्णानां क्रमभङ्गे तु तत्तत्प्रत्याहारकृतं कार्यं न सिद्ध्यति। तादृशसूत्रकरणेन हि सारल्यं सौकर्यं लाघवञ्च जायते। सरस्वतीकण्ठाभरणे तु तथा न सम्भवति कारणं अत्र अस्ति तस्यापि प्रत्यापि प्रत्याहारस्य प्रयोजनम्।

उपसंहृतिः

एवमिह शोधप्रबन्धे सरस्वतीकण्ठाभरणव्याकरणानुसारेण 'हयवरलण्' इति प्रत्याहारसूत्रस्य यथामति हृदयहारिणीदर्शितमार्गेण तथा ग्रन्थान्तरैः सह प्रतोल्य अध्ययनं प्रस्तुतम्। अनेन च भोजव्याकरणस्यापि परिचयः प्रसारश्च स्यादित्याशास्महे।

सन्दर्भाः

1. नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम्।
   उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धान् एतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम्।।
2. अस्य वृत्तिः मुद्रितग्रन्थे नास्ति। केवलं षष्ठाध्यायान्तमेव हृदयहारिणीवृत्तिः मुद्रिता प्राकाश्यं च गता। अतः एतत्सूत्रवृत्त्यभावो वर्तते। परं चन्द्राचार्यानुरोधेन तु सूत्रार्थो निष्पादयितुं शक्यः। तथा हि चान्द्रसूत्रम् - चुटुतुलशर्व्यवाये (चान्द्र-6.4.132) इति। सूत्रव्याख्यानमप्येवं वर्ततेचवर्गटवर्गतवर्गैः लकारेण शर्भिश्च व्यवधाने णत्वं न भवति। अर्चनम्, मूर्छनम्, सर्जनम्। एभिरिति किम्? करणम्, गिरिणा, मूर्खेण, अर्धेण, रेफेण, पूर्वेण, वृंहणम् इत्यादि। एवमिह चान्द्रसूत्रं तथा भोजसूत्रं समानमेव तथैव तयोः सूत्रार्थोऽपि समानः।
3. 'शरछोऽटि' इत्यत्र सूत्रे' झयो होऽन्यतरस्याम्' इति सूत्रात् झयः इति पदमनुवर्तते। तेन झयः परस्य शस्य छो भवति अटि परे। तच्छिवः इत्यादौ तद् शिव इत्यवस्थायां श्रुत्वे जकारे, चर्त्वे चकारे प्रकृतसूत्रेण विकल्पेन च्छकारे तच्छिवः इति रूपम्। अत्र पाणिनिना वस्तुतः पूर्वसूत्रं 'झयो होऽन्यतरस्याम्' इति कृतमेव तस्मात् ततः झयः इति पदमनुवर्त्य चर्त्वादिकं विधाय 'शश्छोऽटि' इति सूत्रकार्यं सम्पादितम्। परं वस्तुतः चयः परस्य शस्य च्छत्वं विधीयते। पाणिनिपरम्परायां झयः इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते। परं सरस्वतीकण्ठाभरणे झयः इति पदं पूर्वसूत्रे कुत्रापि नास्ति। अतः साक्षात् चयः इति पदं स्वीकृतम्। तेन चयः परस्य शस्य च्छत्वम्।

परिशीलितग्रन्थाः

1. पतञ्जलिः 2018 महाभाष्यम् (भाष्यप्रदीपोद्योत्समुल्लसितम्)। भार्गवशास्त्री जोशी (संशोधकः) दिल्ली चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान।
2. पाणिनिः 2013 अष्टाध्यायी वाराणसीः चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
3. भोजः 1937 सरस्वतीकण्ठाभरणम् (मूलमात्रम्) टि.आर चिन्तामणिः (सम्पा.), मद्रास विश्वविद्यालयः।
4. भोजः 1935 सरस्वतीकण्ठाभरम् (हृदयहारिणीसहितम्), प्रथमभागः शामबशिव शास्त्री (सम्पा.) त्रिवेन्दम्ः अनन्तशयन विश्वविविद्यालयः।
5. भट्टोजीदिक्षितः 2010 वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (बालमनोरमातत्त्वबोधिनीसहिता) प्रथमो भागः, गिरिधरः शर्मा (सम्पा.) दिल्ली, मोतीलाल बनारसीदासः।
6. भर्तृहरिः 1979 वाक्यपदीयम् (प्रकाश-अम्बाकर्त्रीव्याख्यासहितम्) तृतीयं काण्डं, द्वितीयो भागः भागीरथप्रसादः त्रिपाठी (सम्पा.) वाराणसीः सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः।
7. वामनजयादित्यौ 2016 काशिका(न्यासपदमञ्जरीभावबोधिनीसहिता) प्रथमो भ्भागः जयशङ्करलालः त्रिपाठी (सम्पा.) वाराणसीः तारा बुक एजेन्सी।
8. शास्त्री विश्वनाथ 1996 सरस्वतीकण्ठाभरण का समीक्षात्मक इतिहास, दिल्ली परिमल पब्लिकेशन्स।
9. चन्द्रगोमी 1953 चान्द्रव्याकरणमृ (प्रथमो भागः) च्यटार्जी क्षितिशचन्द्र (सम्पा.) पुणेः देकान कलेज।

UGC - CARE Listed

पाणिनीया
Vol. XXX, Year IX

धर्मशास्त्रेषु प्रतिपादितयोः नामकरणान्नप्राशनसंस्कारयोः व्यावहारिकता

डॉ. पंकजाघईकौशिकः*

सारांशः

संस्कारः जीवनयात्रां विधीयमानमनुष्ठानमित्यवगम्यते । अशेषजगतः संस्कृतौ संस्काराः विद्यन्ते । इमे संस्काराः मानवजीवनस्य विविधयस्थलेषु भूयमानान् महदवसरान् प्रदर्शयन्ति। सामाजिकप्रतिष्ठातम् अप्यवाप्तुं संस्काराः अनुष्ठीयन्ते। मानवस्य समग्रविकासस्य कल्याणस्य च सम्पादनं समाजेन विश्वेन वा सह भवेदिति संस्काराणाम् अनुष्ठानस्य प्रमुखम् उद्देश्यं वर्तते । संस्कारैः जीवनं शुद्धतामेति । शोधपत्रेऽस्मिन् नामकरणान्नप्राशनसंस्कारयोः महत्त्वविषयकमन्वेषणं क्रियते । एतयोः संस्कारयोः मानवजीवनेन सह व्यवहारः वर्तते । धर्मशास्त्रकारैः एतयोः संस्कारयोः विषये निर्धारिताः विविधसिद्धान्ताः अत्र प्रस्तूयन्ते।

जीवनविकासस्य विविधचरणाः शारीरिकक्रियारूपिणः एव न सन्ति अपि तु जीवनविकासः बुद्ध्या भावनया आध्यात्मिकोन्नत्या च सह सम्बद्धः भवति । जार्जकार्दोनामहोदयेन संस्काराणाम् उत्तम विश्लेषणं विहितं....

'वस्तूनां यथायोग्यं संस्कारो भवति । तद्यथान्नस्य पाकादिना गुणविशेष आधीयते पाकात्पूर्वं चौदनस्यावहननादि संस्कारो भवति । तद्वद्रव्यस्य शुद्धौ स्मृतिकारैः संस्कारो विहितः यथा कांस्यपात्रस्य भस्मना शोधनम् । यथैवान्नादीन्यचेतनानि द्रव्याणि संस्क्रियन्ते तथैव पुरुषोऽपि संस्क्रियते । तद्यथा केशश्मश्रुवपनदन्तधावननखकर्तनस्नानैर्यजमानो यज्ञियो भवति।'[1]

भारतीयमनीषिभिः मानवस्य जगति आगमनप्रक्रियायाः प्रारभ्य तस्य जातकर्मसु जीवनकालस्य विविधप्रसंगेषु च शेषसमाजस्य प्रतिभागितां सुनिश्चितं माध्यमरूपेण निर्मिताः संस्काराः । इमे संस्काराः न केवलम् अमंगलपरिहारस्य यज्ञानुष्ठानेन

*संस्कृतविभागः लेडीश्रीरामहाविद्यालयः, दिल्ली

सांस्कृतिकमहत्त्वप्रतिपादनस्य च साधनरूपाः अभवन् अपि तु मानवस्य सामाजिकतायाः प्रमुखधाराः अपि अभवन् । वैदिकर्षीणाम् अद्भुतम् अतुल्यञ्च ज्ञानं कथं नु व्यवहारे कार्यान्वयने च अनुष्ठीयते इत्यस्य सर्वश्रेष्ठोदाहरणभूताः सन्ति धर्मशास्त्रान्तर्गते प्रतिपादिताः संस्काराः । प्राचीनसमाजशास्त्रस्य अधिगमनस्य प्रक्रियायां तत्समाजस्य आदर्शान् महत्वाकाङ्क्षाश्च अवगन्तुं संस्कारविधीनां अध्ययनम् अपेक्षितमस्ति । प्रत्येकं समाजं स्वकीयमूल्यानि धारणाश्च जीवयितुं सुरक्षितुं सततप्रयत्नरतो भवति । एतदर्थं सामाजिकानुशासनस्य आवश्यकता अनुभूयते । तदावश्यकतायाः सुफलमाध्यमाः सन्ति संस्काराः । भारतीयसमाजस्य दृढव्यवस्थायाः पृष्ठे मूलाधाररूपेण द्वौ तत्त्वौ संस्थितौ स्तः, एकं तु नियमितजीवनम् अपरं च अनिवार्यसंस्काराः । मूल्यगर्भिताः विचाराः अन्तर्शक्तिः एतेषु विचारेषु मूल्येषु च निहिता, तया एव तत्समाजस्य पोषणमेधते । संस्कारेषु जीवनव्वहारस्योपयोगिता अपि उपलभ्यते । जीवनविकासस्य विविधावसरेषु इष्टप्राप्तये अनिष्टपरिहाराय च काले काले समाजेन सह सम्पर्कसाधनाय जीवनस्य विविधावस्थानाम् उत्सवसम्पादनाय च संस्काराः अनुष्ठीयन्ते । संस्कारप्रकाशे महर्षिअंङ्गिरसा संस्काराणाम् उपमा चित्रकर्मणा कृता, यथा चित्रकर्मणः साफल्यमवाप्तुं विविधाः वर्णाः अपेक्षिताः तथैव संस्कारैः एव मानवः ब्राह्मण्यरूपं साफल्यम् अवाप्नोति ।[2] अनेन अङ्गिरोवचनेन मानवाय ब्राह्मण्यावस्थायाः प्राप्तेः विधानं विहितम् । भारतीयजीवनदर्शने सामाजिकव्यवहारेण सहैव समानान्तररूपेण आध्यात्मिकोत्थानस्य सततप्रक्रियायाः उत्तमविचारः अपि भारतीयमनीषिभिः प्रतिपादितः । देहोऽयं न केवलं पञ्चतत्त्वमयस्थूलभौकितत्त्वम् अपितु देहमाध्यमेन दुर्लभमानवजीवनस्य आध्यात्मिकविकासः अपि अपेक्षितः अनिवार्यश्च । संस्कारैः भौतिकाध्यात्मिकयोः उत्थानयोः मध्ये सेतुः निर्मीयते । मर्त्यः देहोऽयं संस्कारैः परिष्कृतः भूत्वा देहिनः अधिष्ठानं भवति । संस्कारानुष्ठानेन संस्कृतः मानवः भौतिकरूपे अवस्थितोपि आध्यात्मिको भवति।

संस्कारो हि गुणान्तराधानमुच्यते।

दुर्गुणान् दूरीकृत्य सद्गुणानाम् आधानमेव 'संस्कारः' । अत्र जिज्ञासा वर्तते यत् किं वस्तुतः संस्कारैः ब्राह्मण्यमेतुं शक्यते ? किं संस्कारानुष्ठानेन दुर्गुणानां परिमार्जनं कृत्वा आध्यात्मिकोत्थानं सम्भवं वा ? श्रुतेः उत्तरमस्ति - आम् । अस्य व्याख्या उपनिषत्सु लभ्यते। बृहदारण्यकोपनिषदि[3] अन्नमयशरीरस्य वर्णनमस्ति । मानवशरीरं अन्नमयं । अन्नमयशरीरोऽयं स्थूलशरीरं उच्यते। स्थूलशरीरेऽस्मिन् विद्यमानस्य सूक्ष्मशरीरस्य निर्मितिः प्रकृतेः सूक्ष्मतत्त्वैः भवति। श्रुतिकथनम् अस्ति – 'लिङ्गं मनः' सूक्ष्मशरीरः मनःप्रधानं। अस्माभिः कृतानां कर्मणां संस्काराः मनसि तथैव संसक्ताः यथा पुष्पेषु गन्धः । अतः संस्कारैः विशुद्धः जीवात्मा सौकर्येणैव ब्राह्मण्यमधिगच्छति।

अत्र प्रमुखतः गृह्यसंस्काराः वर्णिताः येषां सम्पादनस्थलं गृहमस्ति प्रमुखसम्पादकः गृहपतिः वर्तते । अग्नेः सम्मुख मन्त्रोच्चारणसहितं संस्काराः विधीयन्ते । वैदिकसंहितासु

गृह्यसंस्काराणां प्रत्यक्षोल्लेखः न प्राप्यते परं तु गृह्यसूत्रेषु गृह्यसंस्काराणां विस्तरेण विधानं विहितम्। धर्मशास्त्रीयग्रन्थेषु संस्काराणां सम्पादनस्य प्रयोजनद्वयं निर्धारितम्। राजबली-पाण्डेयमहोदयेन गृह्यसंस्काराणां प्रयोजनं द्वयोः वर्णयोः विभक्तम्। तत्र प्रथमं प्रयोजनं प्रमुखतः अनिष्टनिवारणेन सम्बद्धम्।[4] भारतीयानां मनीषीणां विश्वासः आसीत् यत् संसारोऽयं मानवेतरप्रभावैः परिवृतः। मानवेतरप्रभावाः इष्टानिष्टसम्पादने समर्थाः सन्ति। अतः अमाङ्गलिकप्रभावानां निराकरणाय हितकरप्रभावाणां प्राप्तये च प्रयत्नाः क्रियन्ते स्म। एते प्रयत्नाः संस्काराणामन्तर्गते उल्लिखितानां नानाविधसाधनानां अवलम्बनेन सम्पाद्यन्ते स्म। इष्टप्राप्तिसंदर्भे संस्कारणां भौतिकोद्देश्यं अपि दृश्यते। गृह्यसंस्काराः गृह्यकृत्याः आसन् तेषामनुष्ठानावसरे धनधान्यपशुसंततिसमृद्धिशक्तिबुद्धी इत्यादिनां प्रार्थना क्रियते स्म।

सांस्कृतिकप्रयोजनम् – संस्काराणां सम्पादनावसरे क्रियमाणयज्ञानुष्ठानप्रसङ्गे प्रयोज्यमानैः वस्तुभिः उच्चार्यमाणैः मन्त्रैः विविधक्रियाविधिभिश्च संस्कृतेः प्रसारणं भवति। एतेन सहैव भौतिकमूल्याणां स्थापना अपि अन्यतमं प्रयोजनम्। नानाधर्मशास्त्रेषु उद्धृतान् षोडशसंस्काराः उल्लिखिताः। एतेषां षोडशसंस्कारणां पुनः वर्गीकरणं कृतम् - प्राग्जन्मसंस्काराः, बाल्यावस्थायाः संस्काराः, शैक्षिकसंस्काराः, विवाहसंस्कारः अन्त्येष्टिसंस्कारश्च। तेषु एकादशसंस्काराः तु बाल्यावस्थया सम्बद्धाः। तेष्वेकादशत्वपि नामकरणान्नप्राशनसंस्कारौ अन्यतमौ।

नामकरणसंस्कारः

सामाजिकस्तरे व्यवहाराय मानवस्य नाम्नः अतीवमहत्त्वं खलु। स्वकीयेन नाम्ना एव मानवः कीर्तिम् अवाप्नोति। संस्कारप्रकाशे बृहस्पतिना नामकरणयस्य आवश्यकता प्रतिपादिता–

नामाखिलस्य व्यवहारहेतुः शुभावहं कर्मसु भाग्यहेतुः।
नाम्नैव कीर्तिं लभते मनुष्यस्ततः प्रशस्तं खलु नामकर्म॥[5]

धर्मशास्त्रकारैः नामकरणसंस्कारम् आधृत्य बहुविधाः सिद्धान्ताः प्रतिपादिताः। तद्यथा नाम्नः आधाराः के के स्युः ? बालकस्य बालिकायाः वा कति नामानि स्युः ? केन नाम प्रदातव्यम् ? नाम्नः कति अक्षराणि भवेयुः ? बालकानां बालिकानाञ्च नाम पृथक्पृथकैः अक्षरैः स्यात्। सामाजिकदृष्ट्या वर्णानामाधारेण नामानि भवतिव्यानि इति कैश्चित् धर्मशास्त्रकारैः व्यवस्थितम्। सर्वैः शास्त्रकारैः चतुर्विधा आधाराः कथिताः तेषु नक्षत्राधारितं नाम, मासदेवताधारितं नाम, कुलदेवताधारितं नाम, लौकिकं नाम चेति सन्ति।

नामकरणस्य कालः – केचन मनीषिणः नामकरणस्य कालः प्रथमदिवसं निर्धारयन्ति। आश्वलायनशांखायनगृह्यसूत्रयोः शतपथब्राह्मणे च कथितं यत् पिता पुत्रस्य जाकर्मावसरे एव तस्मै नाम यच्छेत्।[6] आपस्तम्बबोधायनभारद्वाजपारस्करधर्मशास्त्रकारानुसारं जन्मतः दशमे दिवसे नामकरणं स्यात्। महाभाष्ये अपि दशमदिनस्य प्रावधानं विद्यते।[7] वैखानसानुसारं दशमे

द्वाद्वशे वा दिवसे शय्यायाः उत्थाय नामोच्चारणं करणीयम्। मनुना उदारसिद्धान्तः प्रदत्तः यत् दशमे द्वाद्वशे वा दिवसे अथ वा तदनन्तरं कस्मिञ्श्चिदपि शुभमुहूर्ते नक्षत्रे तिथौ वा नामकरणं कर्तुं शक्यते। प्रायः सर्वेषां मतं यत् दशदिनेभ्यः प्राक् संस्कारोऽयं न विधातव्यः। वस्तुतः उचितमसये शिशु आत्मपरिचयमवाप्नुयात्, यतो हि जन्मतः एकमासानन्तरं शिशु स्वरमवबोधयति, स्वरं प्रति प्रक्रियामपि करोति, अतः तदैव तस्य तस्याः वा नाम उच्चारणीयम् इति मनीषिणां कल्पना।

नाम्नां संख्या – नामसंख्याविषये अपि प्राचीनभारतीयमनीषिणः विचारितवन्तः। मानवस्य एकमेव नाम न स्यात्। उल्लेखः अस्ति यत् जन्मकाले एव पिता शिशोः कर्णे किञ्चन नाम उच्चारयेत्। तद्गुप्तनाम पिता एव जानाति। स्वनाम्ना सह कुलनाम्नः गोत्रनाम्नश्च योजनम् अपेक्षितम्। संस्कारप्रकाशे चतुर्विधनाम्नां वर्णनं कृतम्। नाक्षत्रनाम, मासदेवतानाम, कुलदेवतानाम, लौकिकनाम च। यस्मिन् नक्षत्रे शिशुः जातः तस्य नक्षत्राधारितनाम शिशवे दीयते। विविधनक्षत्राधारिताक्षराणि ज्योतिर्विद्भिः सुनिश्चितानि। यथा पुष्यनक्षत्रे जाताय शिशवे 'ह' अक्षरात् नाम दातव्यम्। एवमेव यस्मिन् मासे शिशोः जन्म अभवत् तस्य मासस्य देवस्य नामाधारितं नाम दीयते स्म। यथा मार्गशीर्षमासे जातस्य नाम जनार्दनः वासुदेवः वा इति भवेत्। पुराकालात् कुलविशिष्टे यस्य यस्याः वा आराधना क्रियते स सा वा क्रमशः कुलदेवः कुलदेवी वा भवति। तयोः आधारितानि नामानि तत्कुलस्य शिशवे दीयन्ते स्म। समाजे सामान्यरूपेण व्यवहर्तुं पृथक् नाम्नः विधानं कृतं शास्त्रेषु। लौकिकनाम मङ्गलसूचकं रमणीयम् अर्थपूर्णं च भवेत् इति वाञ्छना आसीत्।[8]

मनुना वर्णाधारितनाम्नाम् उल्लेखः कृतः। ब्राह्मणस्य नाम मङ्गलसूचकः, क्षत्रियस्य नाम बलसूचकः, वैश्यस्यनाम धनसूचकः, शूद्रस्य नाम सेवासूचकः स्यात्।[9] नामकरणसंस्कारणे सम्बद्धाः कतिचन नियमाः गृह्यसूत्रेषु निर्धारिताः।

- प्रायः सर्वेषु गृह्यसूत्रेषु निर्धारितम् यत् पुरुषस्य नाम द्वयोः अक्षरयोः चतुर्णामक्षराणां वा समसंख्यायुक्तं भवेत्।
- नाम्नः प्रारम्भः उच्चारणयोग्येन अक्षरेण स्यात्। मध्ये अर्धस्वरः स्यात्।
- केषुचित् सूत्रग्रन्थेषु उद्धृतम् यत् नाम्नः अन्ते विसर्गः तस्मात् च पूर्वं दीर्घस्वरः भवेत्।
- कस्यचित् ऋषेः देवस्य पूर्वपुरुषस्य वा नाम्नः निःसृतं स्यात्।
- पुत्रस्य पितुश्च समाननाम न भवेत्।

कन्यायाः नाम विषये अपि नियमाः आसन् –[10]

- दीर्घस्वरयुक्तं स्यात्।
- विषमसंख्यात्मकं भवेत्।
- त्रीणि अक्षराणि स्युः।

मनुना गृह्यसूत्रैः निर्धारितानां कठोरनियमानां स्थाने द्वौ सरलनियमौ स्थापितौ - प्रथमः सर्वेषां नाम शुभकारी शान्तिप्रदं च भवेत्। द्वितीयः ब्राह्मणवर्णस्य नाम्ना सह 'शर्म' इति पदं योजनीयम्।[11]

धर्मशास्त्रग्रन्थेषु मातृगोत्रनाम्नः उल्लेखः लभ्यते। यतः विवाहसमये मातुः पितुश्च गोत्रस्य परीक्षा अपेक्षिता इति आश्वलायनगृह्यसूत्रे उल्लिखितमस्ति ।[12] नाम्ना सह मातृगोत्रस्य संयोजनस्य बहुलानि नामानि शास्त्रेषु काव्येषु च प्राप्यन्ते। पूर्वमनीषिभिः मातुः पितुः गोत्रं प्रति समभावः प्रदर्शितः।

अन्नप्राशनसंस्कारः

जन्मानन्तरं प्रथमवारं शिशवे अन्नप्रदानं महत्त्वपूर्णः चरणः आसीत् । जन्मान्तरं शिशुः मातृदुग्धे एवाश्रितः भवति । देहस्य क्रमिकविकासानन्तरं मातृदुग्धेन सह अतिरिक्तभोजनम् आवश्यकम् । आवश्यकतामेताम् अवगम्य अवसरमिदं मानवाय संस्कारविधिषु सम्मिलितः अन्नप्राशनसंस्काररूपेण। सुश्रुतसंहितायां जन्मनः षण्मासानन्तरं लघुप्राशनप्रदानस्य प्रावधानं कृतम्। यतः भोजनं जीवनप्रदायितत्त्वमस्ति अतः भोजनप्रदानम् संस्काररूपेण परिणतम् । प्रसङ्गेऽस्मिन् अपि देवानाम् आह्वानं कृत्वा समुचितमन्नं शिशवे खादनीयं येन तस्य भौतिकशरीरं पुष्टिमवाप्नुयात् । न केवलं प्रथमवारम् अन्नदानं अपितु कस्मिन् समये कीदृशं भोजनम् कथं च दातव्यं कश्च खाद्यं खादयति इति विषयेषु गाम्भीर्येण विचारः विहितः । गृह्यसूत्रानुसारं अन्नप्राशनसंस्कारे जन्मतः परं षष्ठे मासे लघुमृदुभोजनं शिशवे खादनीयम् । अथवा यदा प्रथमदन्तदर्शनं स्यात् तदा अपि दातव्यम् ।[13] नारदेन षष्ठमासम् अतिरिच्य अष्टमे नवमे दशमे वा मासे अपि अन्नप्राशनसंस्कारविधानस्य प्रावधानं कृतम् । वस्तुतः वर्तमानसमये बालचिकित्सकाः षण्मासानन्तरमेव लघुमृदुभोजनप्रदानस्य परामर्शं यच्छन्ति। तत्रापि सिद्धान्तः अस्ति यत् षष्मासानन्तरम् अथवा यदा अपि शिशोः भारः षट्किलोमितो भवति तदा एव मातृदुग्धेन सह लघुमृदुभोजनं दातव्यम्। स्पष्टमिदं प्रायशः षण्मासानन्तरं शिशोः भारः षड्किलोमितं भवति तस्य अङ्गानि अपि भोजनं पाचयितुं सक्षमाणि भवन्ति। कासुचित् परिस्थितिषु शिशोः भारः यावत् षड्किलोमितं न भवति तर्हि तस्य अङ्गानि अन्नं पाचयितुं न सक्षमाः अतः प्रथमवारं अन्नप्राशनं तदैव भवेत् यदा शिशोः अङ्गानि तदन्नं पाचयितुं सक्षमाः भवेयुः। पूर्वमनीषिणां अपि इदमेव मन्तव्यम्।

सामान्यतः प्रथमभोजनस्य प्रकाराः नियमाश्चासन्। सर्वेषां मनीषिणां विचारः यत् शिशवे सर्वविधं सर्वरसयुक्तं भोजनं खादनीयम् । प्रथमवारं दधिमधुघृतमिश्रितं भोजनं खादनीयम् इति विधानं लभ्यते। ओदनदुग्धयोः मिश्रितक्षीरं रजतपात्रेण खादनीयम् इति परामृष्टम्। कीदृशमपि भोजनं स्यात् तद्भोजन स्वास्थ्यवर्धकं स्यात् इति सिद्धान्तः ।[14] अन्नप्राशनसंस्कारोऽपि मन्त्रोच्चारणसहितं सम्पादनीयः सर्वप्रथमं वाग्देवाय सिद्धभोजनस्य आहुतिं प्रदाय पिता मन्त्रोच्चचारणं कर्वन् शिशोः मुखे अन्नप्रदद्यात्। पारस्करगृह्यसूत्र[15] निर्दिष्टं

मन्त्रम् - **देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति। सा नो मन्द्रेषमूर्ज दुहाना धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु स्वाहेति।**

शिशोः समस्तेन्द्रियाणां पोषणाय प्रार्थनां कुर्यात्। ब्राह्मणभोजनानन्तरं संस्कारः पूर्णतामेति। अन्नप्राशनसंस्कारस्य एकः अन्यः पक्षः अपि यत् उचितावसरे मातृदुग्धस्य परिहारः भवेत्। चिरकालं यावत् मातृदुग्धस्य आश्रयम् मातुः शिशोः उभयोः एव कृते अहितकरः। पुनश्च समुचितकाले शिशुः अपि स्वावलम्बी भवेत् इति व्यवस्था पूर्वमनीषिभिः विहिता। शिशोः पेयानि खाद्यानि वा कानि स्युः ? अन्नस्य प्रारम्भः कदा स्यात् इति विषयस्य गाम्भीर्यम् अनुभूय भारतीयसर्वकारेण राष्ट्रियबालखाद्यनियमाः National gudielines on Infant and young Child feeding इति कार्यक्रमान्तर्गते प्रसारिताः।

उपसंहारः

प्राचीनभारतीयमनीषिभिः मानवजीवनं उन्नेतुं धर्मस्याश्रयः स्वीकृतः एतन्निमित्तञ्च जीवने विविधाः संस्काराः योजिताः। नामकरणसंस्कारस्य सिद्धान्तानामवलोकनं सिद्धयति यत् भारतीयमनीषिणाः व्याहारिकजीवनमालक्ष्य जागृताः सक्रियाश्चासन्। नाम्नः उत्तमप्रभावः मनुष्यस्य चरित्रे भूयादित्यपेक्षया नामकरण्स्य विविधोपयोगिनः विधानाः प्रस्तुताः। एवमेवान्नप्राशनसंस्कारस्य सूक्ष्मसिद्धान्ताः सूचयन्ति यत् भारतीयमनीषिणः शारीरिकविज्ञानस्य विशेषज्ञाः आसन्। मानवशरीरस्य विकासाय अपेक्षितान्नप्रक्रिया संस्कारक्रियया सम्पन्ना सञ्जायेत् इति विचिन्त्यान्नप्राशनसंस्काररूपिणी व्यवस्था समाजे स्थापिता। एतयोः संस्कारयोः उपरिकृतं विवेचनं प्राचीनमनीषिणां वैज्ञानिकमेधां प्रमाणयति। सिद्धान्ताश्च इमे वर्तमाने प्रभूततया प्रभाविणः प्रासङ्गिकाश्च सन्ति।

सन्दर्भ

1. कुमार, शशिप्रभा 'संस्कृतं संस्कृतिः संस्कारश्च' विद्यानिधि प्रकाशन, पृ. 3
2. चित्रकर्म यथाऽनेकैरंगैरुन्मील्यते शनैः।
   ब्राह्मण्यमपि सद्यद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकम्॥ - संस्कारप्रकाशः , पृ. 139
3. बृहदारण्यकोपनिषद् - 4.4.6
4. पाण्डेय, राजबली , 'हिन्दु संस्कार', पृ. 28-9
5. संस्कारप्रकाश, पृ. 24
6. तस्मात्पुत्रस्य जातस्य नाम कुर्यात्पाप्मानवेवास्य तदपहन्त्यपि द्वितीयमपि तृतीयम्।
   - शतपथब्राह्मण 6.1.3
7. महाभाष्यम् प्रथमखण्डः, पृ. 4
8. बृहस्पतिस्मृतिः 241
9. मङ्गल्यं ब्राह्मण्स्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितम्।
   वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम्॥ - मनु, 2.31
10. वीरामित्रोदय 1, पारस्करगृह्यसूत्रम् 1-17-3

11. मनुस्मृतिः 2-32
12. अभिवादनं च समीक्षेत तन्मातापितरौ विज्ञायेतामोपयननात्। - आश्वालयनगृह्यसूत्रम् 1-15-10
13. षष्ठे अन्नप्राशन जातेषु दन्तेषु वा। - वीरमित्रोदय, पृ. 267
14. षण्मासाश्चैतमन्नं प्राशयेल्लघुहितञ्च। सुश्रुतसंहिता - 10.64
15. पारस्करगृह्यसूत्रम् - 1-19

सन्दर्भग्रन्थाः

1. आश्वलायनगृह्यसूत्रम् (1944) आडयारपुस्तकालय
2. पारस्करगृह्यसूत्रम् (1980) चौखम्बाअमरभारती प्रकाशन , वाराणसी
3. बृहदाराण्यकोपनिषद् , गीताप्रेसगोरखपुर
4. मनुस्मृति (1946) कुल्लुकभट्टकृत मन्वर्थमुक्तावलीसहितम् निर्णयसागरप्रेस, बम्बई
5. वीरमित्रोदयंस्कारप्रकाशः चौखम्बासंस्कृतसीरिज
6. काणे, पाण्डुरंग वामन (1980) 'धर्मशास्त्र का इतिहास प्रथमभाग' अनुवादक- अर्जुन चौबे कश्यप उत्तरप्रदेश हिन्छी संस्थान
7. कुमार, शिशप्रभा (2009) 'संस्कृतं संस्कृतिः संस्कारश्च', पृ. 3, विद्यानिधिप्रकाशन, दिल्ली
8. पाण्डेय, राजबली (1978) 'हिन्दु संस्कार' चौखम्बाविद्यासागर, वाराणसी
9. मिश्र, डॉ. शिवशंकर (2018) 'भारतीय चिन्तन परम्परा में संस्कार' ईस्टर्न बुक लिंकर्स, दिल्ली

UGC - CARE Listed

पाणिनीया
Vol. XXX, Year IX

संस्कृत-मध्यभारतीयार्यभाषयोः परिचयः वैशिष्ट्यञ्च

डॉ. लक्ष्मीकान्तषडङ्गी*

भूमिका

भावावगाहिनी भाषा। स्वाशयं स्पष्टं परेषु समनुभावयितुम् आचरितः उपायविशेषः भवति भाषा। 'भास्'-स्पष्टप्रवचने धातुः। भाष्यते या सा भाषा। यया मनोगतो भावः प्रकटीक्रियते। भाषामन्तरेण न कोऽपि मनोभावम् अभिव्यक्तुम् शक्नोति। इह खलु जगति विद्यमाननानां सकलानां मनुष्याणां मध्ये परस्परम् ऐक्यसम्पादनार्थं भाषैव परमं कारणम्। एकभाषाभाषिणो जना हि परस्परसन्निकृष्टा जायन्ते। समभाषाभाषिणो लोकाः परस्परमात्मीयान् मन्यन्ते। अतः संक्षेपेणैव भाषा मनुष्यस्य मनोभावनायाः सुपरिकल्पित-ध्वनिमय-स्पष्टोच्चारित-विशिष्टवाचनभङ्गीसमन्वित-वाग्व्यवहारोऽस्ति। विभिन्नदेशेषु विराजन्ते विभिन्नाः भाषाः। परन्तु बहुभाषासमृद्धे अस्मिन् अखण्डे भारतभूखण्डे संस्कृतम् एव सा एका भाषा यया निर्विवादं सर्वत्र सर्वेषां भावविनिमयः ऐक्यस्थापनञ्च युगपदेव सिध्यति।

संस्कृतभाषापरिचयः

भारतीया हिन्दी-ओडिआ-वेङ्गली-तेलगु-तामेली-गुजराती-मराठी-मालायालमप्रभृतयः प्रान्तीयभाषा सर्वाः संस्कृतभाषायाः प्रादुर्भूता इति यथा यथास्माकं प्रत्ययो भविष्यति तथातथा तत् तत् मातृभाषाभाषिषु भारतीयेषु परकीयभावो दूरीभविष्यति, प्रत्युत तैः सह एकत्वस्य भावना वर्धिष्यते। न केवलं भारतीय आर्यभाषाः, अपि तु ग्रीक्-लाटिन्-जर्मान्-रसियान्-फ्रेञ्च-आंग्लप्रभृतयो वैदेशिकभाषा अपि अस्माकं भारतीयभाषापरिवारपरम्परायां वर्त्तन्त इति विदन्त्येव भाषातत्त्वविज्ञानिनः। अतो भाषाविज्ञानदृष्ट्या सर्वे वयमेकस्यैव परिवारस्य सदस्यभूताः। सर्वेषां भाषाविदामिदं निश्चिन्तं

---

* संस्कृतविभागाध्यक्षः, योगदा-सत्यङ्गपालपाडामहाविद्यालयः, पूर्वमेदिनीपुरम् , पश्चिमवङ्गः

मतमास्ते यत् नास्ति विश्वस्य काचिदपि भाषा यस्याः प्रभवः संस्कृतं न स्यात्। भारतीयानां तु सर्वासामेव भाषाणामुद्गमस्थलं संस्कृतभाषा वर्तत एव । भाषादृष्ट्या वाङ्मयदृष्ट्या च संस्कृतस्य उपादेयता सार्वजनिकी सार्वभौमिकी च । विश्वभाषायाः विशेषतो भारोयूरोपीयभाषायाः आदर्शस्वरूपनिर्धारणे संस्कृतस्य महनीयत्वं महीयतेतराम् । विश्वभाषापरिवारनिर्माणे संस्कृतस्य योगदानं वर्धाप्यते । ऐतिहासिकव्याकरणस्य भाषाविज्ञानस्य च संस्कृतम् अपरिहार्यम् उपादानम्। संस्कृतस्य विज्ञानसम्मतत्वेन यथा गुरुत्व तथैव वाङ्मयस्य परिव्याप्तौ अपूर्वकोषत्वं च अन्विष्यते अविसंवादेन स्वीक्रियते च। सर्वासु भाषासु संस्कृतम् ईदृशी एका भाषा यत्र कारक-विभक्ति-प्रत्यय-उपसर्ग-विकरणादयः सर्वे एव ईदृशं वैशिष्ट्यं धारयन्ति, यान् विना भाषाया अस्तित्वं नैव सम्भवेत्। उक्तिरियं ग्रीक्-लाटिनादिषु तथा च इन्दो-इयुरोपीयभाषागोष्ठीषु अपि समानरूपेण प्रयोज्या। एवंविधस्य विभक्तिप्रत्यय-बहुल-भाषायाः वाक्ये शब्दस्य अवस्थाने च किमपि निर्दिष्टः नियमः नापेक्षते।

ऐतिहासिकतथ्यानुशीलनेन परिज्ञायते यत् बहुप्राचीनकालादेव भारतवर्षेऽस्मिन् भाषाविज्ञानस्य चर्चा समजनि । एतस्य प्रारम्भो वैदेशिकैः विद्वद्भिर्विहित इति केषाञ्चित् मतमस्ति । ऐतिहासिकानां मतानुसारम् इतो द्विशतवर्षेभ्यः प्राक् पाश्चात्त्यविद्वांसो भाषाविज्ञानस्य कियदंशम् आश्रित्य स्वीयमालोचनमकुर्वन्। यदा तेषां संस्कृतेन सह परिचयो जातस्तदा ते स्व स्व भाषाभिः संस्कृतस्य साम्यमन्वभवत् । संस्कृतं स्वदेशेन परिचितं कारितवत्सु 'सार् युलियम् जोन्स्' प्रमुखो भवति। तत्समयादारभ्य पाश्चात्त्यदेशेषु नूतनदिशा भाषाविज्ञानाध्ययनस्य प्रथमसूत्रपातो जातः । संस्कृतज्ञानं विना भाषा तुलनाध्यवसायो निष्फल इति क्रमशः पाश्चात्त्यविद्वद्भिरनुभूतम् । सांप्रतिककाले प्राकृतं भाषाविज्ञानमपि विज्ञानस्यांशभूमिति निश्चप्रचम् । अतः भाषाविज्ञानस्य विचारेण भाषाणां कारणं नितरां ज्ञायते। यतस्तत्र भाषा कथमागता, कुत आयाता, कस्माज्जाता ? किमियं सहजा ? अपि किमियं जगतः प्रागासीत् अथवा मनुष्यैरनन्तरं निर्मिता ? इदं नित्या वा अनित्या वा ? कथं वा इयं परिवर्त्तनशीला ? कथं नु भाषा विभिन्नेषु देशेषु भिन्न भवति। इति नाना प्रश्ना अस्माकं मनसि जायन्ते । एतस्य प्रश्नकदम्बकस्योत्तरं भाषाविज्ञानशास्त्रे प्रदत्तमस्ति । तस्माद् भाषाविज्ञानेन विना भाषाणां सर्वासां दृश्यमानानां मूलभूतं रहस्यं ज्ञातुं न शक्यते । भाषाविज्ञानानुसारं संस्कृतभाषा अथवा भारतीया आर्यभाषा इन्दो-ईरानीयोपशाखान्तर्गता इन्दो-इउरोपीयभाषापोष्ठ्या अन्तर्भूता भारतीयश्रेण्याम् अन्तर्गता एका भाषा ।[1] अस्मात् एकस्मिन् पक्षे इन्दो-ईरानीयोपशाखया सह अपरस्मिन् पक्षे इन्दो ईरोपीय-भाषागोष्ठ्या च सह सम्पृक्ता इयं संस्कृतभाषा। विश्वस्य काऽपि भाषा कथमपि पृथक्रूपेणाऽवस्थातुं नैव समर्था। अतः सर्वा एव भाषाः नूनम् पूर्ववर्तिनः कस्यापि भाषायाः वंशजाः अथवा कस्याः भाषायाः सम्भूता भवेत्। पुनश्च साऽपि भाषा कुत्रचिदपि एकस्याः भाषायाः प्राचीनरूपात् समुत्पन्ना सति अन्यभाषाभिः सह संयुज्य व्यवहृता स्यात्। अतः संस्कृतं न कथमपि पृथक्भूता भाषा

भवितुम् अर्हति । अस्मात् संस्कृतस्यापि पूर्वजः वंशधरश्चोभौ स्तः । भाषाविज्ञानस्य परिशीलनेन ज्ञायते यत् संस्कृतस्य पूर्वपुरुषोऽस्ति वैदिकः, परोक्षरूपेण इन्दो-इरानीयः ततोऽधिकश्च परोक्षरूपेण इन्दो-ईरोपीयश्च । एवमपि संस्कृतस्य परवर्तिनः भाषाः भवन्ति प्राकृतभाषासमूहाः परवर्त्तिकालस्य नव्यभारतीयार्यभाषास-मूहाश्च यथा ओडिआ-वांला-हिन्दी-मैथिली-पाञ्जावी-राजस्थानी-माराठीप्रभृ-तयः।[2] एताः भाषा भारतस्य पूर्वादारभ्य पश्चिमांशं यावत् प्रचलिताः सन्ति। अस्मता् इन्दो-ईरोपीयभाषैव संस्कृतस्य जननीति वक्तुं शक्यते। क्रमशः संस्कृतभाषेयं भारतवर्षस्य निकटतरजातिषु यथा द्राविड-अष्टिक-सिनो-टिवेटान् प्रभृतिषु अपि प्रसारिताऽभूत्। एतदतिरिच्य भारतवर्षात् बहिः प्रतिवेशदेशेषु अपि संस्कृतभाषा स्वकीयप्रभावविस्तारं कृता। तेषु संस्कृतप्रभावितेषु देशेषु जाभा-सुमात्रा-चीन्-तीव्वत्- वोर्णिओप्रमुखाः अन्यत्तमाः भवन्ति। परन्तु इदानीं संस्कृतभाषा न केवलं भारतवर्षे सीमाबद्धापि तु पृथिव्याः सर्वांशे यथा इन्दो-ईरोपीयभाषासंस्कृति-इतिहास-पौराणिक-कथा-धर्म-भाषासाहित्यादिषु उत्सवरूपेण समुन्नतिं लभते।

संस्कृतभाषायां 'संस्कृतम्' इति शब्दस्य प्रयोगः नाति-प्राचीनः । यद्यपि पाणिनेः प्रागेव 'संस्कृतम्' इत्यस्य प्रयोगः जातः तथापि भाषाऽर्थे संस्कृतस्य प्रयोगः कदापि नाऽभवत् । वैदिकसाहित्येऽपि संस्कृतस्य भाषाऽर्थे व्यवहारः नैव परिलक्ष्यते ।[3] ऋग्वेदे-तैत्तिरीयसंहितायां च चतुर्विधानां भाषाणां समुल्लेखोऽस्ति ।[4] तत्र तु संस्कृतस्य कुत्रापि नास्त्युल्लेखः । शतपथब्राह्मणे बहुविधानां भाषाणां समुल्लेखेऽपि संस्कृतस्य नास्त्येव नामोल्लेखः।[5] अस्मात् ऋग्वेदस्य युगादारभ्य पाणिनिं यावत् संस्कृतशब्दस्य भाषाऽर्थे प्रयोगः न परिलक्ष्यते। ख्रिष्टीये तृतीये शतके भरतस्य नाट्यशास्त्रे संस्कृतस्य भाषाऽर्थे प्रयोगः लक्ष्यते। तत्र भरतः स्वीये नाट्यशास्त्रे प्राकृतेन सह सप्तभाषाणाम् उल्लेखं करोति । तेषु संस्कृतम् एवैकमस्तीति ज्ञायते । ततः परम् अवश्यं संस्कृतस्य भाषार्थे बहुलव्यवहारः सन्दृश्यते । संस्कृतालंकारिकग्रन्थेषु प्राकृतेन सह संस्कृतशब्दस्य भाषार्थे प्रयोगः सन्दृश्यते ।[6] यद्यपि 'संस्कृतम्' इति नाम भाषाऽर्थे साम्प्रतिककाले बहुलरूपेण प्रचलितं तथापि भाषाविज्ञानिनः किन्तु संस्कृतभाषाविज्ञानग्रन्थेषु संस्कृतनाम्नः स्थाने 'आर्यभाषा' इति नाम व्यवहरन्ति । आर्यशब्दोऽयं भाषाऽर्थे आरण्यकादिषु ग्रन्थेषु प्राप्यते। ऐतरेयारण्यके सांख्यायनारण्यके च 'आर्य वाक्' इति नाम्ना आर्यभाषायाः व्यवहारः लक्ष्यते ।[7] आवेस्ता भाषानुसारं आर्यशब्दोऽयं 'अइर्य' (airya) प्राचीनपारसिकभाषायां 'अरियः' (airya) ग्रीक् भाषायां च 'आरिओ' (airo) इति रूपेण प्राप्यते । 'आरियः' शब्दोऽयं ग्रीक्भाषायाम् 'आरिस्तोस्' (aristos) भवति यस्यार्थः भवति 'सद्वंशीयः'। इमं 'सद्वंशीयं' इति शब्दं संस्कृते 'आर्यिष्टः' (aryistha) यस्यार्थः 'उत्तमः' इति शब्देन सह तुलयितुं शक्यते । अस्मात् शब्दादेव परवर्त्तिकाले ईरान् (Iran) आयाल्र्याण्ड (Ireland) प्रभृतीनां देशानां नामकरणं जातम् इत्यपि अनुमीयते । यतो हि अनयोः द्वयोः देशयोः शब्दस्यार्थोऽपि सद्वंशीयः जनः इत्युच्यते ।

भाषातात्त्विकाः अस्मात् 'आर्य' इति नामानुसारं भारतवर्षस्य प्राचीनभाषायाः नामकरणं 'आर्यभाषा' (Aryan language) इति कुर्वन्ति। परवर्त्ती कालेऽपि अस्याः भाषायाऽ समुत्पन्ना संश्लिष्टा वा याः भाषाः समुद्भवाः तासां नामभिः सह सादृश्यं संस्थाप्य अस्याः भाषायाः नाम आर्यभाषा एव विहिता । इयम् आर्यभाषा प्रधानतः त्रिस्तरेषु विभक्ता जाता । तेषु सर्वप्राचीनस्तरस्य नाम प्राचीन-भारतीयार्यभाषा । (Old Indo-Aryan=OIA) ततः द्वितीयस्तरस्य नामासीत् मध्य-भारतीयार्यभाषा । (Middle Indo-Aryan=MIA) ततश्च तृतीयस्तरस्य नाम जाता नव्य-भारतीयार्यभाषा । (New Indo-Aryan=NIA) एकस्याः भाषायाः समुत्पन्नाः संश्लिष्टाः वा भाषाः यथा एकेनैव नाम्ना ज्ञायते, एतदर्थम् अस्याः भाषयाः नाम 'Indo-Aryan language' अर्थात् भारतीया आर्यभाषा इति नामकरणं जातम् । अतः भाषातात्त्विकैः संस्कृतमिदं 'आर्यभाषा' इति नाम्ना समधिकरूपेण व्यवहृतम्।[8]

एवं यद्यपि आर्यभाषायाः स्तरत्रयं ससुपलब्धं तथापि भाषातात्त्विकाः अनया भाषया सह संयुक्ताः भाषाः ज्ञातुं साधारणतः 'आर्यभाषा' इति व्यवहरन्ति । तत्र प्राचीन-भारतीयार्यभाषया वैदिकलौकिकभाषाद्वयोरपि ग्रहणं क्रियते । परन्तु 'संस्कृतम्' इति शब्दप्रयोगेण मुख्यतः लौकिकसंस्कृतमेव बुध्यते। अस्मादुभयोः वैदिकलौकिकसंस्कृतयोः बोधनाय संस्कृतस्य स्थाने आर्यभाषायाः नामग्रहणं जातम् । एवमपि अनुरूपभावेन मध्यभारतीयार्यभाषां बोधयितुं 'प्राकृतम्' इति शब्दस्य व्यवहारः क्रियते। परन्तु प्राकृतेन केवलमात्रं प्राकृतभाषायाः बोधः जायते न तु पालि-अशोकादीनां शिलालेखानाम् अवबोधः इति शङ्कया प्राकृतस्य स्थाने मध्यभारतीयार्यभाषायाः प्रयोगः भवति । अतः अनया मध्यभारतीयार्यभाषया प्राकृत-पालि-शिलालेख-अपभ्रंशादीनामपि अवबोधोऽपि सम्भवति। अनेन 'मध्यभारतीयार्यभाषा' इति नाम भाषातात्वकानां निकटे समधिकरूपेण समादृतम्। एवमपि अनुरूपभावेन नव्यभारतीयार्यभाषाणाम् अपि भाषातात्त्विकानां निकटे अधिका समादृता भवति। यद्यपि वयम् आधुनिकशब्दस्य व्यवहारणे अर्वाचीनभाषासमूहान् एव जानीमः तथापि 'नव्यभरतीयार्यभाषा' इत्यनेन एकैव भाषा बुध्यते । यस्यामन्तर्गताः विविधा उत्तरभारतीय-प्रान्तीयभाषाः यथा- असमीया-वांला-ओडिआ-मैथिली-भोजपुरी-मगधी-सदानीछत्तिशगडी-हिन्दी-माराठी-गुजराती-राजस्थानी-पांजावी-सिन्धी इत्यादयः। इमाः सर्वाः भाषाः एकैव नाम्ना अभिधातुं संस्कृत-प्राकृत-आधुनिकानां त्रयाणां स्थाने भारतीयार्यभाषा इत्यस्य नामग्रहणं भवति।[9]

संस्कृतभाषायाः वैशिष्ट्यम्

इतिहासावलोकनेन ज्ञायते यत् भाषाविज्ञानं तु वेद-ब्राह्मण-निरुक्त-शिक्षा-प्रातिशाख्य-व्याकरणादिषु यत्र तत्रोपलभ्यते गवेषकैः । तत्र प्रथममेव वेदादेकमुदाहरणमत्र प्रदीयते। तद्यथा—

उत त्वः पश्यन् न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम्।
उतो त्व स्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्यं उशती सुवासाः ।।

अयमर्थोऽस्य मन्त्रस्य-केचित् वाचं श्रुत्वा अर्थं नावगच्छन्ति। अवगम्यमानेष्वपि सर्वेषां सम्यक् प्रतीतिर्नैव जायते। यथा जाया पतिमभिलष्यमाणा सुवस्रा सती तस्मै एव आत्मनः शरीरं प्रदर्शयति, तथैव कस्यचित् (ननु सर्वस्व) भाग्यशालिनो जनस्य समीपे वाक् आत्मानं प्रकाशयति।

भगवान् इन्द्रो देवैरनुरुद्धः शब्दानां प्रकृतिप्रत्ययविभाजनं कृतवान् इति तैत्तिरीयसंहितायां दृश्यते। तथाहि - 'वाग् वै पराच्यव्याकृताऽऽवदत्। ते देवा इन्द्रमब्रुवन् - इमां नो वाचं व्याकुरु इति। सोऽब्रवीद् - 'वरं वृणै, मह्यं चैवैष वायवे च सह गृह्यते इति। तस्मादैन्द्रवायवः सह गृह्यते। तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्। तस्मादियं व्याकृता वागुह्यते इति।

यद्वेवापः प्रणयति अद्भिर्वै इदं सर्वमाप्तं तत्प्रथमेनैवैतत्कर्मणा सर्वमाप्नोति। इत्यत्र आप् धातोः अप्शब्दं व्युत्पाद्य वेदविहितम् अप्प्रणयनम् इत्थं समर्थितं खलु शतपथब्राह्मणग्रन्थे। अङ्गारेष्वङ्गिराः (संबभूव) इति निरुक्तम् अङ्गारशब्दात् 'अङ्गिरः' इति शब्दं व्युत्पाद्य अङ्गादङ्गिरसामुत्पत्तिमवोचत्।

श ष स ह र इत्येत्वां पूर्ववर्ती अनुस्वारः अलावुवीणानिर्घोषेणोच्चार्यते इति पाणिनीयशिक्षायां कथितमस्ति इत्थम् –

अलावुवीणानिर्घोषो दन्तमूल्यः स्वराननु।
अनुस्वारस्तु कर्त्तव्यो नित्यं ह्रोः शषसेषु च॥

पदान्तस्थस्य स्पर्शवर्णस्य उच्चारणे जिह्वादिकरणं शिथिलीकर्त्तव्यमिति शुक्लयजुः प्रातिशाख्यग्रन्थस्य निर्देशो विद्यते। तथा चोक्तं तद्ग्रन्थे –

"स्पर्शान्तस्य स्थानकरणविमोक्षः कर्त्तव्यः।"

सुधी-उपास्यः सुध्युपास्यः। अत्र इकारस्य यकारत्वं विहितं व्याकरणशास्त्रे 'इकोयणचि' इति पाणिनीयसूत्रेण। शिरासिरा (महाष्ट्रीयप्राकृते)। अत्र शस्य स भवति 'शषोः सः' इति सूत्रेण। वैखरीवाचः उत्पत्तिप्रकारः पाणिनीयशिक्षायां कथितमस्ति। तदनुसारेण आत्मना प्रेरितं मनः कायाग्निमाहत्य तद्वारा पवन प्रेरयनं तदभिघातेन वर्णान् जनयतीति। सोऽयं संयोगजः शब्दो वैखरीवाग्रूप इति कथ्यते। तथा चोक्तम् -

आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युक्ते विवक्षया।
मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्॥
सोदीर्णो मूर्ध्यभिहितो वक्त्रमापद्यमारुतः।
वर्णान् जनयते इत्यादिः॥

किं च पाणिनीयशिक्षायामपि भाषाविज्ञानस्याङ्गभूतस्य ध्वनिविज्ञानस्य भेदविषये सूचना लभ्यते। 'अ इ उ ऋ' इत्येते चत्वारः स्वराः ह्रस्व-दीर्घ-प्लुतभेदेन द्वादशरूपतां भजन्ते। लृकारस्तु ह्रस्वत्वेन उपदिश्यते। अत इमे खलु त्रयोदश भवन्ति। 'ए ऐ ओ औ'

इत्येतानि च सन्ध्यक्षराणि भवन्ति। सन्ध्यक्षरेषु एतेषु ह्रस्वो नास्ति। तस्माद् दीर्घ - प्लुतभेदेनाष्टावेतानीति ज्ञातव्यम्। तथा चोक्तं पाणिनीयशिक्षायाम्—

त्रिषष्टिचतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः।
प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा॥
स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः।
यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः॥
अनुस्वारविसर्गश्च क पौ चापि पराश्रयौ।
दुःस्पष्टेश्चापि विज्ञेयो लृकारः प्लुत एव च॥

तन्त्रशास्त्रोक्तवर्णमातृकायामपि ध्वनिभेदविषये महान् विचारो वरीवर्ति। विशेषतो भाषाविज्ञाने शब्दपरिवर्त्तनविषये ये नियमाः कथिता विद्यन्ते तस्य निरुक्तस्यैव मुख्या भूमिका वरीवर्ति। तदर्थं चत्वारो नियमाः कथिताः। ते सन्ति वर्णागमो, वर्णविपर्ययः, वर्णविकारः, वर्णनाशश्च।

एवमपि संस्कृतसाहित्येतिहासस्यावलोकनेन ज्ञायते यत् तत्रापि संस्कृतशब्दस्य भाषार्थे प्रयोगः वैशिष्ट्यं च परिलक्ष्यते। यद्यपि रामायणस्य कालनिर्णये बहुवादानुवादः संलक्ष्यते, तथापि भाषाऽर्थे रामायणस्य सुन्दरकाण्डे संस्कृतस्य प्रयोगः प्राप्यते। तत्र हनुमान् सीतायाः निकटे कया भाषया वाचं वदिष्यति तस्मिन्नेव प्रसङ्गे संस्कृतभाषाया एव नामोल्लेखः संन्दृश्यते। तद्यथा—

अहं ह्यतितनुश्चैव वानरश्च विशेषतः।
वाचं चोदाहरिष्यामि मानुषीमिव संस्कृताम्॥
यदि वाचं वदिष्यामि द्विजातिरवि संस्कृताम्।
रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति॥[10] इति

अनुरूपभावेन कालिदासोऽपि स्वकीये काव्ये नैकेषु प्रसङ्गेषु संस्कृतप्राकृतभाषयोः उल्लेखं करोति तन्मतानुसारं संस्कृतं नाम संस्कारपूता वाक् प्राकृतं च सुखग्राह्या इति। हरपार्वत्योः विवाहे वाग्देवी भाषाद्वयेनैव वरवधू आशीर्वादं दत्तवती। तद्यथा—

द्विधा प्रयुक्तेन च वाङ्मयेन सरस्वती तं मिथुनं नुनाव।
संस्कारपूतने वरं वरेण्यं वधुं सुखग्राह्यनिबन्धनेन॥[11] इति
संस्कारवत्येव गिरा मनीषि तया स पूतश्च विभूषितश्च[12] इति

पुनश्च शतकत्रयकारेण भर्तृहरिणाऽपि तदीये नीतिशतके संस्कृतभाषाप्रसङ्गे उक्तम्—

वाण्येका समलङ्करोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते।[13] इति

अपि च रघुवंशे कालिदासः संस्कृतस्य महत्त्वमभिलक्ष्योक्तं यत् यदि यथार्थरूपेण

स्वरसंयोगेन च संस्कृतभाषायाः समुच्चारणं सम्भवेत् तर्हि अवश्यमेव यथार्थफलमपि लभेत। तद्यथा–

पुराणस्य कवेस्तस्य वर्णस्थानसमीरिता।

बभूव कृतसंस्कारा चरितार्थैव भारती।।[14] इति।

अर्थात् पुराणपुरुषस्य वाणी यदि स्थानप्रयत्नानुसारं समुचितरीत्या समुच्चारिता स्यात् तर्हि सा वाणी नूनमेव फलप्रदायिनी भवेत्। अत्र तु कालिदासः संस्कृतभाषार्थे 'भारती' इति शब्दं व्यवहरति । ततः ख्रीष्टीये चतुर्दशशतके मल्लिनाथोऽपि भारतीशब्दं कालिदासानुरूपं व्यवहरति। तद्यथा–

भारती कालिदासस्य दुर्व्याख्या विषमूर्च्छिता।

एषा सञ्जीवनी टीका तामद्योज्जीवयिष्यति।। [15] इति।

यत् भवतु नाम संस्कृतम् अथवा आर्यभाषा बहुकालादेव भारतवर्षे प्रचलिता अस्ति । यद्यपि मध्यभारतीयार्यभाषासमूहः क्रमशः साहित्ये पल्लविता भूत्वा संस्कृतस्य सन्निकटे अवस्थिताः तथापि मन्यते यत् दशमशताब्द्याः संस्कृतप्राकृताध्ययनयोर्मध्ये प्राकृतभाषा एव समधिकप्रचलिता जाता।

ख्रिष्टीये नवमे शतके राजशेखरः स्वकर्पूरमञ्जर्य्यां संस्कृतप्रसङ्गे भणितम्–

परुसा सक्कयवन्धा पाऊअ-वन्धोवि होइ मुउमारो।

पुरिस-महिलानं जेत्तियं इहस्तरं तेत्तिअं इमाणं।।[16] इति

अस्यार्थः संस्कृतभाषा स्यात् कर्कशा परन्तु प्राकृतभाषायां विरचिता कविता अतीव सुकोमला । स्त्रीपुरुषयोर्मध्ये यादृशमेव पार्थक्यं अनयोः भाषाद्वयोर्मध्येऽपि तादृशं पार्थक्यं लक्ष्यते । एवमपि पञ्चमशताब्द्याम् आविर्भूतः विद्यापतिः तस्य कीर्त्तिलतायां तदानीन्तनकथ्यभाषायां अवहट्टेकाव्यरचनाप्रसङ्गे कथयति–

सक्कय-वाणी वुह-अन भावइ,

पाउय-रस को मम्म न पावइ।

देसील-वअना सव-जन-मिट्ठा,

तँ तइसन जम्पञो अवहट्ठो।।[17] इति

अर्थात् विज्ञजना एव संस्कृतभाषां व्यवहरन्ति । प्राकृतकाव्यस्य रसं न कोऽपि आस्वादयितुं क्षमः। मातृभूमिः सर्वेषां प्रिया तस्मादहं अवहट्ठभाषया एव काव्यं रचयामि। एवं बहुशो ऋषिभिः कविभिश्च संस्कृतप्राकृतयोः महत्त्वं बहुशो प्रतिपादितम्।

मध्यभारतीयार्यभाषापरिचयः

भाषायाः गतिस्थितिविषयेऽनुध्यानेनेदं ज्ञायते यत्-भाषाप्रवाहो नदीप्रवाहेण कियदंशेनैव समानो न तु सर्वांशेन। तथाहि-यथा खलु जलपूर्णायाः नद्याः गतिः कदाचिदपि

पश्चान्मुखी न जायते। परन्तु भाषायाः गतिः वर्णमालागतवर्णक्रमदृष्ट्या कदाचिदग्रमुखी यथा गत-गद, सौरसेनी प्राकृते कदाचिच्च पश्चान्मुखी यथा - राजा-राचा, पैशाची प्राकृते। क्वचिद् बृद्धयभिमुखी यथा - द्वितीयः विश्यजेन्द् भाषया इत्यत्र वर्णां शबृद्धाथः, क्वचिच्च क्षयाभिमुखी यथा जगत् - जग इति हिन्द्याम्। अनया आलोचनया सिद्ध्येतत् जातं यत् -भाषाप्रवाहस्य गतिः चक्रवद्भवति। अपि च भाषाप्रवाहस्य गतिस्थितिः सर्वथा समुद्रस्य गतिस्थितिभ्यां सह तुलनामर्हतः। समुद्रस्य जलानामिव प्रतिक्षणं विविधस्थानेषु भाषाङ्गभूतानां वर्णानामग्रमुखी पश्चान्मुखी च गतिरव्याहते स्तः। यदि कश्चिद्वैज्ञानिकः कस्माच्चिदाकलनात् समुद्रस्य स्थितिविषये ज्ञातुं प्रभवेत्तदा समुद्रस्य साम्प्रतिक्या स्थित्या सन्तुल्य उपलभ्यते-'कुत्रचित् समुद्रः कियद्दूरमायातः। कुत्रचित् अन्यत्र वा यथावश्यं स्थिति विद्यते। अग्रगमने पश्चाद्गमने च नानास्थानेषु मात्राभेदो वर्त्तते। इत्थं खलु प्रतिसमयं जायमानया विविधगत्या समुद्रो भिन्नां स्थितिं धारयति। तथैव भाषाऽपि विकासह्रासाभ्यां विविधां स्थितिं संश्रयते।

प्राकृतभाषैव बहुषु क्षेत्रेषु मध्यभारतीयार्यभाषारूपेण (Indo-European) प्रचलिताऽस्ति। एषा भाषा ख्रिष्टीयषष्ठपञ्चमशताब्दीतः ख्रिष्टियनवमशताब्दीं यावत् व्यवहृता जाता। यस्याः समुल्लेखः अशोकानुशासने प्राकृते, पाल्यां, नियाप्राकृते, अपभ्रंशे च बहुशो दृश्यते। यद्यपि भाषेयं पूर्वोक्तं किमपि निर्दिष्टं कालं यावत् भाषामाध्यमः जातः तथापि संकीर्णे अर्थे प्राकृतशब्दोऽयं साहित्यिकं साधारणप्राकृतं बोधयितुं व्यवह्रियते। यद् भवतु नाम मध्यभारतीयार्यभाषायाः मुख्योपभाषारूपेण प्राकृतभाषैव सुविदिता जाता।[18] सोऽयं प्राकृतशब्दः आदौ द्विधा व्याख्याता भाषातात्त्विकैः। वस्तुतः द्विविधेयं व्याख्या 'प्रकृतिः' इति शब्दस्य अर्थद्वयमनुसरति। प्रकृतिशब्दस्य प्रथमोऽर्थः धातुः मूलं वा। भारतीयार्यभाषायाः क्षेत्रे मूलमुपादानमवश्यमेवासीत् वैदिकभाषा। यां भाषां बहुष्वर्थेषु संस्कृतित्युच्यते। अस्मात् संस्कृतादेव यस्याः भाषायाः समुत्पत्तिः स एव प्राकृतः। सुविख्यात-प्राकृत-वैयाकरण-हेमचन्द्रस्य भाषायां 'प्रकृतिः संस्कृतम्-तत्र भवम् , तत आगतं वा प्राकृतम्'[19] इति। 'मार्कण्डेयस्य प्राकृतसर्वस्वेऽपि हेमचन्द्रस्य अनुरूपोक्तिरेव प्रतिफलितेति लक्ष्यते। तद्यथा-प्रकृतिः संस्कृतं तत्र भवं प्राकृतमुच्यते इति। विषयेऽस्मिन् परेशचन्द्रमजुमदारेणोक्तं यत् -प्राकृतस्येयं संज्ञा व्याकरणसम्मतेऽपि नैव ऐतिहासिकसम्मता। अवश्यं 'संस्कृतम्' इति कथनेन यद्यपि बहुष्वर्थेषु कथ्यसंस्कृतस्य विविधाः उपभाषाः बोध्यन्ते तर्हि प्राकृतभाषा संस्कृतजाता इति कथ्यते। परन्तु पाणिनि-पतञ्जलिनिर्धारित-ध्रुपदी-संस्कृतेन प्राकृतशब्दावल्याः व्युत्पत्तिः समप्रभावेण व्याख्या क्रियते। एवमेव शौरसेनी-प्राकृतमेव संस्कृतस्य सन्तान इति वक्तुं शक्यते नान्यः।[20] अस्मात् जन्मगतोत्सस्य मानदण्डानुसारं हेमचन्द्रस्य मार्कण्डेयस्य वा व्याख्या नैव स्यादग्राह्यम्। अस्यैव प्राकृतस्य पञ्चैव प्रधानशाखाः सन्ति तद्यथा-महाराष्ट्री, शैरसेनी, मागधी, अर्धमागधी, पैशाची चेति। प्राकृतशब्दस्य द्वितीया व्याख्या 'प्रकृतिः' अर्थात् प्रजा साधारणजनता वा इत्यनुसारं क्रियते। अस्यैव प्राकृतशब्दस्य तात्पर्यं डॉ.सुकुमारसेनस्य भाषायां यथा-प्राकृतम् इत्यनेन प्रकृतेः

अर्थात् जनता व्यवहृता भाषा इत्युच्यते।[21] एवञ्च डॉ. रामेश्वर श-मेहोदयानां मतानुसारं - 'वैदिकसंस्कृतात् परं क्लासिकाल् संस्कृतं यदा जनसाधारणात् विच्युतः सन् मुष्टिमेयशिक्षितजनानां भाषा आसीत् तदानीन्तनकाले एव जनसाधारणानां मुख्यभाषारूपेण प्राकृतभाषायाः समुत्पत्तिः जाता। Winternits मतानुसारं प्राकृतभाषा जनानां साधारणभाषा आसीत्[22] (Common Language of the People) अनन्तरं तेनापि उक्तं एतदेव स्मर्त्तव्यं यत् आदौ जनानां मुखभाषारूपेण विदिताऽपि परवर्ती काले प्राकृतभाषायाः द्वितीये स्तरे अस्याः भाषायाः यद्रूपं साहित्ये व्यहृतं तद्रूपं तु नासीत् जनसाधारणभाषा। सा आसीत् तु साधारणतया क्लासिकाल् संस्कृतस्येव कृत्रिमा भाषा । अस्मात् यथार्थेणैता भाषां साहित्यिकप्राकृतमित्युच्यते । भाषातात्त्विकाः प्राकृतस्यास्य सोपानत्रयं स्वीकुर्वन्ति । तेषु आदिसोपानम् अर्थात् कथ्यप्राकृतसोपानम् । सोपानस्यास्य निदर्शनं अशोकानुशासनस्य भाषायां तथा च तत्कालीनक्षुद्रप्रत्नलेखेषु विरलरूपेणानुभूयते । ततः द्वितीयं सोपानं तु साहित्यिकप्राकृतश्च। ततश्च तृतीयं सोपानं भवति अपभ्रंशश्च।

मध्यभारतीयार्यभाषायाः व्याप्तिकालोऽस्ति प्रायः पञ्चदशसहस्रवर्षाणि। समयदृष्ट्या एषः कालस्तु नातिस्वल्पोऽस्ति । सुदीर्घकालेऽस्मिन् काऽपि भाषा एकरूपतया नैव स्थातुं समर्था । एवं मध्यभारतीयार्याभाषाऽपि न तिष्ठति । तस्या अपि परिवर्त्तनं सम्भवति । एतदतिरिच्य भारतीयार्याणां विविधाः गोष्ठ्यः विभिन्नेषु स्थानेषु अवस्थानेन आर्यभाषिणः भौगलिकप्रभावं परित्यक्तुं नैव समर्थाः भवन्ति । अस्मात् प्राकृतभाषायाः शाखायाः एकाधिकोपशाखाः आविर्भूताः आञ्चलिकस्वातन्त्र्यात् । मध्यभारतीयार्यभाषायुगेऽस्मिन् यद्यपि प्राकृतभाषायाः महत्त्वपूर्णभूमिका अनस्वीकार्या, तथापि एतदप्यनस्वीकार्यं यत् अस्मिन् युगे एव कालजयीग्रन्थाणां रचना जायते चिरायतसंस्कृतेन । एतदतिरिच्य पालिभाषायाः अपभ्रंशभाषायाश्च प्राकृतोपभाषायाः कस्यापि कस्यापि रूपस्य परिवर्त्तनेऽपि सर्वासामेव प्राकृतलोचनेन संस्कृतप्राकृतयोर्मध्ये सादृश्यं वैसादृश्यं च लक्षणीयं स्यात्।23

मध्यभारतीयार्यभाषावैशिष्ट्यम् - (ध्वनितत्त्वगतं रूपतत्त्वगतं च)

पूर्वमालोचितमस्माभिः यत् मध्यभारतीयार्यभाषायाः मुख्या उपभाषाऽस्ति प्राकृतभाषाय। इदानीं ध्वनितत्त्वगतदृष्ट्या रूपतत्त्वगतदृष्ट्या च प्राकृतभाषायाः वैशिष्ट्यानि लक्ष्यणीयानि । तद्यथा-प्राकृते 'ऋ' 'लृ' च नास्ति एव परन्तु संस्कृते 'क्ल्युप्'-धातुजातपदस्य तथा च लाकृति (लृ+आकृतिः) भिन्नलृकारस्य व्यवहारः अन्यत्रैव दुर्लक्ष्यः। संस्कृते 'ऋ'कारः कुत्रापि अः, इः, उश्च स्यात्। तथा मृगः > मग, ऋषि > इसि, बृद्ध > वुड्ढ च भवेत्। एवमपि संस्कृते कुत्रापि ऋकारः रकारः कुत्रापि 'रि' कुत्रापि च 'रु' भवति यथा - वृक्ष > व्रच्छ, मृग > म्रिग, ऋषि > रिसि, मृग > म्रुग चेति। पुनश्च संस्कृत ऐकारः औकारश्च ओकारे परिणमति यथा - तैल > तेल, शैल > शेल, मौत्तिकः > मोत्तिअ, औषधानि > ओषधानि चेत्यादयः। एवञ्च संस्कृते अयः = ए, अवश्च = ओभवति तद्यथा पूजेति, पूजेदि, पूजेइ चेति। भवति > भोदि, होति, होइ चेत्यादयः। संस्कृते पदान्तमकारस्य 'म्' पूर्ववर्त्तीनः

संयुक्तव्यञ्जनवर्णस्य च पूर्ववर्त्तीदीर्घस्वरः ह्रस्वस्वरे परिणमति यथा-कान्ताम् > कान्तं, दीर्घ > दिग्ध चेति। संस्कृते अकारविसर्गौ द्वावेव संयुज्य कुत्रापि अकारः एकारः ओकारश्च भवतः यथा जनः > जन, जने, जनो चेति । एवं च पदान्तस्थ-अकारभिन्न-अन्त्यस्वरवर्णात् परं विसर्गः लुप्तः भवेत्। यथा - पुत्राः > पुत्ता इति। संस्कृते पदान्तस्थितोऽनुस्वारः प्रायशः रक्षितः परन्तु पदान्तभिन्नव्यञ्जनध्वनिः लुप्तः भवेत्। यथा भगवान् > भगवा, नरात् > नरा किन्तु देवं > देवम्, नरम् > नरं च भवति । शः षः सश्च त्रयः शिष् ध्वनिः कुत्रापि प्राकृते न रक्षितः कस्मिन्नपि प्राकृते केवलमेव 'श' इत्यस्मिन् स्थाने 'सकारः' भवति परन्तु प्राकृते 'ष' कारस्यापि कदाचित् लक्ष्यं भवति। मूर्धन्यीभवनमेव प्राकृतस्यान्यत्तमं वैशिष्ट्यम्। ऋकारात् रकारात् 'ष' कारात् च परं दन्त्यवर्णं मूर्धन्यवर्णे परिणमति यथा - कृत > कट, बृद्ध > वुड्ढ इत्यादिः । समीभवनमपि प्राकृतस्यान्यत्तमं वैशिष्ट्यम् । विषमध्वनिद्वयस्य समध्वनौ परिणमनमेव समीभवनम्। यथा - भक्त > भत्त इति। अत्र तकारस्य प्रभावादेव ककारोऽपि तकारेण परिणमति। प्राकृते क्षकारः (क्+ष) कुत्रापि क्ख, कुत्रापि च च्छरूपेण परिणमति यथा - वृक्ष > वृक्ख, वृच्छ चेति। प्राकृते स्वरवर्णद्वयस्य मध्यवर्त्ती अल्पप्राणवर्णस्य लोपः तथा च कुत्रापि कुत्रापि 'य' रूपेण श्रुतिः भवति यथा - सकल > सत्मल > सयल च। पुनश्च स्वरवर्णद्वयस्य मध्यवर्त्ती महाप्राणवर्णः 'ह' कारेण परिणमति यथा- मुख > मुह इति। एवमपि आदिस्थसंयुक्तव्यञ्जनवर्णद्वयस्य कुत्रापि एकस्मिन् व्यञ्जनध्वनौ लोपः कुत्रापि वा व्यञ्जनद्वये स्वरविभक्तेः प्रयोगः भवति। लोपस्य क्षेत्रे यथा - त्रीणि > तिन्नि। स्वरभक्तेः स्थानं यथा - द्वादश > दुवादस[24] इत्यादयः।

रूपतात्त्विकदृष्ट्या अपि मध्यभारतीयार्यस्य (व्यापके अर्थे प्राकृतस्य) लक्षणीय-वैशिष्ट्येषु अन्यत्तमः द्विवचनस्याभावः । शब्दरूपे धातुरूपे च प्राकृतभाषायाः किमपि द्विवचनस्य पदं नास्ति। तत्र बहुवचनस्य पदप्रयोगेणैव द्विवचनं प्राकृतभाषायां बुध्यते यथा संस्कृते द्वौ मयूरौ प्राकृते द्वो मोरा इति । प्राचीनभारतीयार्यभाषायाः अन्त्यस्वरभेदेन शब्दरूपस्य पार्थक्यं सुविदितमेव। यथा नर-मुनि-सखि-पति-साधु-पितृ प्रभृतीनां शब्दानां प्रत्येकेषां यथैव पृथक्रूपमस्ति न तथा प्राकृते । प्राकृते तु 'आकारान्त'-'इकारान्त'-'उ'कारान्तान् विना समस्तस्वरान्तशब्दा एव नरशब्दानुरूपम् । एवमपि 'इ'कारान्त मुनिशब्दस्य षष्ठीएकवचने 'नरस्स' (नरस्य) इत्यस्येव 'मुनिस्य' पदं लक्ष्यते । अत्र तु सिद्धान्तरूपेणैवं वक्तुं शक्यते यत् इकारान्तस्य उकारान्तस्य च पुंलिङ्गक्लीवलिङ्गशब्दस्योपरि अकारान्तशब्दस्य प्रभावः नैव दुर्लक्ष्यम् । विनाऽनुस्वारं व्यञ्जनान्तभिन्नशब्दस्य अन्त्यव्यञ्जनस्य लोपेन शब्दाः स्वरान्तशब्देषु परिणताः भवन्ति यथा - 'कर्मन्' इति शब्दस्य चतुर्थी एकवचने कर्मणे किन्तु प्राकृते कर्माय इति शब्दः संस्कृते 'नराय' इत्यनेन सह तुलनीयः । प्राचीनभारतीयार्यभाषया (संस्कृतेन) सह शब्दरूपस्य क्षेत्रेऽपि मध्यभारतीयार्यभाषायाः (प्राकृतस्य) किञ्चिदुल्लेखयोग्यं पार्थक्यं यथा - 'संस्कृतेअकारान्तशब्दस्य प्रथमाद्वितीयाबहुवचनस्य रूपं यथाक्रमेण 'नराः' 'नरान्' चेति। परन्तु प्राकृते द्वयोः स्थलयोः

रूपमेकं 'नरा' इति। तृतीयाबहुवचेन संस्कृतस्य 'भिः' (भिस्) विभक्तिः प्राकृते 'हि' पञ्चम्याः 'भ्यस्' (भ्यः) स्थानेऽपि कुत्रचित् लक्ष्यते यथा - 'संस्कृतस्य 'आजीवितेभ्यः' प्राकृते 'जीवितेहि' पुनश्च संस्कृते विशेष्यसर्वनामशब्दयोः पृथग्रुपमस्ति । प्राकृते तु सर्वनाम्नः विभक्तिः प्रायशः विशेषस्य क्षेत्रेऽपि व्यवहृता जाता। यथा - 'विजितम्' हि देहि' इति वस्तुतः संस्कृते सप्तम्याः एकवचने 'स्मिन्' 'प्राकृते म् हि' । अस्मात् विजिते > विजितेऽस्मिन् > विजितम्हि (प्राकृतम्) इति । एवमपि प्राचीनभारतीयार्ये संस्कृते भ्वादि-अदादि-तनादि-दिवादिभिः भेदैः धातूनां उदशगणाः सन्ति। प्रतिगणेषु धातुरूपाण्यपि पृथक् सन्ति। किन्तु मध्यभारतीयार्ये (प्राकृते) सर्वे धातवः भ्वादिधातुरूपं लभन्ते । एतत् बिना प्राकृते परस्मैपदात्मनेपदभेदेन धातुविभागः नास्ति। अत्र तु प्राकृते सर्वे धातवः परस्मैपदीनः सन्ति। प्राचीनभारतीयार्ये (वैदिके) क्रियायाः भावाः पञ्च सन्ति यथा - निर्देशकः, अनुज्ञा, अभिप्रायः, निर्बन्धः स्वाभाविकश्चेति । मध्यभारतीयार्ये (प्राकृते) तु निर्बन्धः अभिप्रायभावश्च सम्पूर्णलुप्तोऽस्ति । एवमपि प्राचीनभारतीयार्ये पञ्चकालः अस्ति तद्यथा वर्त्तमानः (लट्) अस्मपन्नातीतः (लङ्) अनद्यतनातीतः (लुङ्) सम्पन्नातीतः (लिट्) भविष्यतः (लृट्) चेति । प्राकृते तु मध्यभारतीयार्ये सम्पन्नतीतलिट् इति कालः नास्त्यैव । पुनश्च असम्पन्नातीतः लङ् अनद्यतनः लुङ् च एकत्रीभूय एकस्मिन्नेव अतीते काले परिणमतः । एवमपि त्वा-त्वायप्रभृतीनां प्रत्यययोगेन प्राचीनभारतीयार्यभाषायां (वैदिके) नैकाः असमापिकाक्रियाः सम्भवन्ति । परन्तु असमापिकाक्रियारूपस्य वैचित्र्यं मध्यभारतीयार्यभाषायां (प्राकृते) अनेकांशेषु लुप्तं भवति। पुनश्च निष्ठाप्रत्यययोगेन (क्त, क्तवतु) चिरायतसंस्कृते समापिकाऽतीतकालस्य यत् क्रियारूपं जातं सेयं धारा मध्यभारतीयार्ये बहुशः अनुसृता। छन्दसः क्षेत्रेऽपि प्राचीनभारतीयार्यभाषायाः अन्त्यानुस्वारः नासीत्। परन्तु मध्यभारतीयार्यभाषायाः शेषपर्वणि कवितायाः पंक्तिद्वयोर्मध्ये अन्त्यानुप्रासः दृश्यते । प्राचीनभारतीयार्यभाषायाः छन्दः प्रधानतः अक्षरमूलकः आसीत् । परन्तु मध्यभारतीयार्ये तदासीत् मात्राप्रधानम्। अर्थात् छन्दः अक्षराणां संख्यानामुपरि निर्भरशीलं न भूत्वा अक्षरोच्चारणस्य कालपरिमापकमात्रायाः उपरि निर्भरशीलम् आसीत् । प्राचीनभारतीयार्यभाषायां (वैदिके संस्कृते च) प्रतिकारकाणां विभक्तिः निर्दिष्टा आसीत्। अस्मात् वाक्ये पदविन्यास्य किमपि सुनिर्दिष्टः नियमः नासीत् । तत्र विभक्तिं दृष्ट्वा एव कर्तृकर्मणोः ज्ञानं जायते। परन्तु मध्यभारतीयार्यभाषायाः क्षेत्रे विभक्तिचिह्नं विलुप्तम्। यस्य फलस्वरूपं पदानां कारकबोधः कष्टसाध्यः जातः । अस्मात् वाक्ये पदस्य निर्दिष्टावस्थानस्योपरि पदपरिचयः निर्भरशीलोऽभवत्। अतः अस्यां भाषायां पदविन्यासस्य अवस्थानोपरि विशेषगुरुत्वमासीत्। केषुचित् पदेषु विभक्तिचिह्नलोपेन तस्याः विभक्तेः अर्थे कस्यापि स्वतन्त्रशब्दस्य अनुसर्गस्य च व्यवहारः आसीत्।[25]

निष्कर्षः

इत्थं सूक्ष्मेक्षिकतया चिन्तनेन ज्ञायते यत् संस्कृतं मध्यभारतीयार्यभाषायां च प्रति

यद्यपि पाश्चात्त्यानां विपश्चितां सुमहदवदानं विद्यते तथापि भाषाविज्ञानान्तर्भूतेषु निरुक्त-शिक्षा-व्याकरण-षडङ्गानां वेदानां त्रिषु एवाङ्गेषु बाहुल्याद् विषयेऽस्मिन् चर्चितत्वात् यास्क-याज्ञवल्क्य-पाणिनिप्रभृतीनां भारतीयमनीषिणां भाषाविज्ञानीनामियमादिकथनरूपेण सर्वैरपि साम्प्रतिकविद्वद्भिरङ्गीकृतत्वात् विज्ञानमिदं भारतीयमनीष्युपज्ञम्। तर्हि संस्कृतं देवभाषा सा च केवलमेव काव्यादीनां भाषा इत्येवं न समीचीनम्। एवमपि प्राकृतं तावत् सर्वसाधारणभाषा एवमपि न युक्तियुक्तम्। संस्कृतं प्राकृतश्चोभौ एव एकदा भारतवर्षेऽस्मिन् कथ्यभाषारूपेण प्रचलिते आस्ताम्। संस्कृतनाट्याहित्यं विषयेऽस्मिन् महत् प्रमाणम्। यथा राजाविदूषकयोः कथोपकथनं स्मरणीयम्। राज्ञः विशुद्धं संस्कृतं विदूषकं निकषा नावोध्यं तथा च नावोध्यं राजानं निकषा विदूषकस्य प्राकृतभाषा। धर्मदर्शनयोः पवित्रा देवभाषा संस्कृतमेव भारतीयसंस्कृतेः वाहकम्। अभिजातभाषा-संस्कृतमेव निःसन्देहेन राजसभायाः साहित्यिकभाषा। तर्हि एषा तु नासीत् चिरकालस्य कृत्रिमा भाषा। प्रचलित-कथ्यभाषारूपणेणाऽपि एकदा संस्कृतं सुशोभितं जातम्। श्रूयते च-अद्यापि जनाः कुत्रापि संस्कृतमेव मातृभाषारूपेण व्यवहरन्ति इति अलं पल्लवितेन।

पादटीका

1. संस्कृतभाषातत्त्व, पृ. 1
2. संस्कृतभाषातत्त्व, पृ. 1
3. संस्कृतभाषातत्त्व, पृ. 2
4. संस्कृतभाषातत्त्व, पृ. 3
5. संस्कृतभाषातत्त्व, पृ. 3
6. संस्कृतभाषातत्त्व, पृ. 3
7. संस्कृतभाषातत्त्व, पृ. 3
8. संस्कृतभाषातत्त्व, पृ. 4
9. संस्कृतभाषातत्त्व, पृ. 4
10. रामायणम्, 5.30.17-18
11. कुमारसम्भवम्, 7.90
12. कुमारसम्भवम्, 1, पृ. 45
13. नीतिशतकम् 19, पृ. 19
14. रघुवंशम् 10.36
15. मल्लिनाथ सञ्जीवनी टीका (कुमारसम्भवम्), पृ. 5
16. कर्पूरमञ्जरी, 1.4
17. संस्कृत भाषातत्त्व, पृ. 6
18. संस्कृतसप्तकम्, पृ. 238
19. संस्कृतसप्तकम्, पृ. 238
20. संस्कृत ओ प्राकृतभाषार क्रमविकाश, पृ. 238

21. भाषार इतिवृत्त, पृ. 111
22. साधारणभाषाविज्ञान ओ वांला भाषा, पृ. 559
23. भाषातत्त्व, पृ. 241
24. भाषातत्त्व, पृ. 241
25. भाषातत्त्व, पृ. 242

सन्दर्भग्रन्थ सूची

1. कर्पूरमञ्जरी-राजशेखर-चौखम्बाप्रकाशनम् , वाराणसी
2. कुमारसम्भवम् - कालिदासः डॉ. शिवशङ्करसरकार-राजाराममोहनसरणी, कोलकाता
3. नीतिशतकम् - भर्तृहरि- पं. गोपीनाथ-राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् , नइदिल्ली
4. भाषाविज्ञान रत्ना वसु- संस्कृतपुस्तकभाण्डार, कालिकाता-6
5. भाषातत्त्व-ड. प्रद्योत वन्द्योपाध्याय, संस्कृतपुस्तकभाण्डार, कलिकाता
6. भाषार इतिवृत्त-अध्यापक श्यामपद चक्रवर्ती संस्कृतबुक्डिपो विधानसरणी, कलकाता
7. रघुवंशम्- कालिदास ड. जनेशरञ्जन भट्टाचार्य-वि.एन् पब्लिशर्स, कोलकाता
8. व्रजमाधुरी- डॉ. व्रजकिशोरनायक-श्रीपर्णा प्रकाशनी-पुरा-1, ओडिशा
9. रामायणम् - वाल्मीकि-माधवचन्द्ररथ-डाभ् पब्लिशिंग हाउस-मेदिनीपुर, पश्चिमवङ्गः
10. साधारण भाषाविज्ञान ओ वांला भाषा-सत्यनारायण आचार्य कोलकाता पुस्तकभाण्डार, कोलकाता
11. संस्कृतसप्तकम् - ड.प्रद्योतकुमार वन्द्योपाध्याय-ढाका-स्टुण्डेटस् लाइब्रेरी, कलकाता
    संस्कृत भाषातत्त्व-श्रीसत्यरञ्जनवन्द्योपाध्याय-संस्कृत पुस्तक भाण्डार-कलकाता

UGC - CARE Listed

पाणिनीया
Vol. XXX, Year IX

सामर्थ्यतत्त्वविमर्शः

डॉ. अरविन्दमहापात्रः*

तत्र लौकिकसामर्थ्यं द्विविधमस्वतन्त्रपरतन्त्रश्चेति । केचन अपरसहायतामन-पेक्ष्यस्वसामर्थ्यविशेषेण साफल्यं प्राप्नुवन्ति, ते स्वरवत् सर्वत्र राजन्ते। यथोक्तम् -

एकाकिनोऽपि राजन्ते सत्त्वसाराः स्वरा इव।

व्यञ्जनानीव निःसत्त्वाः पपरेषामनुयायिनः ।।[1] इति।

समर्थानामेव दृश्यते वहुत्र सहयोगः सम्मेलनं वा, ये हि निःसत्त्वाः-असमर्थास्तेषां परस्परं पार्थक्यमेव दृष्टिमुकुरे प्रतिबिम्बिते । समर्थाः कृतधियः शिक्षितमतयो भवन्ति । ते प्रायेणानायासेनैव कार्यसाधने भवन्ति कुशलाः न भवन्ति ते त्वरिताः कदाचित्। स्थिरबुद्धय उत्साहवन्तस्ते कार्येषु प्रवृत्ताः श्रमं न विदन्ति । भगवन्तं श्रीकृष्णं प्रति सयुक्तिकं स्वीयं मतविशेषं प्रकाशयन्, परिपालयंश्च भगवतः प्रस्तावविशेषमुद्धवो बुद्धिवैभवं प्रदर्शयन् किञ्चिद् ब्रूते –

सोपधानां धियं धीराः स्थेयसीं खटव्यन्ति ये,

तत्रानिशं निषण्णास्ते जानते जातु न श्रमम्।

आरभन्तेऽल्पमेवाज्ञा कामं व्यग्रा भवन्ति च।

महारम्भाः कृतधियस्तिष्ठन्ति च निराकुलाः ।।[2]

महर्षिपाणिनिना गुणवृद्धीत्यादिविधयः स्वतन्त्रा अपि निर्दिष्टाः, यत्रैकस्यैव स्वरस्य निर्दिष्टं कार्यमुपपद्यते। मन्ये तेन तेषां किञ्चित् स्वतन्त्रम् (विशिष्टं सामर्थ्यं) द्योत्यत इति। एकः पूर्वपरयोः[3] सूत्रस्याधिकारे तु निर्दिष्टाः गुणवृद्ध्यादिविधयः न तथा सामर्थ्यं द्योतयन्ति, उभयोः स्वरयोः स्थाने तेषां प्रत्येकं प्रवर्त्तमानत्वात्, तथा हि - पूर्वपरयोः स्थाने गुणादिविधि[4] निर्देशात्

---

*प्रभातकुमारमहाविद्यालयः, काँथि, पूर्वमेदिनीपुरम् , पश्चिमबङ्गः

तेषां परतन्त्रं सामर्थ्यं प्रतीयते । ये हि उत्कर्षविशेषाभावात् स्वतन्त्ररूपेण कार्यानुष्ठाने तत्सफलताधिगमे च न समर्था भवन्ति। ते समर्थान्तराणां साहाय्येनावश्यकं विशिष्टं किञ्चित् सामर्थ्यमवाप्य कृतिनो भवन्ति।

लोकेऽपीयं प्रवृत्तिः परिलक्ष्यते, यत् केचित् कदाचित् कस्यचिद्विषयस्य संक्षेपेण, विस्तरेण प्रतिपादनं निर्वचनं वा कुर्वन्ति। इयं संक्षेपविस्तरप्रवृत्तिर्न केवलं साधारणानामपितु विदुषाम्। उच्यते–

विस्तीर्य हि महज्ज्ञानमृषिः सङ्क्षिप्य चाब्रवीत्।

इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम्।।[5]

प्रायेण लोकवच्छास्त्रेऽपि व्यवहारस्य सत्त्वात् तत्रापि समासव्यासयोः-संक्षेपविस्तरयोः प्रयोगस्तत्साधुत्वस्यान्वाख्यां चापि क्रियते। सा च समासव्यासयोर्व्यवस्था सामर्थ्यमन्तरा समीचीना स्यादीत्यन्त्र शास्त्रीयसामर्थ्यविचारः प्रस्तूयते।

शास्त्रीयसामर्थ्यम् – इति अन्यत्र समासादिविधिषु प्रयुक्तपदानां सामर्थ्यमपेक्ष्यन्ते। व्याकरणे सामर्थ्यं द्विविधम् । 1. एकार्थीभावः, 2. व्यपेक्षा च । अनयोः सामर्थमयोः समासविधानं, विभक्तयादिविधानमिति पृथक्प्रयोजनम्। विधानञ्च केनचित् परिभाषावचनेन अधिकारवचनेन स्यादिति विषये वर्तते महाभाष्यकारद्याचार्याणां विचारः। यदि एकार्थीभावः सामर्थ्यमधिकारश्च निर्दिश्यते तर्हि समास एव केवलं प्रवर्त्तते, विभक्तिविधानं[6] पराङ्गवद्भावश्च[7] न प्रवर्तेत । यदि पुनर्व्यपेक्षारूपं सामर्थ्यमधिकारश्च निर्दिष्टः स्यात् तर्हि विभक्तिविधानं पराङ्गवद्भावश्च प्रवर्त्तेते। यदि व्यपेक्षारूपसामर्थ्यस्य परिभाषायाश्च निर्देशः स्यात् तर्हि सर्वः पदविधिः सङ्ग्रहीतुं शक्यते, समासविधिमपहाय, समासविधेः प्रवर्त्तनायैकार्थीभावः सामर्थ्यं परिभाषा चेत्येवमवश्यं कर्त्तव्यं स्यात्, परं तदपि वचनं पूर्ववचनान्ना विरोधमाप्नुयात्।[8]

भिन्नार्थकानि यानि पृथगवस्थितानि पदानि एकीभवन्ति, तेषां पदानां यानि एकार्थकता सैवैकार्थीभावशब्देनोच्यते। वाक्ये विद्यमानानां पदानां नैकार्थकत्वं जायते, तत्र भिन्नार्थस्यैव दृश्यमानत्वात्। अतस्तत्र व्यपेक्षासामर्थ्यं भवति। भिन्नार्थानां पदानां परस्परं या आकाङ्क्षा तद्रूपैव व्यपेक्षात्राङ्गीक्रियते।[9]

पदविधीनां सामर्थ्याभिधायके **समर्थः पदविधिः**[10] इतिसूत्रे समर्थशब्दः शक्तार्थबोधकः। विग्रहवाक्यस्य यो हि अर्थस्तस्यार्थस्याभिधाने शक्तः इत्यर्थः। सामर्थयमेतत् प्रयोगतोऽनुसरणीयं वर्त्तते । विग्रहवाक्यार्थाभिधानरूपा वृत्तिः समासे वर्तते तद्धिते च । परं पराङ्गवद्भावविभक्तिविधानयोर्न सा दृश्यते तत्र विग्रहवाक्यार्थानभिधानात् । तदर्थमुपचारेण व्यवहारः क्रियते-समर्थपदाश्रयत्वात् समर्थ इति । समर्थानि पदान्याश्रयो यस्य स समर्थपदाश्रयः, तद्भावः समर्थपदाश्रयत्वम् । अनेन प्रकारेण समासादिः समर्थो जायते । यस्याश्रयः समर्थः सोऽपि आश्रयधर्मारोपात् समर्थ एव भवति। दृश्यते च कारणधर्माणां कार्ये

उपचारो भवतीति, समर्थः-सम्बन्धार्थः, संसृष्टार्थो वा। समर्थशब्देन वाक्ये व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यम् , संसृष्टार्थशब्देन समासे एकार्थीभावलक्षणं सामर्थमवगन्तव्यम्।[11]

इदं विचार्यते - पदविधीनां समर्थाधिकारेण सामर्थ्ये-एकार्थीभावरूपे समाश्रितेऽपि यथा **कष्टं श्रितः कष्टश्रितः** इति भवति, कथं तर्हि महत् कष्टं श्रित इत्यत्र समासो न प्रवर्तते। अत्रावधेयम् - **महत् कष्टं महाकष्टम् महाकष्टं श्रित** इत्येवं रूपं यदि वाक्यं स्यात्, तर्हि जायत एव समासः **महाकष्टश्रितः** इति। परं महत् कष्टं श्रितः इत्येव रूपे वाक्ये समासाभाव एव सङ्गच्छते। एवं मन्यते सुप्सुपा इत्यस्यानुवर्तनात् बहूनां पदानां समासो न प्राप्यते किं च द्वयोरेव। आकृतिपक्षमवलम्ब्यायं विचारः सङ्गच्छते। आकृतेः प्रत्येकं पदार्थे परिसमापनात्, न तु समुदाये। एवमिहापि सुप्सुपा इति द्वयोरेव पदयोः समासविधिः समीचीनो न बहूनां पदानाम्। सापेक्षस्तु द्वयोरपि पदयोर्न प्रवर्तते समासापेक्षस्यासामर्थ्यात् सापेक्ष मसमर्थंच भवतीति न्याय्यं वचनम्।

शास्त्रीयविशिष्टसामर्थ्यम् - इसुसोः सामर्थ्ये (अ. 8.3.48) इति सूत्रे सामर्थ्यपदोपादानान्न सामान्यं सामर्थ्यं परिगृह्यते किं च व्यपेक्षारूपविशिष्ट-सामर्थ्यम्। पदविधित्वादेव षत्वविधानस्य **समर्थः पदविधिः** (अ. 2.1.1) इति वचनानुसारेण सामर्थ्ये लब्धे सति यत् सामर्थ्यपदमुपादीयते सूत्रे तस्येदमेव व्याख्यानात्तात्पर्यं गृह्यते।[12]

इदं विचार्यते **इसुसोः सामर्थ्ये** (अ. 8.33.44) इत्यत्र सामर्थ्यशब्दः सामान्यतया पठितः। सामान्यशब्दाश्च प्रकरणादिकमन्तरेण न विशेषार्थान् बोधयितुं समर्थाः। अत्र च प्रकरणादेरभावात् कथं व्यपेक्षारूपस्य विशिष्टसामर्थ्यस्य ग्रहणं कर्तुं शक्यते ? इदमुच्यते अत्र पदाधिकारस्य (पदस्य-अ.8.1.16) प्रवृत्तत्वात् समर्थपरिभाषा (समर्थः पदविधिः अ.2.1.1) उपतिष्ठते। तेनैव च सामर्थ्यस्याबबोधे सति यत् पुनः सामर्थ्यग्रहणं क्रियते, तस्येदमेव प्रयोजनम् इष्टसामर्थ्यस्य परिग्रहो न सम्भवः। इष्टं चात्र वृयपेक्षालक्षणमेव सामर्थ्यम्, तदेवात्राश्रीयते, नैकार्थीभावो वाप्युभयमिति।[13]

समर्थः पदविधिः (अ.21.1) इति परिभाषावचनेन पदविधौ यत् सामर्थ्यमपेक्ष्यते तस्य फलं वर्णाश्रये शास्त्रे आनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा स्यात् इति प्रयोजनमस्ति। एतेन तिष्ठतु दध्यशान त्वं शाकेन इत्यत्र आनन्तर्ये सति **इको यणचि** (अ. 6.1.77) इति यणादेशो जायते।

समर्थः इत्यत्रैकशेषः समर्थस्य च समर्थयोश्च समर्थानां वेति। समर्थानां पदानां विधिर्भवतीति व्याख्यानं साधुः मन्यते समादृत एकशेषविधौ पदविधिरयं द्वेकयोरपि प्रवर्तते। भिन्नविभक्तीनां समर्थात् समर्थे पदे इत्येतासामपि समासो भवति-समर्थपदयोर्विधिशब्देन सह सर्वविभक्तयन्तसमासस्याङ्गीकारात्। समर्थस्य विधिः समर्थविधिः, समर्थयोर्विधिः समर्थविधिः, समर्थानां विधिः-समर्थविधिःसमर्थात् विधिः-समर्थविधिः, समर्थ विधिः-समर्थविधि। पदस्य विधिः-पदविधिः, पदयोर्विधिः-पदविधिः, पदानां विधिः-पदविधिः, पदाद्विधिः-पदविधिः, पदेविधिः-पदविधिः। समर्थविधिश्च..समर्थविधिश्च.. इति

समर्थविधयः। पदविधिश्च....पदविधयः। समर्थविधयश्च पदविधयश्च समर्थः पदविधिः। अत्र पूर्वः समास उत्तरपदाश्रयत्वात् समर्थशब्देनोच्यत इत्यर्थः। समर्थः पदविधिरित्यत्र भेदाभेदविवक्षासम्भवे सति यदृच्छया अभेदविवक्षामाश्रित्य प्रथमया विभक्त्या निर्देशः क्रियते।

अन्नेन व्यञ्जनम्[14], भक्ष्येण मिश्रीकरणम्[15] इत्येताभ्यां सूत्राभ्यां क्रमेण व्यञ्जनवाचि तृतीयान्तमन्नवाचिना सुबन्तेन, मिश्रीकरणवाचि तृतीयान्तं च भक्ष्यवाचिना सुवन्तेन सह समस्यते। दध्ना उपसिक्त ओदनो दध्योदनः, क्षीरोदनः। एवञ्च गुडेन मिश्रा धानाः गुडधानाः। अत्राशङ्क्यते व्यञ्जनवाचि-मिश्रीकरणवाचि च यत् तृतीयान्तमन्नवाचिना भक्ष्यवाचिना च सुवन्तेन सह समस्यते तत्र न दृश्यते सामर्थ्यम, अतः अत्र असमर्थसमास इति। कारकाणां क्रियया सह सामर्थ्यं नास्तीति वार्त्तिककारादयो वदन्ति।[16] एवञ्च सामर्थ्याभावादप्राप्ते समासे सूत्रवचनात् तत्र समासः प्रवर्त्स्यत इति व्याख्यातव्यम्।

दध्योदनः इत्युक्ते दधिपदार्थस्य संस्कारत्वमोदनपदार्थस्य च संस्कार्यत्वं प्रतीयते। स च संस्कार्यसंस्कारकभाव उपसेकक्रियामन्तरेण नोपपद्यते, एवं चात्रोपसेकार्थोऽवगम्यते। अत उक्त वृत्तिकारेण - **वृत्तौ क्रियया अन्तर्भावात् पूर्वोत्तरपदयोः सामर्थ्यम्**[17]। तत्र **समर्थानां प्रथमाद्वा** (अ. 4.1.82) इति सूत्र सामर्थ्ये सति कार्यविधानाय एव उक्त सूत्र समर्थग्रहणं क्रियते। तत्र वदन्ति वार्त्तिकाकारादयः -

समर्थवचनमनर्थकं न ह्यसमर्थेनाभिधानाम्[18] इति। अयम्भावः असमर्थात् कस्माच्छब्दादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेन न किञ्चिदर्थाभिधानमिप्सितं क्रियते, एवमनभिधानात् प्रतययो न भविष्यति। एतेनासमर्थेनार्थस्याभिधानाभावादेव प्रत्ययाभावो जायते, समर्थात् प्रत्ययविधानाय न समर्थवचनमपेक्ष्यत इति। असमर्थः व असमर्थशब्दादुत्पन्नः प्रत्ययो गृह्यते उपचारात्। तत्तदर्थेषु प्रयुक्तानामेव शब्दानां व्याकरणेऽन्वाख्यानं क्रियत इत्यभिप्रेत्यात्रानभिधानप्रसङ्गो वर्त्तते।

समर्थानां प्रथमाद्वा (4.1.82) इत्यत्र समर्थशब्देन कृतवर्णानुपूर्वीकं पदं गृह्यते। तेन चार्थबोधनसामर्थ्यं विशिष्टे एव पदे वर्त्तते। अतः सूत्थित इति शब्दात् इञ्प्रत्यये सौत्थितिः इति शब्दरूपं साधु भवति। अन्यथा तत्र सु उत्थित इति विभाजनात् सावुत्थितिः इत्यनिष्टं रूपं स्यात्, **बार्णाद्रङ्गं बलीयः** (परि. वृ. परि. 74) इति न्यायेन वृद्धिप्रसङ्गात्। अत्र भट्टोजिदीक्षिताः शब्दान्तरेणोक्तमेवार्थं निर्दिशन्ति - सामर्थ्यं परिनिष्ठिततत्वम्। कृतसन्धिकार्यत्वमिति यावत्।[19]

समानार्थकसामर्थ्यम् - समर्थपदे उपात्तः समशब्दः समानार्थकः क्वचिदुपादीयते। तत्र समानार्थकसमशब्दस्य अर्थशब्दादौ वर्त्तमानस्याकारस्य च स्थाने निपातनादतोलोपे पूर्वरुपैकादेशे वा कृते समर्थशब्दो निष्पद्यते इति इति पदमञ्जरीकारादयः।[20] तत्र समशब्दः समानार्थकः प्रयुक्तो दृश्यते।

अत्रोच्यते - समर्थग्रहणं नावश्यकम् । अन्यशब्दस्य साहचर्यादेव एकशब्दोऽन्यार्थक इहाङ्गीकरिष्यते, एतेन समर्थग्रहणेन व्यवस्थाकरणमनर्थकं प्रतीयते। परं **निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेणकच्चिद्यत्रयुक्तम्**[21] इति सूत्रे निपातग्रहणं ज्ञापकम् - प्रकरणेऽस्मिन् साहचर्येण व्यवस्था नाश्रीयते। साहचर्यस्य व्यवस्थाकारणत्वादत्र समर्थग्रहणेन व्यवस्था क्रियते[22] एकशब्दोऽन्यार्थक सवोक्तसूत्रे गृह्यते इति।

एकार्थीभावविवेचनम् - न एकार्थोऽनेकार्थऽनेकार्थस्यैकार्थत्वमेकार्थीभाव इति व्युत्पत्त्या, **पृथगर्थानामेकार्थीभावः समर्थवचनम्**[23] इति वार्त्तिककारोक्तिः । यदा तावदेकार्थीभावः[24] सामर्थ्यं तदेवं विग्रहः करिष्यते सङ्गतार्थः समर्थः, संसृष्टार्थः समर्थ इति, तद्यथा - सङ्गतं घृतं सङ्गतं तैलमित्युच्यते एकीभूतमिति गम्यते। संसृष्टोऽग्निरित्युच्यते एकीभूत इति गम्यत इति भाष्यकारोक्तया च क्रियादशायां लौकिकविग्रहवाक्ये पृथगर्थवाचकत्वेन दृष्टानां पदानां समासे तावदेकार्थपतिपादकत्वमेकार्थीभाव इति निष्पद्यते।

प्रदीपकारस्तु-[25] **यत्र पदान्युपसर्जनीभूतस्वार्थानि निवृत्तस्वार्थानि वा प्रधानार्थोपपादनाद् व्यर्थानि अर्थान्तराभिधायीनि वा स एकार्थीभाव** इति व्याचक्ष्ये। पुनश्च शब्दानां नित्यत्वमर्यादामुररीकृत्य यद्यपि[26] शब्दान्तरमेव वृत्तिः, अवयवा वर्वदनर्थकाः, तथापि सादृश्यात्तत्त्वाध्यवसायं पदानामाश्रित्य पृथगर्थानामेकार्थीभाव इति। न्यासकारस्तु-[27] **एकार्थीभावश्च पृथगवस्थितानां भिन्नार्थानां पदानां समासे साधारणार्थता नामावस्थाविशेषः**। पदमञ्जरीकारश्च-[28] **सामर्थ्यं प्रयोगतोऽनुसर्त्तव्यम्**। न पुनरियं वृत्तिरस्य वाक्यार्थाभिधानसमर्था, नान्यस्येत्येतत् सूत्राक्षरैर्लभ्यते। अत एवास्मिन् व्याख्यानेऽपरितुष्टः सन् व्याख्यान्तरमाह काशिकाकारः - **यः कश्चिदिह शास्त्रे पदविधिः श्रूयते स समर्थो वेदितव्यः**[29]। मञ्जुषाकारस्तु- **यत् कश्चित् पदजन्यपृथगुपस्थिति-विषयार्थकत्वेन लोके दृष्टानां शब्दानां विशिष्टविषयैकशक्त्यैवोपस्थिति-जनकत्त्वमेकार्थीभावः।**[30]

भाष्यकारोक्तदिशा - तत्रैकार्थीभावः[31] सामर्थ्यं परिभाषा चेत्येवं सूत्रमभिन्नतरकं भवति इत्येकार्थीभावरूपसामर्थ्य एव समासविधेः स्वीकारेऽपि सापेक्षसमर्थ भवति इति भाष्यकारवचनप्रामाण्यम्।[32] यथोक्तं वाक्यपदीये -

सम्वन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते।
वाक्यवत् व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते।।[33]
समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादीना।
संस्पृश्यावयवास्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह।।[34]

एतद्धि - एकार्थावाभिधं सामर्थ्यं समास एव न तु वाक्ये। प्रमाणश्चात्र समर्थसूत्रस्थं[35] समर्थानां प्रथमाद्वा[36] इति सूत्रस्थं भाष्यमेव।

अयमेकार्थीभावः शाब्दिकैर्विशिष्टशक्तिरूपेणोद्घोष्यते।

यत्तु व्यपेक्षावादिनो मीमांसकनैयायिकादयो वाक्याद् वाक्याद् वृत्तिं निष्पाद्यमानां मन्वानाः शब्दानित्यत्ववादिनो वैयाकरणाश्च समासेऽपि पदानि विभज्य क्लृप्तया शक्त्या साधुत्वमामनन्ति, न चैकार्थीभाववात्मिकां शक्तिमङ्गीकुर्बन्ति । कार्यशब्दाभ्युपगन्तॄणां वैयाकरणानां मते समासे विशिष्टशक्त्यस्वीकारे निष्कौशाम्बिः, गोरथः, घृतघटः, गुडधानाः, केषचूडः, सुवर्णालङ्कारः, द्विदशः, सप्तपर्णः, गौरखर इत्यादिषु पदेषु क्रान्त-युक्त-पूर्ण-मिश्र-सङ्घात-विकार-सुच्प्रत्ययलोप-वीप्सा-जातिविशेषाभिधायित्वञ्च वचनैरेव प्रतिपाद्यं स्यात्, तन्महद्गौरवमापद्येत । नित्यशब्दवादे एकार्थीभावाभ्युपागमे च न किमपि कल्प्यं विशिष्टशक्त्यैव तल्लाभात्। तदेवोक्तं भूषणसारे[37] -

समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत्।

बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने,

स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः॥

यद्यपि नव्यैः शाब्दिकैः कैश्चिद् - निरादि पूर्वपदानां क्रान्ताद्यर्थवृत्तितया नैकार्थीभावकृतविशेषत्वेन प्रतिपादनस्यावश्यकता। न च किञ्चित् कल्पनीयम् , अत एव तत्कृतविशेषेषु नैतेषामुक्तिः । एवमुभयपक्षेऽपि विशेषतया केवलेनैतेन व्यपेक्षावादो न तिरस्करणीय इत्यादिप्रवलैः शब्दैः समासे व्यपेक्षावादोऽनुमोदितः।

तत्र सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे[38], शब्दा नित्या[39], अनादिनिधना[40] नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा–

द्वे ब्रह्मणि वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत्।

शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति॥[41]

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्।

विवर्त्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः॥[42]

पदे न वर्णाः विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च।[43]

शब्दान्तरत्वादत्यन्तं भेदो वाक्यसमासयोः।[44]

शब्दान्तरमेव वृत्तिः अवयवा वर्णवदनर्थका।[45]

इत्याद्यभियुक्तोक्तिभिः शब्दानां नित्यत्वाद् एकार्थी भावात्मकशक्तिविशिष्ट-समासात्मकपदस्य व्यपेक्षावादे सङ्ग्रहो न भवितुं शक्यते। अत एव भाष्यकारो[46] व्यपेक्षायां सामर्थ्येऽधिकारपरिभाषयोरपि पक्षयोः समासस्यासङ्ग्रहं मुक्तकण्ठेनोद्घोषितम्।

पदोद्देश्यकविधीनां सामर्थ्यविधानार्थं महर्षिणा **समर्थः पदविधिः** इति सूत्रं प्रणीतम्। सामर्थ्यञ्च लोके वाक्यात्मकं समासात्मकं द्विविधं दृश्यते। तदेवानुसृत्य भगवतो

वार्त्तिककारस्य **पृथगर्थानामेकार्थीभावः समर्थवचनम्**[47] **परस्परव्यपेक्षा सामर्थ्यमेके**[48] इति वचनद्वयं प्रतिष्ठते । तदनुयायिभिर्महाभाष्यकारादिभिश्च तथेदमपरं[49] द्वैतं भवति - एकार्थीभावो वा सामर्थ्यं व्यपेक्षा वेत्याद्युक्तिभिः समासैकार्थीभावात्मकता वाक्यस्य च व्यपेक्षात्मकता प्रतिपादिता । आधुनिके युगे वैज्ञानिकैः शब्दानां नित्यता प्रयोगरूपेण साधिता। अतः शब्दानित्यत्ववादिनां मतं खपुष्पवद् निराधारमेवेति विद्वद्भिः समाधेयम्।

सन्दर्भाः

1. उद्धृत, टे.ट., प्रा.भा., पृ. 186
2. शि.ब. 2.77.79
3. अ. 6.1.75
4. एकस्यैव स्वरस्य गुणः - भवति (सार्वधातुकार्धधातुकयोः, अ. 7.3.84।), वृद्धिः - अकार्षीत् (सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु, अ. 7.2.1), दीर्घः - भवामि (अतो दीर्घोयञि, अ. 7.3.101।), पूर्वपरयोः स्थाने गुणः- रमेशः (आदगुणः अ. 6.1.87), वृद्धिः ब्रह्मादनः (वृद्धिरेचि- अ.6.1.88।) दीर्घः - दैत्यारिः (अकः सवर्णे दीर्घः अ. 6.1.101।)
5. म.भा. 1.15.51
6. अनभिहिते- अ. 2-3-1
7. सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे अ. 2.1.2
8. व्यपेक्षायां पुनः सामर्थ्ये परिभाषायाश्च सत्यां यावान् व्याकरणे पदगन्धो नाम स सर्वः सङ्गृहीतो भवति, समासस्त्वेकोऽसंग्रहीतः तत्रैकार्थीभावः सामर्थ्यं परिभाषा चेत्येवं सूत्रमभिन्नतरकं भवति- म.भा. 2.1.1
9. यत्र पदान्युपसर्जनीभूतस्वार्थानि निवृत्तस्वार्थानि वा प्रधानार्थोपादानाद् द्यर्थानि, अर्थान्तराभिधायीनि वा सा स एकार्थीभावः। परस्परसाकाङ्क्षारूपा व्यपेक्षा। म.भा. 2.1.1
10. अ. 2.1.1
11. पदानां विधिः - पदविधिः। स पुनः समासादिः। समर्थः-शक्तः। विग्रह-वाक्यार्थाभिधाने यः शक्तः सः समर्थो वेदितव्यः अथवा समर्थपदाश्रयत्वात् समर्थः। समर्थानां पदानां संबद्धार्थानां संसृष्टार्थानां विधिर्वेदितव्यः (का.वृ.-2.1.1)
12. ननु च सामर्थ्यशब्दः सामान्यशब्दः । चन च सामान्यशब्दः प्रकरणादिकमन्तरेण विशेषे अवतिष्ठते, तत् कथं व्यपेक्षैव सामर्थ्यं गृह्यते, न पुनरेकार्थीभाव इत्युच्यते। उभयं तु कस्मान्न गृह्यते, अत आह- उभयं वेति। नेत्येव, उभयमपि गृह्यते इति यत् तदपि न। अयं भावः- पदविधित्वादेव समर्थपरिभाषोपस्थानात् सामर्थ्ये लब्धे पुनः सामर्थ्यग्रहणादिष्टस्य व्यपेक्षालक्षणस्यैव सामर्थ्यस्य परिग्रहः, नेतरस्य, नाप्युभयोरिति। (म.प. 8.3.44)
13. द्र.-का.वृ.. 8.3.44
14. अ. 2.1.34
15. अ. 2.1.35
16. अन्नेन व्यञ्जनं, भक्ष्येण मिश्रीकरणमित्यसमर्थसमासः, कारकाणां क्रियया सामर्थ्यात्। (म.भा. 2.1.34 वा. 1-2)

17. (का.-वृ.-2.1.35)
18. म.भा. 4.1.82 वा. 1
19. सि.कौ.-4.182
20. प.म.-1.3.42, 2.3.57, 3.3.152
21. अ. 8.1.30
22. एतच्चान्तरेणापि व्यवस्थाकारणं समर्थग्रहणमन्यशब्दसाहचर्यादेव लभ्यते, तदनर्थकं समर्थग्रहणम्, नैतदस्ति, निपातैर्यदि (अ. 8.1.30) इत्यादौ सूत्रे निपातग्रहणेन ज्ञापितम् - साहचर्यमिह प्रकरणे व्यवस्थाकारणं न भवतीति (न्या. 8.1.65)
23. म.भा. 2.1.1 वा.-2
24. म.भा. 2.1.1
25. म.भा.प्र.-2.1.1
26. म.भा.प्र. 2.1.1
27. न्या. 2.1.1
28. प.म. 2.1.1
29. का.वृ. 2.1.1
30. वै.सि.ल.म.वृ.वि.प्र., म.भा.प्र. 2.1.1
31. म.भा. 2.1.1
32. तत्रैव
33. वा.प. 3.14.47
34. वा.प. 3.14.48
35. अ. 2.1.1
36. अ. 4.1.82
37. भू.सा. (समासशक्तिप्रकरणम्)
38. म.भा. पस्पशा. वा. 1
39. तत्रैव
40. महाभारते शा.प. 231.56
41. वि.पु. 6.5.64
42. वा.पु. 1.1
43. वा.प.
44. वा.प. 3.14
45. म.भा.प्र. 2.1.1
46. म.भा. 2.1.1
47. म.भा. 2.1.1 वा. 2
48. म.भा. 2.1.1 वा. 5
49. म.भा.प्र. 2.1.1

UGC - CARE Listed

पाणिनीया
Vol. XXX, Year IX

व्याकरणसाहित्यशास्त्रसम्मतवृत्तिविचारः

रामकुमारी*

'वृतु वर्तने'[1] इत्यस्माद् धातोः **'स्त्रियां क्तिन्'**[2] इति सूत्रेण क्तिनि सति वृत्तिः इति पदं निष्पन्नं भवति। करणेऽर्थे क्तिन् प्रत्ययस्य विधानात् शब्दोऽनया सम्बन्धव्यक्तया सा वृत्तिः। महाभाष्यकारस्तु भगवन्पतञ्जलिः - **'परार्थाभिधानं वृत्तिः'**[3] इत्याह। परः अर्थः परार्थः तस्य अभिधानं परार्थाभिधानं तदैष वृत्तिरिति सामान्योऽर्थः। अभिधानश्च उत्कृष्टस्य अर्थस्य कथनं प्रतिपादनं वा। अर्थेन सह शब्दस्य सम्बन्धः वृत्तिः कथ्यते। स्तोकमिव वृत्तिविषयकविचाराः वैयाकरणसाहित्यिकयोः मते परिचयरूपेण अत्र उपस्थाप्यन्ते –

शाब्दिकवृत्तिविचारः – वैयाकरणसिद्धान्ते शक्तिः व्यञ्जना चेति वृत्तेः द्वैविध्यत्वम्। शब्दस्य शक्तिः शब्दशक्तिः। शब्दशक्तया एव शब्दः अभीष्टार्थं प्रकाशते। अस्याः अभावे सति न शाब्दबोधो न च अर्थावबोधो सम्भवः। तदेव हरिणा उच्यते –

विषयत्वमापन्नेः शब्दैर्नार्थः प्रकाशते।
न सत्तयैव तेऽर्थानामगृहीताः प्रकाशकाः॥

शब्दस्तु प्राणाधिष्ठानः बुद्ध्याधिष्ठानश्च भवति। प्राणबुद्ध्योः साहाय्येन शब्दशक्ति अर्थप्रत्यायिका। प्राणबुद्धिभ्यां अभिव्यक्तः शब्दः अर्थान् प्रतिपादयति। तथोच्यते वाक्यपदीये –

तस्य प्राणे च या शक्तिः या च बुद्धौ व्यवस्थिता।
विवर्तमाना स्थानेषु सैषा भेदं प्रपद्यते॥[4]

वैयाकरणमते पदपदार्थयोः यः सम्बन्धः स एव सम्बन्धः वृत्ति शक्तिरिति वा निगद्यते। अत एव परमलघुमञ्जूषायां नैयायिकोक्त **'ईश्वरेच्छा शक्तिः'** इति मतं दूषयन्

*अतिथि प्राध्यापक, महर्षि पाणिनि संस्कृत एवं वैदिक विश्वविद्यालय, उज्जैन (म.प्र.)

वैयाकरणमते **'पदपदार्थयोः सम्बन्धान्तरमेव शक्तिः'**[5] इति परिभाषां चकार। इयं शक्तिः वाच्यवाचकभावापरपर्यायात्मिका तादात्म्यसम्बन्धरूपग्राह्या भवति ।[6] शक्तिनिरूपणे **'शब्दार्थयोस्तादात्म्यमेव शक्तिः'**, तदेव सम्बन्धोऽपि इति मञ्जूषाकारः । सम्बन्धः विशिष्टबुद्धिनियामकः भवति। सम्बन्धिनौ द्वौ प्रतियोग्यनुयोगिरूपौ भवतः।[7] शक्तिः यद्यपि स्वयं सम्बन्धः तथापि शक्त्या बोधरूपकार्यजनने तादात्म्यनामकः सम्बन्धः तत्र सहायको भवतीति प्रमाणयति प्रतिपादयति च नागेशभट्टः परमलघुमञ्जूषायाम्–

उपकारः स यत्रास्ति धर्मस्तत्रानुगम्यते।

शक्तीनामप्यसौ शक्तिर्गुणानामप्यसौ गुणाः।।[8]

वाच्यवाचकभावरूपः शक्तिसम्बन्धः पदे वाक्ये चोभयत्र तिष्ठति ।[9] आश्रयतासम्बन्धेन पदे निरूपतकतासम्बन्धेन च अर्थे तिष्ठति। तादात्म्यश्च तदभिन्नत्वे सति तदभेदेन प्रतीयमानत्वमिति भेदाभेदसमनियत्वम् भवति ।[10] इयश्च वाच्यवाचकरूपा शक्तिस्त्रिधा–

1. रूढिशक्तिः
2. योगशक्तिः
3. योगरूढिः

रूढिशक्तिः – 'अत्र व्याकरणाानुशासितप्रकृतिप्रत्ययार्थराहित्यं भवति । परञ्च तादृशी बोधनात्मिका शक्तिः अस्यां तिष्ठति । **'शास्त्रकल्पितावयवार्थभानाभावे समुदायार्थनिरूपितशक्तिः रूढिः।'**[11] यथा - **मणिनूपुरादौ**। मणि इतिपदं ज्ञानार्थकः मणि शब्दे[12] धातोः कर्तरि इन्प्रत्ययेन सिद्धयति । शास्त्रानुशासितप्रकृतिप्रत्ययात्मकोऽर्थः शब्दकर्तृरूपोऽर्थः भवति। परञ्च रत्नरूप एवार्थः स्वीक्रियते। नुवनं नूः, नुवः पुरो नूपुरः। स च शब्दः णू स्तवने[13] इत्स्माद् धातोः भावे क्विपि, पुर अग्रगमने क प्रत्यये च सिद्धयति। व्याकरणानुशासितप्रकृतिप्रत्ययात्मकः अर्थः स्तुतिसम्बन्ध्यग्रगमनकर्ता भवति। रूढिशक्तया च भूषणविशेषः स्वीक्रियते।

योगशक्तिः – इयं शक्तिः शास्त्रानुशासिता भवति।**'शास्त्रकल्पितावयवार्थनिरूपिता शक्तिर्योगः।'**[14] यथा - पाचकादौ। अत्र पाचकः इति पदं डुपचष् पाके इत्यस्माद् धातोः कर्तरि ण्वुँल्[15] प्रत्ययेन सिद्धयति। प्रकृत्यर्थः भवति पाकः, प्रत्ययार्थः कर्ता। एतेन अर्थे निरूपिता शक्तिः योगशक्तिः पाचक शब्दे तिष्ठति।

योगरूढिः – 'शास्त्रकल्पितावयवार्थान्वविशेष्यभूतार्थनिरूपिता शक्तिर्योगरूढिः।'[16] यथा -पङ्कजपदे। जनी प्रादुर्भावे इति धातोः डः प्रत्ययेन पङ्कज इति पदं निष्पद्यते । प्रकृत्यर्थः उत्पत्तिः प्रत्यार्थः कर्ता भवति । पङ्के उत्पत्तिकर्ता इति व्याकरणानुशासितावयवार्थः। तेन निरूपिता शक्तिः योगरूढिशक्तिः पङ्कजपदे तिष्ठति।

एषा शक्तिः संयोगादिभिर्नानार्थेषु नियम्यते इति भर्तृहरेः कारिकाभिः सप्रमाणं नागेशभट्टः निरूपयति–

संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता।

अर्थः प्रकरणं लिङ्ग शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ।।[17]

सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्ति स्वरादयः।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ।।[18]

एते शक्तयःर्निर्णायकाः सन्ति । संयोगादयः नानार्थकशब्दप्रयोगे अविवक्षितार्थं दूरीकृत्य विवक्षितार्थं निश्चिन्वन्ति । एतेषां सोदाहरणं परमलघुमञ्जूषायां विस्तरेण प्रपञ्चिताः।

साहित्यिकाः, नैयायिकाः, मीमांसकाः, वेदान्तिनश्च लक्षणां स्वीकुर्वन्ति, किन्तु वैयाकरणमते लक्षणा अतिरिक्तवृत्तित्वेन न स्वीक्रियते । ते तु शक्यतावच्छेदकारोप एव लक्षणा इति मत्वा एका अप्रसिद्धा शक्तिः[19] मन्यते। तद्यथा शक्तिर्द्विधाः-प्रसिद्धाऽप्रसिद्धा च। उदा. गङ्गायां घोषः । अत्र जलप्रवाहादिः गङ्गापदस्य प्रसिद्ध शक्तिः । तीरादौ च अप्रसिद्धा शक्तिः भवति ।[20] प्रथमशक्त्या शक्यार्थस्य अपरशक्त्या च लक्ष्यार्थस्य बोधो जायते। तदेवं द्विविधशक्तिस्वीकारे लक्षणाकार्यं सुलभतया निर्वाहविषयं भवतीति वैयाकरणैः न अङ्गीक्रियते अतिरिक्तवृत्तिः।

व्यञ्जना – इयं वैयाकरणैः अङ्गीक्रियते। साहित्यिकाः अपि अङ्गीकुर्वन्ति, परञ्च नैयायिकाः लक्षणायामेव अस्याः शक्तिः मन्यन्ते। वैयाकरणदिशा - **मुख्यार्थबाधनिरपेक्षबोधजनको मुख्यार्थसम्बद्धासम्बन्धसाधारणः प्रसिद्धाप्रसिद्धार्थविषयको वक्त्रादिवैशिष्ट्य-ज्ञानप्रतिभाद्युद्बुद्धः संस्कारविशेषो व्यञ्जना।**[21]

अस्यां परिभाषायां व्यञ्जनाशक्तिस्वीकरणाय विषयचतुष्ट्यप्रतिपादिताः सन्तिाप्रथमस्तावत् - मुख्यार्थबाधनिरपेक्षबोधजनको द्वितीयः - मुख्यार्थसम्बद्धासम्बन्ध-साधारणः तृतीयः - प्रसिद्धाप्रसिद्धार्थविषयकः चतुर्थः - वक्त्रादिवै– शिष्ट्यज्ञानेन प्रतिभादिना चोद्बुदधः अर्थविषयकः संस्कारविशेषः । यथा वाच्यवाचकभावसम्बन्धरूपा शक्तिः तद्वत् अत्रापि व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावसम्बन्धरूपा व्यञ्जना स्वीक्रियते। तद्यथा - गङ्गायां घोषः। इत्यत्र गङ्गापदं व्यञ्जकम्। शैतत्वपावनत्वादि अर्थो व्यङ्ग्यः। संस्कारविशेषः उद्बुद्धो भूत्वा तादृशसम्बन्धरूपां व्यञ्जनां प्रकाशयति । अतः नागेशभट्टेन प्रकाशकत्वाद् संस्कारविशेषोऽपि व्यञ्जकत्वेनोदीरितः । **साहित्यिकमते शब्दशक्तिनिरूपणम् - आलङ्कारिकैः शक्तित्रयमङ्गीक्रियते।**[22] तद्यथा–

1. अभिधाशक्तिः
2. लक्षणाशक्तिः

3. व्यञ्जनाशक्तिः

अभिधाशक्तिः – यस्य शब्दस्य यत्रार्थे अव्ययवधानेन बोधो जायते आहोस्वित् यः साक्षात् संकेतितमर्थमभिधया बोधयति सा अभिधा इत्युच्यते ।[23] इदमेव प्रमाणयति साहित्यकारः विश्वनाथाचार्यः - **'संकेतितार्थस्य बोधनादग्रिमाऽभिधया'**[24] इति। जाति, द्रव्य, गुण, क्रिया संकेतिताः भवन्ति।[25]

यथा महाभाष्ये चतुष्ट्यी शब्दानां प्रवृत्तिः भवतीत्याहुः । तद्यथा – **'जातिगुणक्रियायदृच्छाशब्दाः ।'** तद्वदेव मम्मटोऽपि संकेतितश्चतुर्भेदो – **'जात्यादि जातिरेव वा'**[26] इति स्वीकरोति। संकेतग्रहविषयोऽर्थः चतुर्विधो भवति। तद्यथा जाति-गुण-क्रिया-यदृच्छाभेदात् । साहित्यदर्पणे जाति-गोत्वादि, गुणः-विशेषाधानहेतुः सिद्धः वस्तुधर्मः । शुक्लादयोहि गवादिकं सजातीयेभ्यः व्यावर्त्तयन्ति । द्रव्यशब्दाः एकव्यक्तिवाचिनः हरिहरडित्थकपित्थादयः। क्रिया साध्यरूपाः वस्तुधर्माः पाकादयः। अतः मुख्यसंकेतितवाच्यार्थस्य बोधो यया शक्त्या जायते सा अभिधा स्वीक्रियते। यथा – वृक्षः, लता, गङ्गा। गङ्गापदोच्चारणेन साक्षात्संकेतितं भवति जलप्रवाहः।

लक्षणा – लक्षणा नाम्नी वृत्तिं साहित्यिकाः , नैयायिकाः, मीमांसकाः वेदान्तिनश्च स्वीकुर्वन्ति। अस्यां मुख्यार्थबाधः, लोकव्यवहाररूढो लक्षार्थः, वक्त्रादिवैशिष्ट्यश्च इति विषयत्रयमन्तर्भूताः भवन्ति। सम्बन्धितोऽर्थः रूढिवशात् प्रयोजनावशाद्वा गृह्यते। तदुक्तं काव्यप्रकाशे –

मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात्।
अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया।।[27]

साहित्यदर्पणकारमते –

मुंख्यार्थबाधे तदयुक्तो ययाऽन्योऽर्थः प्रतीयते।
रूढेः प्रयोजनाद्वासौ लक्षणारोपिता क्रिया।।[28]

उदा. **गङ्गायां घोषः** । कर्मणि कुशलः । कुशान् लातीति कुशलः मुख्यार्थः । कुशलशब्दस्य रूढ्यर्थः लक्षणाशक्त्या दक्षः इति स्वीक्रियते। गङ्गायां घोषः इत्यत्र जलप्रवाहः मुख्यार्थोऽस्ति । जलप्रवाहे घोषः कदापि न सम्भवः । अतः मुख्यार्थबाधः । सामीप्यादिसम्बन्धेन एव सम्बन्धिनः गङ्गातटे घोषः इति लक्ष्यार्थस्य बोधो जायते । शैत्यपावनत्वादि विशिष्टत्वं प्रयोजनम्। तदेषा प्रयोजनमूला लक्षणा इति।

लक्षणायाः भेदाः – 'लक्षणा तेन षड्विधा' इति मम्मटोक्त सूत्रेण मम्मटानुसारं लक्षणायाः षड्विधत्वम् । सम्बन्धदृष्ट्या गौणी शुद्धा इति भेदद्वयम् , अर्थदृष्टया जहत्स्वार्था , अजहत्स्वार्था, जहदहल्लक्षणा च। पदपदार्थदृष्टया लक्षितलक्षणा, प्रयोजनदृष्ट्या निरूढा प्रयोजनवती च लक्षणा । इत्थं लक्षणाशक्तेः अवान्तरभेदाः भेदोपभेदाः अन्येभेदाश्च

साहित्यकारैः रसोलङ्कारमर्मज्ञैः स्वीक्रियन्ते।

व्यञ्जना – अभिधा-लक्षणयोः कार्येऽवसिते यया अन्योऽर्थो बोध्यते सा व्यञ्जना इत्युच्यते। उच्यते च–

विरतास्वाभिधाद्यासु ययाऽर्थो बोध्यते परः।
सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च॥[29]

उदा. - गङ्गायां घोषः इत्यत्र प्रवाहमर्थं अभिधया, तीरमर्थं लक्षणया परञ्च शैत्यपावनत्वादि शक्तिबोधिका शक्ति नास्ति अभिधा लक्षणायां वा । अतः शैत्यपावनत्वादिविशिष्ट्यस्य निगूढार्थस्य द्योतनात्मिका शक्तिः व्यञ्जनायां भवति।

व्यञ्जनायाः भेदाः -

व्यञ्जनायाः भेदद्वयम्। तथा हि - **'शब्दौ व्यञ्जना आर्थी व्यञ्जना चेति'।** यत्र शब्दमूला शाब्दी, यत्रार्थमूला सा आर्थी। तदित्थं शाब्दी आर्थी इति व्यञ्जनायाः भेदद्वयं साहित्यशास्त्रे निरूपिताः।

वृत्तित्रयाणां सम्यक् अध्ययनेन परिशीलनेन च स्वस्व शास्त्रस्य अभीष्टार्थं निगूढार्थं च ज्ञातुं शक्नुमः। शास्त्र शास्त्रानन्तरं प्रति जिज्ञासा उत्पद्यते। एताः शक्तयः विशिष्टमर्थं द्योतयन्ति। प्रतिशास्त्रं विशिष्ट्यस्य अर्थस्य विशिष्टाः सन्तीति एताः शब्दशक्तयः। अतोऽत्र परिचयरूपेण मया यथाशास्त्रं यथामति च व्याकरणशास्त्रमधिकृत्य साहित्यशास्त्रञ्चाधिकृत्य तयोः दृष्ट्या स्तोकमिव एताः शब्दशक्तयः विवेचिताः।

सन्दर्भाः

1. भ्वादिगणे, धातुसङ्ख्या-508
2. अ. 3/3/94
3. म.भा. 2/1/1
4. वा.प. 1/121
5. प.ल.म. शक्तिनिरूपणे, पृ. 195
6. वाच्यवाचकभावापरपर्याया, तद्ग्राहकश्चेतरेतराध्यासमूलकं तादात्म्यं, तदेव सम्बन्धः। प.ल.म. तदेव
7. सम्बन्धो हि सम्बन्धिद्वयभिन्नत्वे सति, द्विष्ठत्वे च सति आश्रयतया विशिष्टबुद्धिनियामकः, प.ल. म., पृ. 190
8. प.ल.म., पृ. 199
9. स समबन्धः पदे वाक्ये च, तदेव, पृ. 201
10. प.ल.म. शक्तिनिरूपणे, पृ. 212
11. प.ल.म., पृ, 235
12. भ्वादिगणे धातुसङ्ख्या-475

13. तुदादिगणे धातुसङ्ख्या-115
14. तदेव
15. ण्वुल्तृचौ अ. 3/0/135
16. तदेव
17. वा.प. 3/317
18. वा.प. 3/318
19. प.ल.म., पृ. 283
20. गङ्गादिपदानां प्रवाहादौ प्रसिद्धा शक्तिः, तीरादौ चाप्रसिद्धा शक्तिरीति, प.ल.म., पृ. 283
21. प.ल.म. व्यञ्जनानिरूपणे, पृ. 286
22. स्याद्वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्त्रिधा, का.प्र.उ. 2
23. साक्षात्संकेतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः , का.प्र. 2/7
24. सा.द. 2/3
25. संकेतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च। सा.द. 2/4
26. का.प्र. 2/7
27. तदेव 2/9
28. सा.द. 2/5
29. सा.द. 2/12

विशिष्टसहायकग्रन्था :

1. परमलघुमञ्जूषा, व्याख्याकारः प्रो. बोधकुमार झा, प्रकाशनम् - हंसा प्रकाशन जयपुर, वर्षम् 2018
2. काव्यप्रकाशः, व्याख्याकारः आचार्य विश्वेश्वरः
3. साहित्यदर्पणः, व्याख्याकारः शालिग्राम, मोतीलाल बनारसीदास
4. वाक्यपदीयम् sa.m.wikisource.org

UGC - CARE Listed

पाणिनीया
Vol. XXX, Year IX

श्रीमद्भवद्गीता की उपादेयता

डॉ. केशर सिंह चौहान*

श्रीमद्भगवदगीता संस्कृत वाङ्मय ही नहीं अपितु विश्व साहित्य की अमूल्य निधि है। सभी दर्शनों का सार है, इसलिए सभी दर्शन इसके अन्तर्गत हैं किन्तु गीता किसी दर्शन के अन्तर्गत नहीं है। भवगद्गीता भगवान् श्रीकृष्ण की अमृत वाणी है। दर्शनशास्त्र में ब्रह्म क्या है ? जीव क्या है और जगत क्या यह बताया गया है किन्तु गीता केवल बतलाती ही नहीं है अपितु उन सभी तत्वों का साक्षात् अनुभव भी कराती है। इसका दिव्य सन्देश किसी जाति या देश विशेष के लिए ही उपादेय नहीं इसका अमूल्य संदेश सार्वभौम है। गीता में किसी मत का आग्रह नहीं है अपितु जीव मात्र के कल्याण का ही आग्रह है। अपनी-अपनी भावना के अनुसार असंख्य लोगों ने गीता के उपदेशों को आत्मसात् करके संसार-यात्रा को सुखपूर्वक पूर्ण किया है। पुरुषार्थ चतुष्टय की साधिका है श्री मद्भगवद्गीता। गीता में अनेकानेक सिद्धान्तों का सामञ्जस्य इतनी सफलता के साथ किया गया हे कि तत्व जिज्ञासु को समस्त पथ एक ही राजमार्ग की ओर प्रवृत्त करते हैं। अपनी स्थिति और अधिकार के अनुरूप ही साधक को साधन का आदेश मिल जाता है।

गीता मानवता के उच्चतम आदर्शों का निर्धारण कर उनकी प्राप्ति के लिए सुलभातिसुलभ साधनों का निर्देश भी करती है। इसीलिए इसे 'कामधेनू' और 'कल्पवृक्ष' की उपमा दी गई है। आचार्यों ने अपने अपने सिद्धान्तों को प्रामाणिकता प्रतिपादित करने के लिए गीता को ही प्रमुख आधार बनाया है।

गीता सम्प्रदाय, धर्म, जाति और देश की विभिन्नता का भेद मिटाने वाला तथा सार्वभौम सिद्धान्त प्रतिपादक अद्भुत ग्रन्थरत्न है। गीता के उपदेश ने मानव मात्र के लिए एक व्यापक धर्म का मार्ग प्रशस्त किया जिसके अनुसरण से प्राणीमात्र का कल्याण निहित है।

* शा. इंदिरा गांधी गृह विज्ञान कन्या महाविद्यालय, शहडोल (म.प्र.)

मानवीय दुर्बलताओं पर विजय प्राप्त कर गीतोक्त उपदेश से मनुष्य कर्मरत हो सकता है। भक्तिसुधा का आस्वादन करता हुआ ज्ञान-वीधियों का यात्री हो जाता है। ऐहिक और आध्यात्मिक सुखों की प्राप्ति अल्प प्रयास से ही उपलब्ध हो जाती है। गीता का अनुवर्तक अर्जुन इसका ज्वलन्त उदाहरण है।

वर्तमान परिप्रेक्ष्य में अनेकानेक सामाजिक, राजनयिक या वैयक्तिक जटिल प्रश्न खड़े हो रहे हैं। उन प्रश्नों का भी समाधान गीता में निहित है।

हमारा भारत देश विविध धर्मावलम्बियो का देश है किन्तु गीतोक्त धर्म केवल सनातन धर्म है क्योंकि सनातन धर्म किसी के द्वारा चलाया गया धर्म नहीं है वह तो अनादिकाल से चलता आ रहा है इसको चलाने वाले न तो मुहम्मद साहब है न गौतमबुद्ध और न ही ईशामसीह। यह तो सनातन है शाश्वत है, जैसे भगवान् शाश्वत हैं वैसे ही सनातन धर्म शाश्वत हैं। भगवान् ने गीता के इस श्लोक में सनातन धर्म को अपना स्वरूप –

ब्रह्मणोहित प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिस्य च।।[1]

अर्थात् :- और मैं हीं उस निराकर ब्रह्म का आश्रय हूँ, जो अमर्त्य, अविनाशी तथा शाश्वत है और चरम सुख का स्वाभाविक पद है।

ऐसा बताया है सनातन धर्म ऋषियों द्वारा किया गया अन्वेषण है। किसी के मस्तिष्क की उपज नहीं है। जो वस्तु पूर्व से ही विद्यमान है उसकी खोज की जाती है और वस्तु पूर्व से नहीं होती है उसे उपजाया जाता है। सनातन धर्म के मूल में किसी व्यक्ति विशेष का नाम नहीं लिया जा सकता वह अनादि अनन्त और शाश्वत है। प्राणिमात्र के कल्याण के लिए जितना गहन चिन्तन सनातन धर्म में हुआ उतना अन्यत्र नहीं। सनातन धर्म के सभी सिद्धान्त पूर्णतया वैज्ञानिक और श्रेयस्कर हैं।

गीता में जातीय व्यवस्था अत्यन्त सुलझी हुई है। गीता के अनुसार ऊँच-नीच जितने भी शरीर मिलते हैं वे सब अपने पूर्वजन्म में किए गए कर्मो के अनुसार होते हैं। भगवान् ने गीता में कहा है कि ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र की रचना उन जीवों और कर्मो के अनुसार मैंने की है।

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः।

तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमत्ययम्।।[2]

अर्थात् :- प्रकृति के तीनों गुणों और उनसे सम्बद्ध कर्म के अनुसार मेरे द्वारा मानव समाज के चार विभाग रचे गये। यद्यपि मैं इस व्यवस्था का सृष्टा हूँ। किन्तु तुम यह जान लो कि मैं इतने पर भी अव्यय अकर्ता हूँ।

अतः गीता जन्म से ही जाति मानती है। वस्तुतः जाति जनी प्रादुर्भावे धातु से बनता है। इसलिए जन्म से जाति मानी जाती है। कर्म से नहीं क्योंकि कर्म से तो कृति होती है। जो कृ

धातु से बनती है। भगवान् ने जन्म के अनुसार कर्मों का विभाग किया और वे कर्म उस जाति (वर्ण) के लिए स्वधर्म कहे गए हैं और इन अपने-अपने वर्ण जाति के अनुसार स्वधर्म में निरत व्यक्ति परमात्मा को प्राप्त कर सकता है। ऐसा गीता कहती है।

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर।

असक्तो ह्याचरनकर्म परमाप्नोति पुरूषः ।।[3]

अर्थात् :- अतः कर्मफल में आसक्त हुए बिना मनुष्य को अपना कर्तव्य समझ कर निरन्तर कर्म करते रहना चाहिए क्योंकि अनासक्त होकर कर्म करने से उसे परब्रह्म (परम) की प्राप्ति होती है।

एवं **स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।**

स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ।।[4]

अर्थात् :- अपने-अपने कर्म के गुणों का पालन करते हुए प्रत्येक व्यक्ति सिद्ध हो सकता है अब तुम मुझसे सुनों कि यह किस प्रकार किया जा सकता है।

मनुष्य जिस जाति में उत्पन्न होता है। उसके अनुसार शास्त्रविहित कर्तव्य कर्म करने से उस जाति की रक्षा हो जाती है और विपरीत कर्म करने से उस जाति में वर्णसंकर पैदा हो जाता है। भगवान् कृष्ण ने स्वयं गीता में कहा है कि यदि अपने वर्ण के अनुरूप कर्तव्य का पालन न करूँ तो मैं वर्ण संकर पैदा करने वाला तथा सम्पूर्ण प्रजा का पतन करने वाला बनूँ।

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ।।[5]

अर्थात् :- क्योंकि यदि मैं नियत कर्मों को सावधानीपूर्वक न करूँ तो हे पार्थ ! निश्चित है कि सारे मनुष्य मेरे पथ का ही अनुगमन करेंगे।

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम्।

संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ।।[6]

अर्थात् :- यदि मैं नियतकर्म न करूँ तो ये सारे लोग नष्ट हो जाएँ। तब मैं अवांछित जनसमुदाय (वर्णसंकर) को उत्पन्न करने का कारण हो जाऊँगा और इस तरह सम्पूर्ण प्राणियों की शान्ति का विनाशक बनूँगा। इसलिए विवाह, भोजन, वेशभूषा, भाषा और व्यवसाय भी अपनी जाति में करने का निर्देश गीता देती है।

यदि इन उपर्युक्त गीता सन्देश का सत्य निष्ठा से पालन किया जाय तो आज समाज में पनप रहे क्षोभ, असहिष्णुता, हिंसा, मात्सर्य आदि बुराईयों से समाज ऊपर उठ सकता है और सहिष्णुता सदस्यता समरसता और एकता आदि महनीय उदात्त भावनाओं से समाज विकास की ओर सतत् अग्रसर हो सकता है।

गीता में विविध योगों का वर्णन है जिनका पालन करने पर शारीरिक, मानसिक और आध्यात्मिक सुख की प्राप्ति तथा समस्त दुःखों से छुटकारा मिलता है। गीता का अप्रतिम योग 'समत्व' है - समत्वं योगमुच्यते। समत्व वह है जहाँ न हर्ष है न शोक है, न राग है न द्वेष है न स्व है न पर है। सर्वत्र अपने को और अपने में सब को देखना। अर्थात् -

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ।।[6]

अर्थात् :-वास्तविक योगी समस्त जीवों में मुझको तथा मुझमें समस्त जीवों को देखता है। निःसन्देह स्वरूपसिद्ध व्यक्ति मुझ परमेश्वर को सर्वत्र देखता है।

और

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः।

तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ।।[7]

अर्थात् :- सुख तथा दुःख को एकसमान मानता है, जो मिट्टी के ढेले पत्थर एवं स्वर्ण के टुकड़े को समान दृष्टि से देखता हे, जो अनुकूल तथा प्रतिकूल के प्रति समान बना रहता है, जो धीरे है और प्रशंसा तथा बुराई मान तथा अपमान में समान भाव से रहता है।

ऐसी स्थिति आ जाने से सर्वत्र ईश्वर के अतिरिक्त कुछ शेष दिखता ही नहीं । फिर यह जो वर्तमान में पारस्परिक घृणा, विद्रोह प्रतिशोध की ज्वालाएँ समाज को भस्म करने को उद्यत दिखाई पड़ रहा है । उन सबका श्रीमद्भगवद्गीता का अनुसरण करने से शमन हो जाएगा। इस सन्दर्भ में गोस्वामी तुलसीदास की पंक्ति भी सार्थक है कि : ''निज प्रभुमय देखहिं जगत कहि सन करहित बिराध।।''

अस्तु संक्षेप में सार्वभौम समाज रक्षक, राष्ट्र रक्षक ग्रन्थ रत्न है जो व्यक्ति, समाज और राष्ट्र के लिए सर्वदा उपादेय एवं नित्य प्रासंगिक है।

सन्दर्भ

1. श्रीमद्भगवद्गीता, अध्याय 14, श्लोक 27
2. तत्रैव, अध्याय 4, श्लोक 13
3. तत्रैव, अध्याय 3, श्लोक 19
4. तत्रैव, अध्याय 18, श्लोक 45
5. तत्रैव, अध्याय 3, श्लोक 23
6. तत्रैव, अध्याय 3, श्लोक 24
7. तत्रैव, अध्याय 6, श्लोक 29
8. तत्रैव, अध्याय 14, श्लोक 24

सहायक ग्रन्थ सूची

1. गीताभाष्य, आदिशंकराचार्य, गीताप्रेस, गोरखपुर
2. गीताभाष्य, स्वामी रामानुजाचार्य
3. श्रीमद् ए.सी. भक्ति वेदान्त स्वामी प्रभुपाद, भक्ति वेदान्त बुक ट्रस्ट हरे कृष्ण धाम जुहू, मुम्बई

योग साधना के विविध आयाम

डॉ. श्रेयस श्रीधर 'शास्त्री' कोरान्ने*

भारतीयदर्शन साहित्य में 'योगदर्शन' का अत्यन्त महत्त्वपूर्ण स्थान है। यह ऋषि-महर्षियों की प्राचीनतम तथा लोककल्याणकारिणी महनीय विद्या है, जो कि केवल सैद्धान्ति ही नहीं, व्यावहारिक भी है। योग से सम्बद्ध समस्त साधनाएँ साधारणतया योग के नाम से ही जाती है। स्वाभाविक रूप से योग एक ही है, किन्तु अवस्था भेद के आधार पर वह विविध नामों से जाना जाने लगा। जिससे योग की अनेक शाखा-प्रशाखाओं का विकास हुआ। पातञ्जलयोगसूत्र पर **'योगसिद्धान्तचन्द्रिका'** नामक टीका के लेखक आचार्य नारायणतीर्थ ने योग की विभिन्न शाखाओं द्वारा एकाग्रीकृत योग अर्थात् समाधि को **'राजयोग'** की सञ्ज्ञा प्रदान की है तथा इसी के साधन के रूप में योग के अनेक भेद प्रभेदों का उल्लेख किया है–

'निदिध्यासनश्चैकतानतादिरूपो राजयोगापरपर्यायः समाधिः । तत्साधनं तु क्रियायोगः, चर्यायोगः, कर्मयोगः, हठयोगः, मन्त्रयोगः, ज्ञानयोगः, अद्वैतयोगः, लक्ष्ययोगः, ब्रह्मयोगः, शिवयोगः, सिद्धयोगः, वासनायोगः, लययोग, ध्यानयोगः, प्रेमभक्तियोगश्च' -(नारायणतीर्थकृत - योगसिद्धान्तचन्द्रिका)

इन पूर्वोक्त योग भेदों में मन्त्रयोग, लययोग, हठयोग तथा राजयोग - ये विशेष रूप से प्रसिद्ध हैं, इनमें भी राजयोग सर्वश्रेष्ठ माना गया है।

1. **मन्त्रयोग**[1] – मन्त्रयोग का यह सिद्धान्त है कि यह संसार नामरूपात्मक है। नाम और रूप से ही जीव अविद्या में फँसकर जकड़ा रहता है। चित्त की वृत्तियाँ भी नामरूप के ही अवलम्बन से अन्तःकरण को चञ्चल किया करती हैं। मनुष्य जिस भूमि पर गिरता है, उसी के अवलम्बन से उठ भी सकता है। अतः नाम और रूप के अवलम्बन से जब वह बद्ध होता है तो वह नाम और रूप के ही अवलम्बन से मुक्त भी हो सकता है। इस प्रकार नामरूप के अवलम्बन

* सहायक प्राध्यापक (संस्कृत), शा. स्नात. महाविद्यालय, ब्यौहारी, जि. शहडोल (म.प्र.)

से चित्तवृत्ति निरोध की जितनी क्रियाएँ हैं, उनको विद्वानों ने मन्त्रयोग के अन्तर्गत वर्णित किया है। मन्त्रयोग का वर्णन पातञ्जलयोगसूत्र[2], योगचूडामण्युपनिषद्[3], योगतत्त्वोपनिषद्[4] तथा योगशिखोपनिषद्[5] आदि ग्रन्थों में प्राप्त होता है। तदनुसार हकार के द्वारा श्वास बाहर आता है और सकार के द्वारा भीतर प्रवेश करता है। इस प्रकार सभी जीवों के द्वारा **'हंसः'** मन्त्र का जप किया जात है, परन्तु गुरु की परमकृपा से सुषुम्णानाडी में **'सोऽहम्'** यह विपरीत जप हो जाता है, जो चित्तवृत्ति का निरोध करता है - यही **'मन्त्रयोग'** कहलाता है। मन्त्र योग के अभ्यास से सुख-दुःखरहित केवल परब्रह्म परिस्फुट होता है। मन्त्रयोग के ज्ञाता आचार्यों ने मन्त्रयोग के दिक्शुद्धि, स्थानशुद्धि, मन्त्र-जप, स्तुति, न्यास इत्यादि षोडशसाधनों का निरूपण किया है। मन्त्रयोग के ध्यान को **'स्थूलध्यान'** कहते हैं। यह ध्यान पञ्च सगुणोपासना औ अवतारोपासना के अनुसार अनेक प्रकार का होता है। मन्त्रयोग की समाधि को **'महाभावसमाधि'** कहते हैं। मन्त्रयोग से पश्चिमपथ (सुषुम्णा नाडी) का दर्शन होता है। सुषुम्णादर्शन से चित्तस्थिति द्वारा तत्त्वसाक्षात्कार ही मन्त्रयोग का फल है।

2. **लययोग**[6] – लययोग का यह सिद्धान्त है कि ब्रह्माण्ड की प्रतिकृति मानवपिण्ड है। अर्थात् समष्टि सृष्टिरूपी ब्रह्माण्ड तथा जीवशरीररूपी पिण्ड - ये दोनों समष्टि-व्यष्टि-सम्बन्ध से एक ही हैं। अतः दोनों को एक समझकर अपने भीतर जो प्रकृतिशक्ति है उसे अपने शरीरस्थ पुरुषभाव में लय करने की जो पद्धति है तथा उसके सहकारी जितने भी साधन हैं उनको **'लययोग'** कहते हैं। तात्पर्य यह है कि मनुष्य के आधार पद्म में कुलकुण्डलिनी नामक ब्रह्मशक्ति प्रसुप्त अवस्था में रहती है। उसे मनुष्यशरीरस्थ सप्तम सहस्रदलचक्र में विराजित ब्रह्मरूपी सदाशिव के साथ मिला दिया जाता है उस शिव में शक्ति का लय कर मुक्ति प्राप्त करने के साधन का नाम **'लययोग'** है। 'योगशिखोपनिषद्', 'हठयोगप्रदीपिका'[8], योगतत्त्वोपनिषद्[9] तथा 'योगवासिष्ठ'[10] आदि ग्रन्थों में लययोग का विस्तार से वर्णन किया गया है। हठयोगप्रदीपिका के अनुसार वासना का पुनरुत्थान न होने के लिए जो विषय-विस्मृति है, उसे 'लय' कहते हैं - 'लयो विषयविस्मृतिः'[11]। बाह्य एवं आभ्यन्तर जितने भी कर्म हैं, उन सभी की लयसाधना लययोग है। यम, नियम, स्थूलक्रिया, सूक्ष्मक्रिया, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान, लयक्रिया तथा समाधि के लययोग के नौ अङ्ग हैं। लययोग के ध्यान को **'बिन्दुध्यान'** और लययोग की समाधि को **'महालयसमाधि'** कहते हैं। आदिनाथ भगवान् शिव ने लययोग के सवा करोड़ भेद प्रस्थापित किये हैं और उनमें **'नादानुसन्धान'** को मुख्यतम बतलाया है। इसी तथ्य को शिवसंहिता में स्पष्टतया स्वीकारते हुए कहा गया है कि **'खेचरी'** के समान मुद्रा नहीं है और **'नाद'** के समान कोई लय नहीं है। योगी को लययोग की सिद्धि होने पर परमपद की उपलब्धिपुरःसर स्वरूपानन्द का लाभ प्राप्त होता है।[12]

3. **हठयोग**[13] – हठयोग का यह सिद्धान्त है कि स्थूलशरीर सूक्ष्मशरीर का ही परिणाम है। अतः स्थूलशरीर का प्रभाव सूक्ष्मशरीर पर समान रूप से पड़ता है। स्थूलशरीर को अपने अधीन कर सूक्ष्मशरीर पर प्रभाव डालकर योग की प्राप्ति करने की समस्त क्रियाएँ **'हठयोग'**

कहलाती हैं । योगतत्त्वोपनिषद् , योगशिखोपनिषद्, योगसूत्र, हठयोगप्रदीपिका, घेरण्डसंहिता, गोरक्षशतक, गोरक्षसंहिता, सिद्ध-सिद्धान्तपद्धति, सिद्ध-सिद्धान्तसङ्ग्रह, गोरक्षसिद्धान्तसङ्ग्रह, अमनस्क, योगबीज, हठतत्त्वकौमुदी, निरञ्जनपुराण आदि ग्रन्थों में हठयोग की विस्तार से चर्चा की गई है। तदनुसार अनेक दृष्टियों से हठयोग को समग्रतया व्याख्यायित किया गया है, यथा - नासिका के दक्षिणस्वर **'हकार'** का नाम सूर्य है और वामस्वर **'ठकार'** का नाम चन्द्र है। इन दोनों की समता का ही नाम **'हठयोग'** है। शरीर में अपानवायु चन्द्र है और प्राणवायु सूर्य है। इस प्रकार प्राण और अपानवायु की संयोगावस्था **'हठयोग'** है।

हठयोग के प्रवर्तक आदिनाथ भगवान् शिव हैं। उन्हीं से मत्स्येन्द्रनाथ ने यह विद्या प्राप्ति की । मत्स्येन्द्रनाथ की परम्परा में गोरक्षनाथ, चर्पटि, जलन्धर, कनेड़ी, चतुरङ्गी, विचारनाथ आदि नाथ सम्प्रदाय के आचार्यों ने हठयोग में निष्णात होकर संसार में हठयोग का प्रचार किया। नाथ सम्प्रदाय के पूर्व भी हठयोग का प्रचलन निश्चित रूप में था , क्योंकि इनके पूर्ववर्ती मृकण्डमुनि के पुत्र मार्कण्डेय आदि महर्षि भी हठयोग के साधक थे । मार्कण्डेय मतानुसार हठयोग के यम-नियमादि आठ अङ्ग हैं, परन्तु गोरक्षोपदिष्ट हठयोग छः अङ्गों वाला है । इन्होंने यम और नियम का परित्याग कर अन्य सभी को हठयोग का अङ्ग माना है । घेरण्डसंहिता के अनुसार - षट्कर्म, आसन, मुद्रा, प्रत्याहार, प्राणायाम, ध्यान और समापि से हठयोग के सात अङ्ग हैं।

हठयोग की साधना में मुख्य साधन शरीर है। शरीर की स्वस्थता योगसाधना के लिए परमावश्यक है । अतः हठयोग में देहशुद्धि (घटशुद्धि) प्रमुख उद्देश्य है । घेरण्डसंहिता के अनुसार – धौति, वस्ति, नेति, नौली, त्राटक तथा कपालभाति इन षट् कर्मों द्वारा देह की शुद्धि होती है। अनेक आचार्यों ने आसन[14], प्राणायाम[15], मुद्रा[16] तथा नादानुसन्धान इन चारों को हठयोग का प्रधान प्रतिपाद्य विषय माना है। हठयोग के ध्यान को **'ज्योतिर्ध्यान'** और हठयोग की समाधि को **'महाबोधसमाधि'** कहते हैं। हठयोगप्रदीपिका में हठयोग के लाभों को निरूपित करते हुए कहा गया है कि हठयोग की साधना से साधक के शरीर में कृशता, मुख में प्रसन्नता, अनाहतनाद की व्यक्तता, नेत्रों की निर्मलता तथा शरीर में निरोगता होती है, बिन्दुजय से अग्नि उद्दीप्त तथा नाड़ी विशुद्ध होती है। अन्ततोगत्वा इसी से सुप्त कुण्डलि नी का जागरण तथा ब्रह्मद्वार मुक्त हो जाता है –

वपुः कृशत्वं वदने प्रसन्नता नादस्फुटत्वं नये सुनिर्मले।
अरोग बिन्दुजयोऽग्निदीपनं नाडीविशुद्धिर्हठयोगलक्षणम् ।।[17]

4. **राजयोग**[18] – मन्त्रयोग, लययोग तथा हठयोग का फल **'राजयोग'** है। वस्तुतः जहाँ इन तीनों योगों की समाप्ति होती है; वहीं से राजयोग का श्रेष्ठ अधिकार प्रारम्भ होता है। तात्पर्य यह है कि मन की क्रिया मनुष्य को बन्धनों में आबद्ध करती है और बुद्धि की क्रिया मनुष्य को उन बन्धनों से मुक्त कराने में सहायक होती है। यही कारण है कि अज्ञान से जीव को

बन्धन प्राप्त होता है तथा ज्ञान से वह मुक्त हो जाता है। अतः बुद्धि क्रियारूपी विचार द्वारा चित्तवृत्तिनिरोध की जो पद्धति है, उसे **'राजयोग'** कहते हैं। 'राजयोग' शब्द दीप्त्यर्थक 'राजृ' (राज्) धातु तथा समाध्यर्थक 'युज्' धातु से घञ् प्रत्यय करने पर निष्पन्न हुआ है। अर्थात् इस योग में दीप्ति का साक्षात्कार होने के कारण तथा सर्वथा कल्याणप्रद होने के कारण ही यह राजयोग अर्थात् सर्वश्रेष्ठ योग कहलाता है। राजयोग का सम्बन्ध केवल मन और मनःशक्ति से है। अतः इसे **'क्रियात्मक मनोविज्ञान'** भी कहा जाता है। यहाँ राजयोग से अभिप्राय साङ्ख्यदर्शन से सम्बद्ध तथा महर्षिपतञ्जलि द्वारा अनुसासित योगदर्शन से है। इस प्रकार भारतीय योग परम्परा में यौगिक साधना के विविध आयाम अनेक योग साधकों को अपनी ओर सहज ही आकृष्ट करते आये हैं , साथ ही इन विभिन्न योग साधनाओं का निरन्तर अभ्यास भी भारतवर्ष में योग साधकों के द्वारा होता रहा है।

सन्दर्भ

1. कल्याण - योगाङ्क, पृ. 100, 115, 203, 208
2. योगसूत्र - 1.27-28
3. योगचूडामण्युपनिषद् - 31-35
4. योगतत्त्वोपनिषद् - 21.22
5. योगशिखोपनिषद् - 1.130-132
6. कल्याण - योगाङ्क, पृ. 100, 115, 203, 208
7. योगशिखोपनिषद् - 1.129
8. हठयोगप्रदीपिका - 4.29, 50,48
9. योगतत्त्वोपनिषद् - 23-24
10. योगवासिष्ठ
11. हठयोगप्रदीपिका - 4.34
12. पातञ्जलयोगसूत्रम् - डॉ. महाप्रभुलाल गोस्वामी, पृ. 21-22, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, 2012
13. कल्याण - योगाङ्क, पृ. 100, 115-206, 208
14. हठयोगप्रदीपिका (1.34) में सिद्ध, पद्म, सिंह तथा भद्र - ये चार प्रधान आसन माने गये हैं एवं सिद्धासन को सर्वश्रेष्ठ माना है।
15. हठयोग में प्राणायाम तीन प्रकार का है - रेचक, पूरक तथा कुम्भक। कुम्भक के दो भेद हैं - सहित और केवल।
16. मुद्रा भी आसन के समान ही शारीरिक अवस्था विशेष है। इनके अभ्यास से योगियों को सिद्धि प्राप्त करने में सहयोग मिलता है। प्रमुख मुद्राएँ - महामुद्रा, नभोमुद्रा, उड्डीयमान, जालन्धरबन्ध, मूलबन्ध, महाबन्ध, महावेाा, खेचरी, विपरीतकरणी, योनिमुद्रा, वज्रोली, शक्तिचालनी, तडागी, माण्डूकी, शाम्भवी, पञ्चधारणा, अश्विनी, पाशिनी, काकी, मतङ्गी और भुजङ्गिनी आदि।
17. हठयोगप्रदीपिका- 2.78
18. कल्याण - योगाङ्क, पृ. 100, 115, 204-205, 208

UGC - CARE Listed

पाणिनीया
Vol. XXX, Year IX

विज्ञानभिक्षुकृत योगसारसंग्रह : संक्षिप्त परिचय

डॉ. साधना कंसल*

विज्ञानभिक्षु को प्राधान्येन सांख्याचार्य माना जाता है। सांख्यसूत्रों के भाष्यकार के रूप में ही उनकी अधिक प्रसिद्धि है ऐसा विद्वानों का मानना है।[1] किन्तु विज्ञानभिक्षु सच्चे समन्वयवादी दार्शनिक थे। उनके जीवन का एकमात्र उद्देश्य श्रीमद्गुरु के पदमोक्ष को प्राप्त करना था।[2] इस लक्ष्य तक पहुँचाने में सहायक प्रत्येक साधन, प्रत्येक मार्ग के प्रति उनकी पूर्ण आस्था थी।[3] सांख्य-भाष्य के प्रारम्भ में वर्णित अपने विचारों के अनुसार आचार्य आत्मश्रवण, मनन व निदिध्यासन को ही मोक्ष-प्राप्ति का उपाय स्वीकार करते हैं।[4] श्रुतिवाक्यों से सुना गया व षडध्यायी में उपदिष्ट उपपत्तियों द्वारा मनन किया गया आत्मविषयक ज्ञान, निरन्तर ध्येय है...यह स्वीकृत सिद्धान्त है। निरन्तर ध्यान किस प्रकार से किया जाए, इसे स्पष्ट करते हुए आचार्य कहते हैं, **''ध्येयो योगशास्त्रप्रकारेणेति''**।[5] योगशास्त्र में वर्णित उपायों से ही आत्मा का निरन्तर ध्यान करना चाहिए। इस प्रकार से यह निश्चित हो जाता है कि मोक्ष रूपी चरमलक्ष्य की प्राप्ति योगाभ्यास के बिना सम्भव नहीं है। अतः केवल अपने ही मोक्षलाभ से कृतकृत्य न होने वाले जनहित-साधक आचार्य विज्ञान ने समग्र मुमुक्षुओं के मोक्षमार्ग को प्रशस्त करने हेतु योग-दर्शन पर ग्रन्थ-लेखन के कार्य को अनिवार्य समझा तथा अपने इसी लक्ष्य की प्राप्ति हेतु वे तत्परता से जुट गए।

सभी आस्तिक दर्शनों के प्रति सहज आस्था रखने पर भी आचार्य विज्ञानभिक्षु का योग के प्रति पक्षपात दृष्टिगत होता है। मोक्षसाधन के रूप में योग की प्रमुखता के प्रति उनका इतना दृढ़ विश्वास था कि वे सांख्यादि अन्य समस्त दर्शनों को योग का अंशभूत ही समझते थे।[6] कारण स्पष्ट है - सभी दर्शन मोक्ष के केवल सैद्धान्ति पक्ष को स्पष्ट करते हैं। उन सिद्धान्तों को कार्यरूप में परिणत करने का उपाय योग ही बताता है। केवल सैद्धान्ति ज्ञान से मोक्ष-प्राप्ति

---

* सहाचार्य, संस्कृत राजकीय कला महाविद्यालय, कोटा (राज.)

सम्भव नहीं है। इसके लिए तो साधक को स्वयं आत्म-साक्षात्कार हेतु योगाभ्यास करना ही पड़ता है। मोक्षप्राप्ति के लिए योग की इसी अनिवार्यता को देखकर आचार्य यह घोषणा करने के लिये बाध्य हुए कि मुमुक्षुओं की एकमात्र गति योगशास्त्र ही है।[7]

आचार्य वेदान्तसूत्रों का भाष्य करते हुए भी स्थान-स्थान पर योग के प्रति अपनी आस्था प्रकट करते चलते हैं। श्रुति व स्मृति के वाक्यों के समान ही अत्यन्त श्रद्धा के साथ वे योगसूत्रों को अपने मत के समर्थन में उद्धृत करते है।[8] सांख्यदर्शन तो योग का ही सहयोगी दर्शन माना जाता है।[9] योग का ही सैद्धान्तिक पक्ष सांख्य है। स्वयं भगवान् कृष्ण ने सांख्य-योग को पृथक् समझने वाले व्यक्तियों को अज्ञ कहा है।[10] ऐसी अवस्था में सांख्यभाष्य लिखते हुए आचार्य स्वयं को योग के सिद्धान्तों से अलग रख ही नहीं सकते थे। अतः स्थान-स्थान पर पतञ्जलि व व्यास को उद्धृत करते चलते हैं।[11] विवेकसाक्षात्कार के उपायों का भी विस्तृत वर्णन योगशास्त्र में ही देखने की सलाह वे पाठक को देते हैं।

इस प्रकार यह स्पष्ट हो जाता है कि मोक्ष को प्राप्त करने के लिए लालायित विज्ञानभिक्षु हेतु अपने प्रिय दर्शन योग पर लेखनी उठाना अनिवार्य था। अतः व्यासदेव द्वारा बुद्धिखनित योगीन्द्रपेय अमृत को मुमुक्षुओं के लिए प्रस्तुत करने के विचार से' विज्ञानभिक्षु योगभाष्य पर वार्तिक लिखने में प्रवृत्त हुए।

योग-ग्रन्थों में दूसरा ग्रन्थ '**योगसारसंग्रहः**' नाम का स्वतन्त्र ग्रन्थ है। यह ग्रन्थ उनकी रचनाओं में अन्तिम है। विज्ञानभिक्षु की रचनाएँ सर्वलोकहित की दृष्टि से लिखी गई हैं। उनका ध्यान मुख्य रूप से शिष्य-व्युत्पत्ति पर रहता है। यह बात निरन्तर उनके मस्तिष्क में रहती थी कि अपने विचारों को सरल व संक्षिप्त रूप में प्रस्तुत किया जाए, जिससे उनको समझने में जिज्ञासुओं को किसी कठिनाई का सामना न करना पड़े। उनकी इसी धारणा के परिणामस्वरूप उनकी समस्त रचनाओं में प्रतिपाद्य विषय को अध्याय अथवा ग्रन्थ में संक्षिप्त रूप से प्रस्तुत कर देने की प्रवृत्ति दृष्टिगत होती है, किन्तु फिर भी भाष्य व टीकाओं में लेखक की निश्चित मर्यादाएँ होती हैं तथा वह मूलग्रन्थ की सीमाओं से इधर-उधर हो सकने की स्वतन्त्रता नहीं रखता है। इसी कारण से ग्रन्थ-कलेवर में अनावश्यक वृद्धि व पुनरुक्ति आदि का भी समावेश हो जाता है। '**विज्ञानमृतभाष्य**', '**सांख्यप्रवचनभाष्य**' व '**योगवर्तिक**' में आचार्य अपने सिद्धान्तों को अच्छी प्रकार प्रतिपादित व स्थापित कर चुके थे, किन्तु अपने इन सिद्धान्तों का निचोड़ प्रस्तुत करने की उनकी इच्छा निरन्तर बनी हुई थी। अतः अपने जीवनभर की साधना से प्राप्त अमृत को उन्होंने ग्रन्थ रूपी कलशों में संग्रहित कर दिया। सांख्य-सम्बन्धी उनके सिद्धान्तों का संकलन सांख्यसार में बहुत सुन्दर ढंग से किया गया है जबकि योगसार में उन्होंने योग-सागर के मन्थन से प्राप्त अमृत को सहेज दिया है।[13]

'योगसारसंग्रह', जैसा कि ग्रन्थ के नाम से ही स्पष्ट है, योग के अत्यन्त सारभूत सिद्धान्तों का ही संग्रह करता है। सार की महनीयता उसके इसी गुण पर निर्भर करती है कि वह

संक्षिप्ततम होते हुए भी पूर्ण के समग्र गुणों से युक्त हो। 'योगसारसंग्रह' इस निकषग्रावा पर खरा उतरता है। ग्रन्थ का कलेवर अत्यन्त संक्षिप्त है, किन्तु उसमें समस्त आवश्यक वर्णनीय तथ्यों का निरूपण कर दिया गया है। ग्रन्थकार ग्रन्थ के अन्त में स्वयं ग्रन्थ को योगशास्त्र का संक्षिप्त सार बताते हुए आत्मविश्वासपूर्वक घोषणा करता है कि मुमुक्षुओं के लिये योगदर्शन में इससे अधिक अपेक्षित नहीं है।[14] ग्रन्थ की रचना क्योंकि मुमुक्षुओं को अमृतपान कराने हेतु की गयी है, अतः उनके लिये जितना आवश्यक था, उतने के वर्णन से ही आचार्य कृतकृत्य हो जाते हैं तथा ग्रन्थ-कलेवर में व्यर्थ वृद्धि का प्रयास नहीं करते। इस प्रयास से विमुख होना उनके आत्मसंयम व निःस्पृहता के अनुकूल ही था।

'योगसारसंग्रह' आचार्य के ज्ञान व योगसाधना का चरमनिदर्शन है। अन्तिम रचना होने के कारण आचार्य के विचारों व रचना-शैली का प्रौढ़तम रूप हमें इस ग्रन्थ में देखने को मिलता है। अत्यन्त सरल ढंग से गूढ़ विषयों का प्रतिपादन करने में आचार्य को अपने अनुभव से पूर्ण सहायता मिली है।[15] यही कारण है कि वे योदर्शन की गुत्थियों को पूर्णतः सुलझे हुए रूप में पाठकों के समक्ष प्रस्तुत करने में समर्थ हुए हैं। योगसूत्र के समान लेखक ने ग्रन्थ का विभाजन यद्यपि चार भागों में किया है, तथापि योगसूत्र के विभाजन से कुछ भिन्नता अवश्य दृष्टिगोचर होती है। आचार्य ने विषयानुसार तथ्यों का संकलन करने पर ध्यान दिया है। प्रथम अंश में द्वितीय व चतुर्थ पाद के सूत्रों का भी आशय ले लिया गया है। द्वितीय अंश में साधनों का वर्णन किया गया है तो सूत्रों में प्रथमपाद में प्राप्त होने वाले परिकर्मों को भी यथास्थान द्वितीय अंश में ही ग्रहण कर लिया गया है।[16] इस प्रकार लेखक ने अपने ग्रन्थ को सुविन्यस्त करके साधकों के लिये अधिकाधिक उपादेय बना दिया है।

'योगसारसंग्रह' को 'प्रथमोंऽशः', 'द्वितीयोंऽशः', 'तृतीयोंऽशः' व 'चतुर्थोंऽशः' के रूप में चार भागों में विभाजित किया गया है।[17] प्रत्येक अंश के प्रतिपाद्य विषय का संकेत अन्त में किया गया है। प्रथम अंश में योगस्वरूप व उसके प्रयोजन का निरूपण है[18], द्वितीय में योगसाधन-निरूपण किया गया है[19], तृतीयांश में योगसिद्धि है[20] तथा चतुर्थ अंश में कैवल्‍यादि का वर्णन किया गया है।[21]

अपने इस संक्षिप्त किन्तु सारगर्भित ग्रन्थ में लेखक ने अपने अधिकांश ग्रन्थों की भांति ही गद्य का आश्रय लिया है। सरल तथा प्रवाहपूर्ण भाषा द्वारा विज्ञानाचार्य अपने योगसिद्धान्तों का निचोड़ प्रस्तुत करते हैं।

प्रथम अंश में योगलक्षण, चित्तवृत्ति व उनका विरोध[22], योग का स्वरूप व उसके भेद[23], योग का फल[24], सम्प्रज्ञात[25] व असम्प्रज्ञात योग के अवान्तर भेद[26] ईश्वर व ईश्वरप्रणिधान[27] आदि विषयों को लेकर, उन्हें समझाया गया है।

योग के स्वरूप व प्रयोजन का वर्णन करने के उपरान्त विज्ञानभिक्षु द्वितीय अंश में

योगसाधनों का वर्णन करते हैं। अधिकारी-भेद से किस प्रकार योगाभ्यास करके परम-पद प्राप्त किया जा सकता है, इस विषय को आचार्य ने सुन्दर ढंग से निरूपित किया है।[28]

निरन्तर योगाभ्यास से साधक को विविध सिद्धियाँ प्राप्त होती हैं जो चित्ताकर्षक होने पर भी मोक्षमार्ग में बाधक बनती हैं। तृतीय अंश में इन्हीं सिद्धियों का वर्णन करके इन्हें साधक के लिये त्याज्य बताया गया है।[29]

अन्त में ज्ञान तथा योग का जो चरम लक्ष्य है, उस कैवल्य का प्रतिपादन किया गया है।[30] कैवल्य सम्बन्धी अपने विचारों का प्रतिपादन करते हुए विज्ञानभिक्षु ने मोक्ष को आनन्दस्वरूप मानने का नवीन वेदान्तियों का सिद्धान्त एक बार फिर अस्वीकृत कर दिया।[31]

ग्रन्थ की समाप्ति पर मन का विभुत्व व स्फोट आदि कुछ स्फुट विषयों पर विचार प्रस्तुत किए गए हैं।[32] योग के प्रति अपने पक्षपात को प्रस्तुत करते हुए आचार्य अन्त में अपने शिष्यों को उपदेश देते हैं कि सांख्यादि से प्रतिषिद्ध जो अन्य योगाभिमत सिद्धान्त हैं, उनकी भी सिद्धि कर लेनी चाहिए।[33]

'योगसारसंग्रह' अत्यन्त उपयोगी ग्रन्थ है।[34] योगसारसंग्रह के विषय में स्वामी सनातनदेव ने तो यहाँ तक कहा है कि 'योग का ऐसा स्फुट विवेचन अन्यत्र अलभ्य है।[35] डॉ. गंगानाथ झा भी इस ग्रन्थ से अत्यन्त प्रभावित हुए हैं। उन्होंने लिखा है कि 'उनके सम्पूर्ण अध्ययन-क्रम में उन्हें ऐसा कोई भी ग्रन्थ प्राप्त नहीं हुआ जो विद्यार्थियों और अभ्यासियों के हाथ में देने के लिये इससे अधिक उपयोगी होगी।[36]

इस प्रकार तीन दर्शनों पर अधिकारपूर्वक लेखनी चलाने वाले योगी विज्ञानभिक्षु ने 'योगसारसंग्रह' में अपने समग्र योग-सिद्धान्तों का सार प्रस्तुत करके स्वयं को विश्राम दिया व चरम लक्ष्य कैवल्य की प्राप्ति की।

सन्दर्भ

1. An Introducation to Shrikara Bhasya-C. Hayvadan Rao, P. 154
2. मङ्गलाचरण, विज्ञानामृतभाष्यम्, पृ. 1
3. विज्ञानामृताभाष्यम्, पृ. 47
   ''व्यवहारे वयं योगास्तत्त्वषड्विंशगोचरे।
   त्रिगुणप्रविभागे च न्यायवैशेषिकानुगाः॥
   वेदान्तोक्तिविचारे तु वयं जैमिनीपक्षगाः।
   उपासनार्थे देहात्मवादो बोद्धोऽप्यपेक्षितः।''
   इत्यादि, विज्ञानामृतभाष्यम्, पृ. 47-48
4. साङ्ख्यप्रवचनभाष्यम्, पृ. 2
5. साङ्ख्यप्रवचनभाष्यम्, पृ. 2
6. मङ्गलाचरण, योगवार्तिकम्, पृ. 5

7. मङ्गलाचरण, योगवार्तिकम् , पृ. 5
8. विज्ञानामृतभाष्यम्, पृ. 11, 33, 39, 41, 42 इत्यादि
9. ''यत् साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते।
एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति।'' (गीता.5/5) योगसारसंग्रह में उद्धृत, पृ. 11
10. ''साङ्ख्योगो पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः।'' - श्रीमद्भगवद्गीता, 5/4, पृ. 92
11. साङ्ख्यप्रवचनभाष्यम् , पृ. 5,8,9,10,18,31,32,33, 41,47,50,78, 80, 101, 136, 143, 152, 229 तथा साङ्ख्यसार, पृ. 3, 4, 5 आदि
12. मङ्गलाचरण, योगवार्तिकम् , पृ. 5
13. वार्तिकाचलदण्डेन मथित्वा योगसारगम्। उद्धृत्यामृतसारोऽयं ग्रन्थकुम्भे निधीयते।- मङ्गलाचरण, योगसारसंग्रहः, पृ. 1
14. योगसारसंग्रह, पृ. 36
15. इति साङ्ख्ययोगयोर हस्यं स्वानुभवसिद्धमुपदिष्टम्। - योगसारसंग्रहः , पृ. 30 व पृ. 4 भी
16. योगसारसंग्रह, पृ. 14,15,16
17. पुष्पिकाएँ (प्रथम, द्वितीय, तृतीय व चतुर्थे अंशों की) योगसारसंग्रह, पृ.क्रमशः 11,28,34,39
18. पुष्पिका, प्रथम अंश, योगसारसंग्रह, पृ. 11
19. पुष्पिका, द्वितीय अंश, योगसारसंग्रह, पृ. 28
20. पुष्पिका, तृतीय अंश, योगसारसंग्रह, पृ. 34
21. पुष्पिका, चतुर्थ अंश, योगसारसंग्रह, पृ. 39
22. योगसारसंग्रह, पृ. 1
23. योगसारसंग्रह, पृ. 2
24. योगसारसंग्रह, पृ. 3
25. योगसारसंग्रह, पृ. 5
26. योगसारसंग्रह, पृ. 9
27. योगसारसंग्रह, पृ. 10
28. योगसारसंग्रह, पृ. 12, 16, 19
29. योगसारसंग्रह, पृ. 30
30. योगसारसंग्रह, पृ. 35
31. योगसारसंग्रह, पृ. 35
32. योगसारसंग्रह, पृ. 36
33. योगसारसंग्रह, पृ. 39
34. भारतीय दर्शन, डॉ. एस. राधाकृष्णन, पृ. 337
35. प्राक्कथन, योगसारसंग्रहः, अनुवादक स्वामी सनातनदेव
36. भूमिका, योगसारसंग्रहः, अनुवादक, डॉ. गंगानाथ झा

UGC - CARE Listed

पाणिनीया
Vol. XXX, Year IX

मानव-जीवन में वेदोक्त संस्कारों की उपादेयता

डॉ. मनोज कुमार द्विवेदी*

सम् उपसर्ग पूर्वक **कृञ्** धातु से **घञ्** प्रत्यय करने पर **'सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे'**[1] पाणिनीय सूत्र से **सुट्** का आगम करने पर **'संस्कार'** शब्द निष्पन्न होता है। जिस प्रकार से सुवर्ण को आग में तपाने से उसका मल दूर हो जाता है और वह विशुद्ध रूप से चमकाने लगता है ठीक उसी प्रकार से जीवन में संस्कारों के द्वारा जन्म जन्मान्तरों का मल दूर किया जा सकता है।

शास्त्र कहते हैं कि जीव को मनुष्य शरीर भगवान् की कृपा से प्राप्त होता है । उसे इस मानव योनि में ही यह अवसर प्राप्त है कि यदि वह शास्त्रपुराणोक्त कथनानुसार सदाचार, धर्म और संस्कारों से युक्त जीवन यापन करता है तो निश्चित रूप से अपना कल्याण कर सकता है। इसलिए भगवान् श्रीकृष्ण ने गीता में कहा है कि–

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत्।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः।।[2]

जीवन में जो मनुष्य शास्त्रपुराणोक्त संस्कारों का त्याग करके स्वच्छन्द जीवन यापन करता है। उसे अवश्य जन्म-मरण के बन्धन में रहना पड़ता है, उसे न सफलता मिलती है, न सुख प्राप्त होता है और न परमगति ही मिलती है । इसके लिए शास्त्र ही प्रमाण है – **'तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ'**[3] भगवान् श्रीकृष्ण ने गीता में कहा है–

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्।।[4]

वैदिक-सनातन पद्धति में जीवन के गर्भ में आने से लेकर मृत्यु तक संस्कार किए

* सहायकाचार्य (व्याकरणविभाग), श्रीरामसंस्कृतमहाविद्यालय, जानकीकुण्ड, चित्रकूट सतना (म.प्र.)

जाते हैं। संस्कारों से अन्तःकरण शुद्ध होता है, संस्कार मनुष्य को पाप और अज्ञान से दूर रखकर आचार, विचार और ज्ञान-विज्ञान से संयुक्त करते हैं। संस्कार मुख्यतः दो प्रकार के होते हैं - 1. मलापनयन 2. अतिशयाधान। किसी दर्पण पर पड़े हुए धूल आदि मल को वस्त्र से स्वच्छ करना मलापनयन कहलाता है और किसी तेजोमय पदार्थ द्वारा उसी दर्पण को प्रकाशमय बनाना अतिशयाधान कहलाता है। संस्कारों से ही बालक विचारवान, सदाचारी, राष्ट्रभक्त और धर्माचरण करने वाला बनता है। इसलिए सनातन समाज में मानवमात्र का संस्कार करने का विधान है।

इन संस्कारों का अभिप्राय यह है कि जीव न जाने कितने जन्मों से किन-किन योनियों में भटकते हुए किस-किस प्रकार से निकृष्ट कर्म किए हुए हो यह पता लगाना बहुत ही कठिन कार्य है। इसलिए निकृष्ट-कर्म-संस्कारों को नष्ट करके उनके स्थान पर वैदिक-सनातन-पद्धति के सुन्दर संस्कारों को स्थापित कर देना ही इन संस्कारों का मुख्य अभिप्राय है।

संस्कारों की संख्या में कुछ मतभेद हैं। गौतमधर्म सूत्र (1.8.8) में 40 संस्कार माने गये हैं - **'चत्वारिंशत् संस्कारैः संस्कृतः'**[5]। महर्षि अंगिरा 25 संस्कार मानते हैं। संस्कारों के विषय में अनेक मत इस प्रकार हैं –

आश्वलायनगृह्यसूत्रम् – 1. विवाह 2. गर्भाधान 3. पुंसवन 4. सीमान्तोन्नयनसंस्कार 5. जातकर्म 6. नामकरण 7. अन्नप्राशन 8. चौल (चूड़ाकर्म) 9. उपनयन 10. वेदारम्भ 11. गोदान (केशान्त) 12. समावर्त्तन 13. अन्त्येष्टि।

पारस्करगृह्यसूत्रम् – 1. विवाह 2. चतुर्थीकर्म (गर्भाधान) 3. पुंसवन 4. सीमन्तोन्नयन 5. जातकर्म 6. नामकरण 7. निष्क्रमण 8. अन्नप्राशन 9. चूड़ाकर्म 10. कर्णवेध 11. उपनयन 12. वेदारम्भ 13. केशान्त 14. समावर्तन।

आपस्तम्बगृह्यसूत्रम् – 1. विवाह 2. ऋतुगमन 3. पुंसवन 4. सीमान्तोन्नयन 5. जातकर्म 6. नामकरण 7. अन्नप्राशन 8. चौल 9. गोदान 10. उपनयन 11. वेदारम्भ 12. समावर्तन।

कौषितकिगृह्यसूत्रम् – 1. विवाह 2. गर्भाधान 3. पुंसवन 4. गर्भरक्षण 5. सीमन्तोन्नयन 6. जातकर्म 7. अन्नप्राशन 8. जूड़ाकर्म 9. गोदान (केशान्त) 10. उपनयन 11. वेदारम्भ 12. समार्वन।

हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रम् – 1. उपनयन 2. वेदारम्भ 3. समावर्तन 4. विवाह 5. चतुर्थीकर्म 6. सीमन्तोन्नयन 7. पुंसवन 8. जातकर्म 9. चूड़ाकर्म 10. गोदान।

मानवगृह्यसूत्रम् – 1. विवाह 2. गर्भाधान 3. सीमन्तोन्नयन 4. पुंसवन 5. जातकर्म 6. नामकरण 7. निष्क्रमण 8. अन्नप्राशन 9. चूड़ाकर्म 10. केशान्त 11. उपनयन 12. वेदारम्भ 13. समावर्तन।

गोभिलगृह्यसूत्रम् – 1. विवाह 2. गर्भाधान 3. सीमन्तोन्नयन 4. जातकर्म 5. निष्क्रमण 6. नामधेयकरण 7. चूड़ाकरण 9. उपनयन 9. वेदारम्भ 10.गोदान 11. समावर्तन।

जैमिनिगृह्यसूत्रम् – 1. विवाह 2. गर्भाधान 3. पुंसवन 4. सीमन्तोन्नयन 5. जातकर्म 6. नामकर्म 7. प्राशनकर्म 8. चौलकर्म 9. उपनयन 10. गोदान 11. समावर्तन।

कौशिकसूत्रम् – 1. विवाह 2. चतुर्थीकर्म 3. नामकरण 4. अन्नप्राशन 5. निर्णयन (निष्क्रमण) 6. गोदान 7. चूड़ाकरण 8. उपनयन 9. वेदारम्भ 10. पितृमेध (अन्त्येष्टि)।

गोपथब्राह्मणम् – 1. गर्भाधान 2. पुंसवन 3. सीमन्तोन्नयन 4. जातकर्म 5. नामकरण 6. निष्क्रमण 7. अन्नप्राशन 8. गोदान 9. चूड़ाकरण 10. उपनयन 11. आप्लावन (समावर्तन)।

मनुस्मृति – 1. गर्भाधान 2. जातकर्म 3. नामकरण 4. निष्क्रमण 5. अन्नप्राशन 6. चूड़ाकर्म 7. उपनयन 8. केशान्त 9. वेदारम्भ 10. समावर्तन 11. विवाह 12. वानप्रस्थ 13. संन्यास 14. अन्त्येष्टि।

व्यासस्मृति में प्रतिपादित षोडशसंस्कार इस प्रकार से कहे गये हैं –

गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोजातकर्म च।

नामक्रियानिष्क्रमणेऽन्नाशनं वपनक्रिया।[6] 1.13

कर्णवेधो व्रतादेशो वेदारम्भक्रियाविधिः।

केशान्तः स्नानमुद्वाहो विवाहाग्निपरिग्रहः॥[7] 1.14

त्रेताग्निसंग्रहश्चेति संस्काराः षोडश स्मृताः॥[8] 1.15

अर्थात् 1. गर्भाधान 2. पुंसवन 3. सीमान्तोन्नयन 4. जातकर्म 5. नामकरण 6. निष्क्रमण 7. अन्नप्राशन 8. वपनक्रिया (चूड़ाकरण) 9. कर्णवेध 10. उपनयन 11. वेदारम्भ 12. केशान्त 13. समावर्तन 14. विवाह 15. विवाहाग्निपरिग्रह 16. त्रेताग्निसंग्रह। इस प्रकार संस्कारों के भेद कहे गये हैं।

1. **गर्भाधानसंस्कार –** माता के गर्भ में बीजरूप में शिशु का प्रतिष्ठापन ही गर्भाधान संस्कार है। इस संस्कार के द्वारा गर्भदोषनिवारण क्षेत्र-मार्जन तथा शुक्र सम्बन्धी विकार दूर होता है। स्त्री को गर्भधारण करने के लिए बृहदारण्यक उपनिषद् में प्रार्थना मन्त्र का विधान इस प्रकार है –

गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि पृथुष्टुके।

गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करसृजौ॥[9] 6.4.21

अर्थात् हे देवि ! जिसकी भूरि-भूरि स्तुति की जाती है वह सिनीवाली (जिस अमावस्या में चन्द्रमा की एक कला शेष रहती है) तुम हो, तुम यह गर्भ धारण करो। हे देव ! अश्विनी कुमार (सूर्य और चन्द्रमा) अपनी किरण रूपी कमलों की माला धारण करके गर्भ का आधान करें। गर्भाधान के लिए तिथि, नक्षत्र एवं दिन का भी विचार किया गया है।

2. **पुंसवनसंस्कार – ''पुमान् प्रसूयते येन तत् पुंसवनम् इति''** जिस संस्कार के द्वारा निश्चित रूप से पुत्रोत्पत्ति होती है, उसे पुंसवन संस्कार कहते हैं । 'पुम्' नामक नरक से त्राण करने के कारण ही पुत्र नाम पड़ा। महर्षि मनु ने भी कहा है – **''पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते''**[10] (मनु. 9.137) पुत्र से सभी लोकों पर विजय एवं पौत्र से आनन्त्य की प्राप्ति होती है। जीव जब पिता के द्वारा मातृगर्भ में आता है तभी से उसका शारीरिक विकास होना प्रारम्भ हाता है। पुत्र की कामना से निम्नलिखित वैदिक मन्त्र का पाठ किया जाता है – **हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरके आसीत्।**

स दाधार पृथिवीं द्यातुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम।।[11] 13.4

3. **सीमन्तोन्नयन संस्कार –** इस संस्कार का उद्देश्य है गर्भिणी स्त्री की शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, स्वस्थता एवं गर्भस्थ शिशु की शरीर वृद्धि का उपाय करना। यह संस्कार गर्भ के छठे या आठवें महीने में किया जाता है। इस संस्कार में घृतयुक्त सुपाच्य पौष्टिक खीर गर्भवती स्त्री को खिलाया जाता है। यह पौष्टिक आहार प्रसव पर्यन्त देना चाहिए।

4. **जातकर्म संस्कार –** गर्भस्थ बालक के जन्म होने पर यह संस्कार किया जाता है - **''जाते जातिक्रिया भवेत्''**। इसमें नालच्छेदन से पूर्व सोने की शलाका अथवा अनामिका अंगुलि से विषम मात्रा में घृत और मधु घिसकर चटाया जाता है। इससे माता के गर्भ में जो रस पीने का दोष है वह दूर हो जाता है और यह बालक की आयु तथा मेधाशक्ति को बढ़ाने वाली औषधि बन जाती है।

5. **नामकरण संस्कार –** नामकरण-संस्कार बालक के जन्म होने के ग्यारहवें दिन करना चाहिए। पराशर स्मृति के अनुसार जन्म के सूतक में ब्राह्मण दस दिन में, क्षत्रिय बारह दिन में, वैश्य पन्द्रह दिन में और शूद्र एक मास में शुद्ध होता है । अतः अशौच के बाद नामकरण-संस्कार करना चाहिए।

नाम प्रायः दो होते हैं, एक गुप्त नाम दूसरा प्रचलित नाम। जैसा कि चरकसंहिता में कहा गया है कि – **''द्वे नामनी कारयेत् नाक्षत्रिकं नाम अभिप्रायकं च''**। प्रचलित नाम रुचि के अनुसार रख सकते हैं गुप्त नाम नक्षत्र सम्बन्धी होना चाहिए और माता-पिता को छोड़कर किसी को मालूम न हो। नाम सुन्दर और सार्थक रखना चाहिए।

6. **निष्क्रणसंस्कार –** बालक को घर से बाहर निकालने के लिए यह संस्कार किया जाता है। इस संस्कार का फल विद्वानों ने आयु की वृद्धि बताया है - **''निष्क्रमणादायुषो वृद्धिरप्युदिष्टा मनीषिभिः''**। यह संस्कार बालक के चौथे या छठे मास में होता है। सूर्य तथा चन्द्रादि देवताओं को पूजन कर बालकों को उनके दर्शन कराना इस संस्कार की मुख्य प्रक्रिया है। बालक का शरीर पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आकाश से बनता है। बालक का पिता इस संस्कार के अन्तर्गत आकाश आदि पञ्चभूतों के अधिष्ठाता देवताओं से बालक के कल्याण की कामना करता है।

7. **अन्नप्राशन संस्कार** – इस संस्कार के द्वारा माता के गर्भ में मलिन-भक्षण-जन्य जो दोष बालक में आ जाते हैं उसका नाश हो जाता है जैसा कि कहा गया है – **''अन्नाशनान्मातृगर्भेमलाशद्यपि शुद्धयति''** जब बालक 6-7 वर्ष का होता है और दाँत निकलने लगते हैं, पाचन शक्ति बढ़ने लगती है तब यह संस्कार किया जाता है।

इस संस्कार के अन्तर्गत देवताओं को खाद्य-पदार्थ समर्पित कर अन्न खिलाने का विधान बताया गया है। अन्न ही मनुष्य का स्वाभाविक भोजन है भगवान् का प्रसाद समझकर ग्रहण करना चाहिए।

8. **वपनक्रिया (चूड़ाकरण संस्कार)** – इसका फल आयु, बल तथा तेज की वृद्धि करना है। यह संस्कार तीसरे, पाँचवें या सातवें वर्ष में अथवा कुलपरम्परा के अनुसार करने का विधान है। मस्तक के भीतर ऊपर को बालों का भँवर होता है, वहाँ सम्पूर्ण नाड़ियों एवं सन्धियों का मेल हुआ है। उसे 'अधिपति' नाम का मर्मस्थान कहा जाता है। इसकी सुरक्षा के लिए ऋषियों ने उस स्थान पर चोटी रखने का विधान किया है।

9. **कर्णवेध संस्कार** – यह संस्कार कर्णेन्द्रिय में सुनने की शक्ति में वृद्धि, कानों में आभूषण पहनने तथा स्वास्थ्य रक्षा के लिए किया जाता है। इस संस्कार को छह मास से लेकर सोलहवें मास तक अथवा तीन, पाँच इत्यादि विषम वर्ष में यश कुलपरम्परागत व्यवहार को लेकर पवित्र स्थान में, शुभ समय में देवताओं का पूजन कर सूर्य के सम्मुख बालक अथवा बालिका का यह संस्कार सम्पन्न करना चाहिए।

10. उपनयन संस्कार (वृत्तादेश) – इस संस्कार से द्विजत्व की प्राप्ति होती है। शास्त्रों तथा पुराणों में यह कहा गया है कि इस संस्कार के द्वारा ब्राह्मण, क्षत्रिय और वैश्य का द्वितीय जन्म होता है। इस संस्कार के द्वारा अपने कल्याण के लिए वेदाध्ययन तथा गायत्री-जप और श्रौत-स्मार्त आदि कर्म करने का अधिकार प्राप्त होता है। शास्त्रविधि से उपनयन-संस्कार हो जाने पर वेदाध्ययन के साथ-साथ गुरु द्वारा बालक को उपदेश दिए जाते हैं और तत्परतापूर्वक शिष्यों से पालन भी करवाते हैं।

11. **वेदारम्भ संस्कार** – उपयन संस्कार हो जाने के बाद बालक को वेदाध्ययन में अधिकार प्राप्त हो जाता है। ज्ञानस्वरूप वेदों के अध्ययन करने से पूर्व मेधाजनन संस्कार करने का विधान है। इस क्रिया से बालक की मेधा विद्या तथा श्रद्धा की अभिवृद्धि होती है। ज्योतिर्निबन्ध में कहा गया है –

विद्यया लुप्यते पापं विद्ययाऽऽयुः प्रवर्धते।
विद्यया सर्वसिद्धिः स्याद्विद्ययाऽमृतमश्नुते।।[12]

विद्या के अध्ययन से सारे पापों का लोप होता है, आयु की वृद्धि होती है। गणेश और सरस्वती की पूजा करने के पश्चात् ही वेदध्ययन करना चाहिए। अपने गुरुजनों से अंगों सहित वेदों तथा उपनिषदों का अध्ययन करना चाहिए। तत्त्व-ज्ञानी करना ही इस संस्कार का मुख्य

प्रयोजन है।

12. केशान्त संस्कार (गोदान) – वेदारम्भी संस्कार में ब्रह्मचारी गुरुकुल में वेदों का स्वाध्याय तथा अध्ययन करता है। उस समय वह ब्रह्मचर्य का पालन करते हुए केश, दाढ़ी, मेखला आदि धारण करता है। जब विद्या अध्ययन पूर्ण हो जाती है तब गुरुकुल में ही केशान्त संस्कार सम्पन्न होता है। जैसा कि संस्कारदीपक (भाग 2, पृ. 342) में कहा गया है – **''केशानामन्तः समीपस्थितः श्मश्रुभाग इति व्युत्पत्त्या केशान्त शब्देन श्मश्रूणामभिधानात् श्मश्रुसंस्कार एव केशान्त शब्देन प्रतिपाद्यते । अत एव अश्वलायनेनापि श्मश्रूणीहोदन्ति'' इति श्मश्रूणां संस्कार एवात्रोपदिष्टः**[13] । यह संस्कार प्रायः षोडशवर्ष में केवल उत्तरायण में किया जाता है।

13. समावर्तन संस्कार (वेदस्नान) – समावर्तन वेदाध्ययन का अन्तिम संस्कार है। विद्यार्थी गुरु की आज्ञा पाकर अपने घर को लौटता है इसलिए समावर्तन संस्कार कहते हैं। गुरु की आज्ञा से स्विष्टकृतहोम के बाद गुरु का दक्षिणा देकर, गुरु के चरणों का स्मरण कर वरुण देव से त्याग की कामना करते हुए यह प्रार्थना करनी चाहिए–

उदुत्तमं मुमुग्धि नो विपाशं मध्यमं चृतः।

अवाधमानि जीवसे।।[14] (ऋग्वेद 1.25.21)

14. विवाह संस्कार – विवाह संस्कार का भारतीय संस्कृति में अत्यधिक महत्त्व है। इस संस्कार में देवता और अग्नि के साक्षित्व में दाम्पत्य सम्बन्ध जन्म-जन्मान्तर, युग-युगान्तर से माना गया है। पुराणों के अनुसार ब्राह्म आदि उत्तम विवाह से उत्पन्न पुत्र पितरों को तारने वाला होता है। विवाह का यही फल बताया गया है।

जैसे स्मृतिसंग्रह में कहा गया है–

ब्रह्माद्युद्वाहसम्भूः पितृणां तारकः सुत।

विवाहस्य फलन्त्वेतत् व्याख्यातं परमर्षिभिः।।[15]

शास्त्र ने वर और कन्या के स्वेच्छाचारी होकर विवाह करने की आज्ञा नहीं प्रदान की। इसके लिए कुछ नियम हैं और विधान बने हैं जिससे उनकी स्वेच्छाचारिता पर नियन्त्रण होता है।

15. विवाहाग्निपरिग्रह संस्कार – यह संस्कार विवाह संस्कार में लाजाहोमादि क्रियायें जिस अग्नि में सम्पन्न की जाती है वही अग्नि घर लाकर स्थापित की जाती है। इसी अग्नि को आवस्थ्याग्नि, गृहाग्नि तथा विवाहाग्नि भी कहते हैं। सभी स्मार्त कर्म इसी अग्नि में सम्पादित होते हैं परन्तु आज यह संस्कार लुप्त प्राय है।

16. त्रेताग्निसंग्रह संस्कार – विवाहग्निपरिग्रह संस्कार में कही गयी अग्नि के अतिरिक्त तीन अग्नियों (दक्षिणाग्नि, गार्हपत्य, आहवनीय) की स्थापना करने का विधान है। ये तीन

अग्नियाँ त्रेताग्नि कहलाती हैं, जिसमें श्रौतकर्म सम्पादित होते हैं। जैसे वेदाध्ययन करने से पुण्य और सद्गति प्राप्त होती है, उसी प्रकार इस त्रेताग्नि क्रिया को आवश्यक संस्कार बताया गया है। इसी दृष्टि से इसे अन्तिम संस्कार भी माना गया है। इसका सविधि सम्पादन पुत्र करता है। जैसा कि कहा गया है–

जीवतो वाक्यकरणात् क्षयाहे भूरिभोजनात्।

गयायां पिण्डदानाच्च त्रिभिर्पुत्रस्य पुत्रता।।[16]

विधिपूर्वक कव्याग्नि से शत की दाह क्रिया की जाती है। मृत व्यक्ति की अन्त्येष्टिक्रिया एक प्रमुख संस्कार है। शास्त्रोक्तविधि से जब उसका प्रेत संस्कार, दसगात्रविधान, षोडशश्राद्ध, सपिण्डनविधान आदि क्रियाएँ सम्पन्न की जानी चाहिए। मृतात्माओं का सम्बन्ध पूर्व शरीर से रहता है। इसलिए उन्हीं के धर्मग्रन्थों में कथित क्रियाएँ उनके निमित्त अवश्य करनी चाहिए।

सन्दर्भ

1. पाणिनिसूत्र - 06/01/137
2. श्रीमद्भगवद्गीता - 06/05
3. श्रीमद्भगवद्गीता - 16/24
4. श्रीमद्भगवद्गीता - 16/23
5. गौतमधर्मसूत्र (1.8.8)
6. व्यासस्मृति - 1.13
7. व्यासस्मृति - 1.14
8. व्यासस्मृति - 1.15
9. बृहदारण्यक उपनिषद् - 6.4.21
10. मनुस्मृति - 09/137
11. ऋग्वेद - (हिरण्यगर्भसूक्त 01)
12. ज्योतिर्निबन्ध
13. संस्कारदीपक भाग 2, पृ. 342
14. ऋग्वेद - 1.25.21
15. स्मृतिसंग्रह
16. देवी भागवत

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

1. पाणिनि अष्टाध्यायी
2. श्रीमद्भवद्गीता
3. मनुस्मृति
4. गौतमधर्मसूत्र
5. ऋग्वेद
6. स्मृतिसंग्रह
7. ज्योतिर्निबन्ध

UGC - CARE Listed **पाणिनीया**
Vol. XXX, Year IX

Optimal Learning Environments and Support for Students

Nilima B. Rindhe* & Dr. Hrushikesh Dalai**

Abstract

Higher Education System plays an important role for the countries overall development India has the third largest higher education system in the world. The role of Indian higher educational institutes such as colleges and universities in the present time is to provide quality based education. Most of the Indian Higher Education System lacks strong teaching Learning process and research. That is the reason why no higher education institutions of India figure in the global top 200 Higher Education Institution around the world. It is not important to only acquire knowledge. But the practical use of the knowledge gained is more important. Curriculum pedagogy and support to students is a fundamental requirement for their better learning. The curriculum must be effective for the learning to be effective. And best curriculum requires effective pedagogy. Pedagogical practices determine the learning experiences of students, so they are directly influencing the learning outcomes. Giving importance to this approach, National Education Policy 2019 has given importance to the best learning environment and support to students for the best learning and overall development of students. National Education Policy 2019 has highlighted the optimal learning environment and support for the students. According to this the draft of National Education Policy 2019 has included a chapter on the learning environment in higher education institution-Optimal Learning Environment and Student Support.

* Research Scholar, Dept. of Education, K. K. Sanskrit University, Ramtek
** Assistant Professor, Dept. of Education, K. K. Sanskrit University,Ramtek

Introduction

The Indian higher education system has been following lecture drive method for several years. This has turned ineffective and not sufficient in many areas. Learner centered education through appropriate methodologies facilitates effective learning as teaching learning modalities of the higher education institution are considered to be relevant for the learner group. Although it Is true that diversity of learners in respect of their background, abilities and other personal attributes will influence the pace and extent of learning, learner-centered education calls for appropriate methodologies that can be used by teachers to provide a variety of learning experiences, including individual and collaborative learning.

Draft of National Education Policy 2019

Committee for Draft National Education Policy under chairmen Dr. K. Kasturirangan submitted its report on May 31, 2019. The Committee was constituted by the ministry of human resource development in June 2017. The report proposes an education policy, which seeks to address the challenges of Access, Equity, Quality, Affordability and Accountability faced by the current education system.

Vision of National Education Policy 2019

The National Education Policy, 2019 envisions an India centered education system that contributes directly to transforming our nation sustainably into an equitable and vibrant knowledge society, by providing High Quality Education to all.

Important Features of NEP-2019

- The Draft National Education Policy, 2019 is built on the foundational pillars of Access, Equity, Quality, Affordability and Accountability
- Renaming of MHRD as Ministry of Education (MoE)
- Free and compulsory education from preschool to 12th
- A major reconfiguration of curricular and pedagogical structure with Early Childhood Care and Education (ECCE) as an integral part of school education is proposed.
- Extension of right to education act 2009 to cover children of ages 3 to 18
- 5+3+3+4 curricular and pedagogical structure based on cognitive and socio emotional developmental stages of children:

- 1) 5 years of foundation stage(3 years of pre-primary school and classes one and two)
- 2)3 years of preparatory stage (classes3 to5)
- 3) 3 years of middle stage (classes 6 to 8), and
- 4) 4 years of secondary stage (classes 9 to 12)

Higher Education

- Quality Universities and Colleges: A new and forward looking vision for India's Higher Education System
- Institutional Restructuring and Consolidation
- Towards a More Liberal education
- Optimal Learning Environments and support for students
- Energized, Engaged and Capable faculty
- National Research Foundation (NRF)
- Teacher Education
- Professional Education
- Empowered governance and Effective leadership for Higher Education Institutions.

Optimal Learning Environments and Support for Students

Effective teaching and learning can only happen when an Optimal Learning Environment is in place. In an Optimal Learning Environment, the social and emotional elements of learning are prioritized and understood to be foundation of academic success and personal well-being. Optimal Learning Environments begin with a positive, productive school climate and provide intellectually and emotionally safe, stimulating classroom communities that are personalized and co-constructed by adults and students. They are characterized by kind, caring, and respectful adult-student, and peer relationships that cultivate a sense of belonging and foster academic, social, and emotional skills. Optimal Learning Environment, the diverse needs of each learner is addressed with an ever-present attention to equity and continuous academic, social and emotional growth.

Domains of Optimal Learning Environment

- Create Emotionally, Intellectually and Physically Safe Environment.
- Provide Equitable, Culturally responsive and rigorous curriculum and instructions.

- Meet the needs of diverse learners.

The objective of NEP 2019 with reference to Optimal Learning Environment

Objective: Ensure a joyful, rigorous, and responsive curriculum, engaging and effective pedagogy, and caring support to optimize learning and the overall development of students

The Committee observed that the curricula remain rigid, narrow, and archaic. Moreover, the faculty often lacks the autonomy to design curricula, which negatively impacts pedagogy. It recommends that all higher education institutions must have complete autonomy on curricular, pedagogical and resources related matters.

- National Higher Education Qualifications Framework to articulate learning outcomes
- National Skills Qualifications Framework aligned with the above to ensure equivalence and mobility
- Choice Based Credit System to be revised and improved to allow for flexibility and innovation
- Stimulating learning experiences offered through effective pedagogical practices
- Students assessed not only on academic aspects but also on broad capacities and dispositions
- Academic, financial and emotional support available for students to help attain better outcomes
- Open and distance learning expanded
- Internationalization of education facilitated
- Inter-University Centre for International Education set up within selected Indian universities.

Creating a conducting learning environment

Curriculum and pedagogy in higher education will move away from rote learning of facts and mechanical procedures to help enable young people to contribute both as active citizens of a democracy and as successful professional in any field.

1) The development of vibrant and rigorous curricula will be guided by the national Higher Education Qualifications Framework, which will outline the learning outcomes associated with the degree/diploma/certification offered in various fields and disciplines. This framework will be

aligned with the National Skills Qualifications Framework to ensure equivalence and mobility across academic and professional/vocational fields.

2) The Choice Based Credit System will be revised and improved to allow for flexibility and innovation.
3) Stimulating learning experiences will be offered through effective pedagogical practices; all students will also be offered meaningful opportunities for social engagement. Students will be assessed not only on academic aspects but also on broad capacities and dispositions.
4) Academic, financial and emotional support will be available for students to help the, attain better outcomes.
5) Open and distance learning will be expanded, thus playing a significant role in increasing the gross enrolment Ratio to 50%. Measures such as online digital repository, funding for research, improved students services, credit-based recognition of MOOC's etc, will be taken to ensure it is at par with the highest quality in class programs.
6) Internationalization of education will be facilitated through both institutional collaborations, and student and faculty mobility. An Inter-University centre for International Education will be setup within selected Indian universities.

Current challenges to effective learning environments.

- Despite well-being over the past decades, the quality of programs in most of our institutions has been lacking in many things in both in-class and ODL modes.
- Curricula is rigid, narrow and outdated
- Faculty themselves do not have the autonomy to create education. Lack of this autonomy has a negative impact on their teaching practices.
- There is no process of formative assessment in most institutions.
- Obviously emphasis is on rote memorization with no room for critical thinking, creative projects, and discussion.

National education policy 2019 has highlighted on current challenge for effective learning environment is that emphasis is on rote memorization with no room for critical thinking, creative projects and discussion.

The main objective of NEP 2019 with reference to Optimal Learning Environment is to ensure a joyful, rigorous, and responsive curriculum, engaging and effective pedagogy, and caring support to optimize learning and the overall development of students.

Ensuring that learning environments are engaging and supportive for all students to Succeed.

- Institutions and faculty must have the autonomy to innovate in curriculum pedagogy and evaluation both in the ODL and the traditional in-class modes.
- Each institution must integrate their academic plans - ranging from curricular improvement to quality of classroom transaction
- Every institution should be committed to the overall development of students and create strong internal systems for supporting diverse student cohorts in academic, social and interpersonal domains - both inside and outside formal academic interactions in the classroom.
- Faculty must have the capabilities and training to reach the students not just as teachers in the classroom, but also as mentors and guides.
- Universities and colleges must provide a high level of academic support to the educationally disadvantaged communities and for this the university must get adequate grants and academic resources so that they can run this work effectively.
- ODL provides a natural way to increase access to high quality higher education. In order to leverage its potential completely, ODL must be renewed through concerted, evidence-based efforts towards expansion and strengthening, while ensuring adherence to clearly articulated standards of quality. ODL programs must consistently aim to be equivalent to the highest quality in-class programs available
- Programs, courses, curricula, pedagogy across subjects, including those in both in-class and in ODL modes, as well as student support must aim to achieve global standards of quality. This would also help in having larger numbers of international students studying in India, and provide greater mobility to students in India who may wish to visit, study at, transfer credits to, or carry out research at institutions abroad, and vice versa

Opportunities

- All HEIs will have complete autonomy on curricular, pedagogical, and assessment- and resource-related (including qualification of faculty) matters
- While each HEI will have complete autonomy in developing the curricula for its programs
- Learning experiences will be encouraged through effective teaching-learning and pedagogical practices
- Meaningful opportunities for social engagement will be obtained for all students in higher education institutions. The time allotted for such social engagement for each student will be at least equal to a full one semester course, across the duration of the program.
- All assessment systems shall be decided by the HEI, including those that lead to final certification. The Choice Based Credit System (CBCS) of the current UGC will be revised and improved, in order to make clear the basic vision while leaving plenty of room for innovation and flexibility.
- Curriculum and pedagogy will be integral to institutional assessment and development.
- Academic, financial and emotional support will be available for students to help them attain better outcomes.
- Financial assistance to students who need such financial support shall be made available. No student will be deprived of higher education because of financial inability.
- All institutions will offer facilities, classes, and clubs for students to participate in activities related to sports and to visual and performing arts.
- Delivery of time-bound and reliable quality of student services and grievance redressal will be ensured.
- Open and distance learning will be promoted to improve access to quality learning experiences.
- Internationalization of education will be facilitated through both institutional collaborations, and student and faculty mobility. An Inter-University centre for International Education will be setup within selected Indian universities.

Conclusion

Curriculum, pedagogy, and student support are the basic

requirements for quality learning although infrastructure, resources, technology, is necessary and important, but only as a means to create the necessary conditions for better learning India has a number of high quality institutions which already have excellent practices that are designed to ensure that students learn effectively. The alumni of these institutions are spread all over the world and are contributing in every field. Construction of such high quality institutions in India is one of the main objectives of the national education policy 2019.

References

1. Draft National Education Policy 2019.
2. Dr. P. S. Aithal & P.M. Suresh Kumar, Teaching-learning Process in higher education institutions, volume II Issue I, 2016
3. Entwistl, N. (2003), University Teaching-Learning Environments and their influence on student learning.

Website references

1. www.rdmodernresearch.org
2. https://newteachercenter.org
3. https://newteachercenter.org
4. https://www.researchgate.net
5. https://files.eric.ed.gov

UGC - CARE Listed

पाणिनीया
Vol. XXX, Year IX

A Critical Study of Mind from the Viewpoint of Advaita Vedānta

Dr. Navin Dixit*

Abstract

In this paper, an attempt has been made to understand the conception of mind particularly from the viewpoint of *Advaita Vedānta*. This paper includes the *Vedāntic* conception of *antaḥkaraṇa*, its origin, its nature and range of activities. These points have been divided into four sections. First section resolves the question regarding the existence of mind itself. It considers various arguments in favor of mind's existence. Second section deals with the nature of mind. The unconscious nature of mind is unanimously admitted by all the schools of Indian Philosophy. But they are divided into two groups regarding whether it should be admitted as a sense organ or not. Advaitic thinkers mentioned it as an inner instrument. Debate advances through the references of the scriptures. Different philosophical schools hold different views with respect to the origination of mind. The metaphysical aspect of the mind is the subject matter of the third section. Mind is an independent substance for majority of schools whereas it is a dependent entity for Advaitic thinkers. Though the different schools differ from the metaphysical point of view but from the practical standpoint they largely agree. They all give more or less importance to its mediatory position but they all admit that the consciousness is intrinsically or extrinsically associated with the Self or Œtman alone. It is originated from the nescience. As regards to the function of mind, Advaitins admit that *antaḥkaraṇa* has four different aspects or functions. These all has been critically discussed in this

*Assistant Professor, School of Sanatana Dharma and Indic Studies, Department of Indian Philosophy, Sanchi University of Buddhist-Indic Studies, Sanchi, Raisen, M.P.

section. Though the role of mind is manifested in different sources of knowledge but here we have restricted ourselves only to the perceptual knowledge. In this regard, Advaitic theory is a unique and a coherent theory to its metaphysical assumptions. It is also sound on the practical ground. Three main points are included in Advaitic theory: First, the going out of the *antaḥkaraṇa* to the object; second, the formation of mental state i.e. *vṛtti;* and third, the function of the Self i.e. the reflection of consciousness into this mental state. These all are discussed in the fourth and the last section of this paper.

Key words : Mind, *Advaita Vedānta, antaḥkaraṇa, ātman*, perceptual knowledge, *vṛtti;*.

(I)

First, we begin our consideration from the conception of mind as found in Indian philosophy in general and Advaita Philosophy in particular. The Sanskrit word *manas* is translated by the English word Mind. Though the two words resemble each other in meaning to some extent, yet there are important differences which should never be forgotten. The word mind is not used in the same sense by all school of thinkers. The present discussion will show the general and peculiar sense in which this word has been used by different schools.

With respect to the conception of mind, the very first question that arises is why do we need a separate faculty such as mind? Philosophers have discussed this question under the problem of existence of mind. Let's start from the views of non-believers to the views of believers. There are some European thinkers, the materialists and some behaviorists, who reduce mind or self to a function of body. Their view may be understood from what the *Cārākas* mean by *ātman* or the self. Conscious activity such as knowledge cannot be explained in terms of bodily action and association. Mechanical or reflex action cannot be the purposive. Will implies self-determination, which is not possible without well-developed consciousness. Further, their views are not tenable because objective entities in whatsoever form cannot be the subject. Knowledge belongs to the subject. Knowledge cannot be restricted only to the senses because senses are perishable still knowledge remains in memory. To quote *Nyāya-sūtras :*

It neither belongs to the sense or to the object because it continues even on the destruction thereof *(nendriyārthayostadvināśespi jñānavasthānāt)*. If knowledge had been a quality of the senses, it could not continue after the sense has been destroyed. But knowledge in the form of memory is found actually to abide even after the sense has perished. Hence the sense is not the abode of knowledge. Similarly it may be proved that knowledge does not abide in the object.[1]

Hence, *Naiyāyikas* prove that a subjective entity is required. While *Naiyāyikas* hold that the Self is the abode of the quality of knowledge whereas *Advaitins* maintain that knowledge is itself the nature of the Self. Moreover, the necessity of such subjective entity may be also proved by daily experience. Senses alone are not capable to know the object. We do not perceive things in spite of connectedness of senses to the objects but because of mind or such entity which is beyond the senses and is connected to the objects. The cases of absentmindedness, deep sleep and total absorption imply an entity other than senses, which is mind. In regard to this, Satischandra Chatterjee observes:

To perceive an object the mind must attend to it through the senses. We do not perceive things in a state of absentmindedness, even though our senses be in physical with them.[2]

Conjoined of an entity other than senses is needed otherwise the experiences such as absentmindedness would not occur. If this be the case then all the sensory perception would have been result into knowledge. Moreover, *Naiyāyikas* proceed their argument in this manner: They admit that for specific knowledge an instrument is required. For external perception we need the eyes, the ears and the nose, etc., and especially for internal perception we need manas. *Naiyāyikas* admit that it as an independent substance yet it is an instrument. It occupies the mediatory position between the Self and the senses. Proper connection is needed among them otherwise knowledge of the object does not take place. The Self needs mind to know the mental states such as pleasure and pain etc.

As far as the proof of existence of *manas* is concerned *śaṅkara* accepts the above argument given by *Naiyāyikas*.[3] In addition to it for *Advaitins*, mind is directly perceived. Yet, *Advaitins* prove its existence by arguments too. We may cite places like *Brahma-Sūtras,*(2,3,32) in

favor of it. It says that mere association of the three factors i.e. the self, senses and the objects are not sufficient for knowledge because they are present throughout the experience. If it be the case, then either knowledge would have forever or never occurred. Since knowledge sometimes happens and sometimes not, we are compelled to admit the existence of another entity. It is pertinent to present *śaṅkara's* commentary on the mentioned *Sūtra* for a detailed description. *śaṅkara* observes :

What is the necessity of accepting an internal organ *(Antaḥkaraṇa)*, of which the intellect is only a mode? The *Sūtras* says that if it be not accepted, the senses being always in contact with their objects, there would always result perception of everything, for all the requisites, viz the soul, the senses, and the objects, are present. If, however, this be denied, then it would mean that knowledge can never result, and nothing would ever be cognized. So the opponent will have to accept the limitation of the power either of the soul or of the senses. Such a thing is not possible in the *ātman*, which is changeless. Nor can it be said that the power of the senses, which is not impeded either in the previous moment or in the subsequent moment, is so limited in the middle. Hence we have to accept an internal organ*(Antaḥkaraṇa)*, through whose connection and disconnection perception and non-perception take place.[4]

Hence, above citation proves the existence of an entity which neither can be soul nor sense. After proving the existence of mind, we may proceed to explain its nature.

(II)

The nature of mind is very difficult to understand, because the mind is very subtle as well as hidden. All the orthodox schools of Indian philosophy including the *Prābhākaras*, the *Bhaṭṭas* the *Sāṅkhyas*, the *Naiyāyikas* and the *Vaiśeṣikas* agree that mind is an internal organ and through it, the mental states such as pleasure and pain are directly known by the Self. As such they also agree in considering *manas* as unconscious. Let's first consider the unconscious nature of *manas*.

This view would serve as a striking contrast to the almost unanimous view of Western philosophy that consciousness is the specific characteristic of mind. The Indian thinkers regard consciousness as an

attribute of or as identical with the ātman alone. *Manas* is an inner instrument. It is unconscious because it is not aware of itself but known by the *ātman*. Emphasising the non-spiritual character of *manas, Sāṅkhyas* consider it as evolute of *ahaṅkāra*, which is ultimately derived from *prakṛti*, from which the entire physical world itself evolves. It is sharply contrasted with *ātman* or *puruṣa* whose attribute is consciousness.

Conception of mind is considered now from the Advaitic standpoint. It is an unconscious and material substance. It is constituted from the same matter out of which physical body is constituted. But it is formed from the subtlest part of the material component. Though it reflects the consciousness but cannot be equated to the Self. It can be directly known by the Self. Being an object of knowledge it cannot be the conscious subject. Object and the observer cannot be the same. Mind cannot be the abode of consciousness. Consciousness is the nature of the Self. Awareness is identical with the Self. So, according to *Advaita Vedānta* mind is dark, material, just as any external object such as a clod of earth is dark and material and devoid of consciousness.

The Western distinction between mind and matter does not hold in *Vedānta*. Only spirit is self-luminous and intelligent principle. In *Vedānta* the mind is called *antaḥkaraṇa*, that is, "internal instrument". Others like *Sāṅkhya*-Yoga & *Mīmaṁsā* call it *"indriya"*, the sense organ.[5] Because of two reasons: firstly, it is admitted as a sense to receive attributes like pleasure & pain. Secondly, it is a medium which is mediatory state between object & the knower. In other words external perception of touch, smell etc. depends on the external senses so internal perception of pleasure, pain & desire etc. depends on an internal sense which is mind. As per *Nyāya*, perception is defined in terms of sense-object contact; if *manas* is not considered as an *indriya* then inner perception cannot be said as perception. For this, *manas* is an *indriya* for *Nyāya*. This is the second point of divergence between the *Advaitins* and the non-*Advaitic* thinkers related to the question whether mind is an *indriya* or not. For *Naiyāyikas* mind is an instrument and through its instrumentality the Self acquire the knowledge of internal perception. Advaitins think that *manas* or *antaḥkaraṇa* cannot be regarded as an *indriya*. *Naiyāyikas* hold that the pleasure, pain etc. are perceived by the Self through the instrumentality of the mind and as senses perceive their respective objects, mind also perceives its inner object. On account of this similarity it should be admitted as a sense organ. But the activity of

mind cannot be restricted to the inner perception alone. Its functions are also observed in external perception, inference *(anumāna)* & analogy *(upamāna)* etc. Thus it cannot be wholly admitted as a sense organ. It is partially a sense organ and partially not. In fact, *Naiyāyikas* themselves realized this difficulty and admitted it in both sense *karaṇa* and *indriya* as well. Further, mind is not to be considered an *indriya* in the case of external perception. *Indriya* must be a *karaṇa*- an instrument and special active cause. In an external perception the external sense involved is the special cause, whereas mind is a cause common to this and other modes of knowledge. So mind cannot be an *indriya* here. The difficulty, however, arises in cases of inference, memory, imagination, etc. where mind can be regarded as a *karaṇa* or special instrumental cause and therefore an *indriya*. If mind be regarded an *indriya* these modes of knowledge also have to be called perceptual.[6]

The separateness of mind and senses is described in the *Upaniṣads. Kaṭha Upaniṣad* separates the mind from the sense in the following manner:

The sense-objects are higher than the senses, and the intellect is higher than the mind, and the Great Soul is higher than the intellect.[7] (*Indriyebhyaḥ pararthā arthebhyaśca param manaḥ; manasatu parā buddhirbuddherātmā mahānparaḥ) (Ka ha Upaniṣad* - 3.10)

Again in the same *Upaniṣads*, the distinctness of mind is explained by the analogy of charioteer-chariot.[8] Here not only the separateness of the mind from the sense is shown but mind has been given a higher status than the senses. This distinctness of mind from the senses is also found though in a different reference in *Muṇḍaka Upaniṣads*. It states that: From Him originates the vital force as well as the mind, all the senses. *(Etasmājjāyate prāno manaḥ sarveindriyāni ca)*

(*Muṇḍaka Upaniṣad* - II. i. 3)

But in some of the *Smṛtis*, the mind is generally described as one of the eleven *indriyas* (the five sense-organs, the five motor-organs and the mind).This is quite a conflicting situation. The *Vedāntins*, primarily count upon the testimony of the Śrtuis- the *Upaniṣads*. In fact, *Śaṅkara* has noticed this difference of opinion while commenting on the *Brahma-sūtras* (2.4.17). In this *sūtra*, the question is raised whether the senses like eyes etc. are but modes of the vital force or independent entities. Opponent holds the former view, quoting scripture (*Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad* 1.5.21). *Śaṅkara* refutes this view, quoting from another

scripture (*Muṇḍaka Upaniṣad* II. i. 3) with the remark that the text of the *Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad* is to be taken in a secondary sense.[9] With regard to the *Śaṅkara's* opinion, we follow the conclusion which Prof. Datta has arrived at on this issue. As per Prof. Datta's view, *Śaṅkara's* opinion should be understood to be the same as that of *Śrtuis* and they as we have mentioned above that are of the opinion that mind cannot be admitted as sense organ.

Some later writers including *Vācaspati Miśra* and *Govindānanda*, are of the view that mind is a sense organ. They have interpreted *Śaṅkara's* view in such manner that are much closer to the views of *Smṛtis*. Dr. Datta has guessed the reason of doing so in the following words:

In doing so, they necessarily so interpret the *Śrtuis* as to remove the conflict. They think that in the *Śrtuis* the mention of *manas* separately from the *indriyas* does not mean that *manas* is not an *indriya*. It is only a peculiar manner of speaking, as is found in some other phrases like "the cattle and the bullocks" or "the *Brāhmaṇas and the Parivrājakas*," where the latter, though included in the former, are separately mentioned only for the sake of special emphasis.[10]

The author of *Pañcadaśī* followed the path of *Vācaspati Miśra* and ascribed the view that mind is an internal sense organ. The writer of the *Vedānta-Paribhāṣā* retains the views of *Śrutis* as he subscribes to the views of *Vivaraṇa* school. *Śrtuis* are the main support for his argumentation. He cites *Bhagavadgītā* and several other *Smṛtis* in such a manner that resembles with the views of *Śrutis*. He begins his argument by saying that there is nothing which could prove that mind (*antaḥkaraṇa*) is an organ. If to oppose it the statement of the *Bhagavadgītā*, "(The *jīva* draws) the organs, with the mind as the sixth" (XV. 7) is raised then as per the writer of the *Vedānta-Paribhāṣā* there is nothing contradictory in making up the number six by the mind, although it is not an organ. In support of his view he cites *Veda, Upaniṣad* and *Mahābhārata*. First, he cites Vedic passage, "They, with the doer of sacrifice as the fifth one, eat the *iḍā*". In this passage number five relating to the priests is made up by sacrifice, who is not a priest. Further, he quotes the *Mahābhārata*, passage is as, "He taught the Vedas, *Mahābhārata* as the fifth" (*Mahābhārata* I. lXIV. 131, XII. 349. 20), the number five is made up by the *Mahābhārata*, *which* is not a *Veda*. Besides, as per *Śruti* texts as, "Higher than the organs are the objects; higher than the objects is the mind" (*Kaṭha Upaniṣad* III. 10). Hence by

citing these proofs, he proves that mind is not an internal sense organ. If it is said that if the mind be not an organ, the perception of happiness etc. will not be immediate then it cannot be true, because the immediacy of knowledge does not lie in its being due to an organ; for in that case inference etc. also, being due to the mind, would be immediate, and God's, which is not due to any organ, would not be immediate.

Thus, he proves that mind or *antaḥkaraṇa* cannot be accepted as a sense organ.[11]

In the wide sense *"indriya"* may be an instrument of knowledge but from the epistemological point of view it has narrower meaning. The *Naiyāyikas* define internal perception in the terms of the instrumentality of mind. External perception, inference and analogy also come in the domain of mind's activity, along with the internal perception. So, in the sense of *indriya*, the mind cannot be admitted as a sense organ. Mind may be said to be an *indriya* in one sense and may not be in other sense. To remove this problem *Naiyāyikas* themselves have made attempts. When should mind be considered as an *indriya* and when it is not to be so regarded? But their assertion is arbitrary. With respect to these issues *Vedāntins*, in contrast, do not define perception in the terms of sense-object contact. They define perception as knowledge derived through sense, but as immediate knowledge. Immediacy and not the sense-origin is the intrinsic characteristic of perceptual knowledge. As to the object of internal perception such as pleasure which is a mode of *antaḥkaraṇa* or mind itself and as such it is directly revealed to the Self without the help of any further medium. For these reasons the arguments that might compel others to consider mind to be a sense, have no force for the *Vedāntins*.

There is also another point to consider. *Vedāntic* view with respect to the nature of knowledge is completely different from the view of *Naiyāyikas*. *Naiyāyikas* hold that knowledge is a product and is generated through the instrumentality of mind. As per *Advaitic* view, the knowledge is already existed and is merely modified by the mind. To sum up this section, it is pertinent to quote Dr. Datta whose remark is in consonance with us:

Though some *Vedāntins* hold with the majority of the thinkers of other schools that *manas* or *antaḥkaraṇa* is an *indriya*, the opposite theory as advocated by the authors of *Vivaraṇa* and the *Vedānta-paribhāṣā* is more in consonance with the general outlook of the *Vedāntic* school.[12]

(III)

Different philosophical schools hold different views with respect to the origination of mind. The *Sāṅkhya* considers it to be an unconscious product of subtle matter (*ahaṅkāra*).[13] For Nyāya -*Vaiśeṣikas*, mind is an eternal substance but unlike the external senses, mind is non-physical (*abhutika*) i.e. it is not constituted by any of the physical elements of earth, water etc.[14]

According to *Vedantins*, mind (*manas*) is only one of the many aspects or functions of *antaḥkaraṇa*. Mind's existence is with relation to the objects and observer. The Self is said to be the substratum of the everchanging experience. As per *Vedānta*, *antaḥkaraṇa* along with the five types of *prāṇas*, forms subtle body. This description of the subtle body is clearly mentioned in the *Vedāntic* text, namely *ātma-Bodha*. It states that:

The five *prāṇas*, the ten organs and the *manas* and the *buddhi*, formed from the rudimentary elements (*Tanmātras*) before their "five-fold division and mutual combination with one another" (*Pañchīkaraṇa*) and this is the subtle body, the instruments-of-experience (of the individuals).[15]

The subtle body is an effect of the five elements and therefore material in nature. Accompanied by it, the soul, at the time of death, leaves the gross body. The subtle body is the seat of desires produced by the actions of jiva. It is a beginning less superimposition upon *Ātman*, brought on by *māyā or ajñāna*. The Self is limited by this subtle body due to *ajñāna*. Prof. D.M. Datta has drawn the light on the creation of *antaḥkaraṇa* in the following manner:

Antaḥkaraṇa is but creations of *ajñāna*, i.e. ignorance or nescience. *Antaḥkaraṇa* is but a product of this primal, begin less nescience, through a confused identification with which the self gets individuated. Self is *caitanya* (consciousness) itself, and consciousness is not a contingent product of any interaction between the subject and object - it shines in its own light; it is called *svayamprabhā* or self-shining.[16]

For *Vedanta, antaḥkaraṇa* is a material substance. *Vedantins*, have also explained its order of composition and they call it as the process of quintuplicate (*pañcikaraṇa*). *Antaḥkaraṇa* is constituted from the

combination of the *sattva* portion of all the *pañcamahābhūtas* i.e. *ākāṣa, jala, agni, vāyu, pṛthvi* (*Tairantaḥkaraṇam*).[17]

Material constituents are identical both in the case of *antaḥkaraṇa* and all the other material objects of the world. Their degrees of combination vary. Mind has a capacity to move towards the object and taking the shape of it. For an explanation, it is suitable to quote Swami Satprakashananda. He says:

The *sattva* aspect of all the five subtle elements being combined produces mind (*antaḥkaraṇa*), which is therefore material and has constituent parts. While *sattva* is predominant in it, *rajas* and *tamas* are overpowered. Basically, constituted of the finest and purest essence of matter, mind (*antaḥkaraṇa*) has special capacity to expand and contract and take the form of any object of knowledge, howsoever large or small, gross or fine, it may be. It can move instantaneously, so to speak. Though seated in the heart it pervades the whole body in the waking state. In dream state it recedes more or less to the subtle body. In deep sleep it is withdrawn to the causal body.[18]

The author of *Vedānta-Paribhaṣa* states that *antaḥkaraṇa* has four different aspects or functions which are named: doubt, certitude, egoism and recollection. These are mental states. *Antaḥkaraṇa* hold these four states and therefore is called as the mind, the intellect, the ego and the memory. The object of mind is doubt, of intellect is certitude, of ego is egoism and of memory is recollection.[19]

While explaining these four aspects of *antaḥkaraṇa* Prof. D.M. Datta observes:

Manas represents the indecisive state of *antaḥkaraṇa* or mind as found, for instance, when we cannot ascertain whether an object in this or that. *Buddhi* stands for *antaḥkaraṇa* in its state of decision, as when we decisively know a thing as "this". *Ahaṅkāra* is the state of *antaḥkaraṇa* having some reference to Self, as in the judgement "I am happy." Citta is *antaḥkaraṇa* in its state of remembering, i.e. referring to a past event.[20]

The author of *Pañcadaśī*, however distinguishes only two functions of *antaḥkaraṇa*, namely *manas* and *buddhi*. This difference is due to the difference of its function. Manas is that aspect whose function is doubting and *buddhi* is that whose function is discrimination and determination (*sarvaivrattibhedena tadvidhā; mano vimarśarupam syādbuddhiḥ syānniścayātmikā*).[21] It is thought by subsequent writers that in his opinion *citta* is included in *manas* and *ahaṅkāra* in *buddhi*. The

author of *Vedānta-sāra* also supports this twofold division, but according to him *ahaṅkāra* is subsumed under *manas* and *citta* under buddhi. All these *Vedātins* are unanimous and positive as regard to the conceptions and activity of mind and intellect (buddhi). But they express different views pertaining to the meanings of *ahaṅkāra* and *citta*. They are also not unanimous regarding the relations to the other two functions namely *manas* and *buddhi*.

From this discussion, we can gather the *Vedāntic* conception of *antaḥkaraṇa*, its origin, its nature and range of activities. From the metaphysical point of view there is a vast difference between *Vedānti*c view and those of other schools. As per *Naiyāyikas*, mind is an independent and real substance like the Self. *Advaitins* do not subscribe this idea. Mind is a created substance for them. Since it is created it cannot be eternal. It is come out from the nescience. *Antaḥkaraṇa* has no existence independently of the Self. But to all of them mind is not *ātman*, the Self, it is unconscious.

From the practical point of view, the *Vedāntic antaḥkaraṇa*, discharges almost all the functions that are ascribed to *manas* by other schools. The attributes like desire, volition, knowledge etc. are attributed to the Self or *ātman* by *Naiyāyikas* and others. But as per *Vedāntins* neither the Self nor the mind alone is responsible for such activities. They are as the products of the inter-mingling between the Self and the mind.

One more point regarding the nature of mind is about its dimension. In Indian Philosophy there are three orders of dimension namely the infinitesimal (*aṇu*), the medium (*madhyama*) and the infinite (*paramamahat*). The infinitesimals are the part less, indivisible substances, e.g. the atoms. The medium is conceived as having parts. The *Vedantins*, hold that mind is a finite substance which has parts, because it is a created substance, and every created substance must necessarily be composed of parts. It is a created substance because it has a beginning. In support of this argument, the author of *Vedānta-Paribhāṣa* refers the *Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad* which states that "It projected the mind".[22]

Thus, we have discussed the conception of *antaḥkaraṇa*, its origin and nature and range of its activities. Now, we focus our attention on the function of mind in perceptual knowledge.

(IV)

With regard to the function of mind, it is noteworthy that the role of mind is not exhausted in the perceptual knowledge alone. But we are confined here only to the perception. In this connection *Advaita Vedānta* focuses on three points: First, the going out of the *antaḥkaraṇa* to the object; second, shaping the form of the object; and third, the function of the Self. As to the first point, it is noted that mind is said to go out like a material object. Mind as a subtler object is also finite in dimension and the movement of the mind is thus not to be regarded as metaphorical, but actual. As per *Vedānta*, even in collection of raw materials mind co-operates with sense. The ordinary view that the senses act first and then the mind does not wholly appeal to the *Vedantins*. Predominant activity of mind is manifested in the cases of sudden prick of a needle or unexpected sound of thunder. Though in such cases any definite volition is not seen and attention is engaged in some other direction but attention however small, is still available in this unexpected direction. Otherwise sense itself would be incapable of receiving the touch or the sound, as often happens in deep sleep or rare cases of total absorption of attention or total absent-mindedness. The activity of the mind is present from the very initial stages, though it may not always be conscious of its activity. We can sum up with the words of Prof. Datta 'the process of knowledge, is initiated by mind though not with a conscious will'.[23]

As to the second point, the going out of the *antaḥkaraṇa* and assuming form of the object is quite reasonable. If we understand *antaḥkaraṇa* to be made of the same stuff as that of images, there will be little difficulty in understanding the view that the *antaḥkaraṇa* can assume the forms of object.

Now we take third point for consideration, which is related to role of the Self in perceptual knowledge. In the case of perception, it may be simplified as 'how is an *antaḥkaraṇa vṛtti* connected to the self or the knower'? To know it the relation between Self and the world is to be understood necessarily. Eminent scholars like *Madhusūdana Sarasvatī* and *Appayadīkśita* has suggested three types of relations between them. In this paper, we have followed the view, mentioned by *Vedānta-Paribhāṣa*. In this view, the individual self is finite and limited. Knowledge means a connection between knower and known through the mind. In *Advaitic* theory, nothing exist outside the supreme reality i.e.

Brahman. Therefore, the object, being independent of the individual self, shines not through the light of the Self, but through that of *Brahman* itself that underlies the object. Prof. Datta's views are very pertinent in this regard. He says: The objects appear or reveal itself means that the absolute consciousness reveals itself as the object.[24]

Now, a difficulty arises 'why the same consciousness should reveal itself now as a table and again as a tree or why when the distant tree or the table presents its visible qualities, we do not also feel its tangible qualities or have its smell'.

In the light of *Vedantic* texts such as *Advaita-siddhi* & *Siddhāntaleśasaṁgraha*, Dr. Datta explains it, in the following manner :

Though the consciousness underlying the self and the object is the same, the two appears to be different owing to two different modes that determine the same consciousness differently in the two cases. In the case of perception, then, the *antaḥkaraṇa* by going out and assuming the character of the object removes to that extent the distinction between the two sets of differentiating factors, peculiar to subject and object respectively and thereby establishes and identity between consciousness as subject and consciousness as object. The advocates of this theory maintain, therefore, that the necessity for the going out of *antaḥkaraṇa* to the object lies in the revelation of an identity existing between the self and the object (*abhedābhivyakti*).[25]

Hence the separation between the observer and observed is removed when the *antaḥkaraṇa* moves through a sense and takes the form of the object.

Thus, we have discussed the *Vedāntic* conception of *antaḥkaraṇa*, its origin, its nature and range of activities. We may now conclude briefly. The mind is distinct from the body, according to *Advaita Vedānta*. It occupies an intermediate position between the body and the Self. It cannot be reduced either to the body or to the Self. Mind is a kind of matter but a very subtler matter. Both mind and body are of a material nature, they can influence one another. Though mind is of a material nature, it can reflect the consciousness of spirit. Consciousness is transferred to the senses through the mind from the spirit, because true spirit alone has consciousness as its very essence. *Vedantins* do not call mind (*antaḥkaraṇa*) as a sense organ (*indriya*) because its role is not restricted to the perception only. Mind not only collects the sensations but also processes it in different ways. As to the proof of the existence of

mind, for *Advaitins*, mind is directly perceived. *Antaḥkaraṇa* is directly revealed to the Self. Being a material object, *Antaḥkaraṇa* is the creation of *ajñāna* and order of its composition is explained by the process of *pañcikaraṇa*. *Antaḥkaraṇa* has four different aspects or functions which are doubt, certitude, egoism and recollection. Regarding the nature of mind *Vedantins* hold that mind is a finite substance which has parts. As to the function of mind in perception, it is necessary to going out of the *antaḥkaraṇa* to the object, assuming the form of the object and this form is reflected by the light of the Self. This is a brief account of the function of mind with regard to the perceptual knowledge.

References:

1. *Nyāyasutras*,3/2/19; see. Vidyabhushan, Mahamahopadhyaya Satish Chandra,trans.: The *Nyāya Sūtras of Gotama*. (Allahabad: The Panini Office, Bhuvansewari Asrama,Bahadurganj,1913.), p. 89
2. Chatterjee, Satischandra: *Nyaya Theory of Knowledge*. (New Delhi: Rupa Publications,2015), p. 160
3. Madhavananda, Swami, trans.: *The Bṛhādaraṇyaka Upaniṣad with the commentary of Śaṇkaracārya*. (Calutta: Advaita Ashrama,1950), pp. 213-214; see *Bṛhādaraṇyaka Upaniṣad*-1/5/3
4. Vireswarananda, Swami, trans.: *Brahma-Sutras According to Śri Śankara.* (Kolkata: Advaita Ashrama, 2019), p. 232
5. *Tarkasaṁgraha* 1.9; see. Chatterjee, Satischandra, *Nyaya Theory of Knowledge* (New Delhi: Rupa Publications, 2015), p. 159
6. Datta, D.M.: *The Six Ways of Knowing.* (New Delhi: Motilal Banarsidass, 2017), p. 46
7. Gambh´rŒnanda, Swami.trans.: *Eight Upani·ads- With the Commentary of Śri Śankara Śaṇkaracārya*. (Calutta: Advaita Ashrama,1977), p. 159
8. ibid., p. 155
9. Vireswarananda, Swami.trans.: *Brahma-Sūtras According to Śri Śankara*. (Kolkata: Advaita Ashrama,2019), p. 258
10. Datta, D.M.: *The Six Ways of Knowing*. (New Delhi: Motilal Banarsidass, 2017), p. 47
11. Madhavananda, Swami. trans.: *Vedānta-Paribhāṣa*. (Kolkata: Advaita Ashrama, 2015), p. 12
12. ibid., p. 51
13. *Sāṇkhyakārikā.*, 27
14. *Tarkasaṁgraha.*, 2.9
15. Chinmayananda, Swami. trans.: *Ātma-Bodha*. (Madras: Chinmaya Publications Trust, 1965), pp. 27-28
16. Datta, D.M.: *The Six Ways of Knowin*g. (New Delhi: Motilal Banarsidass, 2017), p. 42
17. *Pañcadaśī.*, I-20

18. Satprakashananda, Swami.: *Methods of Knowledge*. (Calcutta: Advaita Ashrama ,1995), p. 51
19. Madhavananda, Swami.: trans.: *Vedānta-Paribhāṣa*. (Kolkata: Advaita Ashrama, 2015), p. 32
20. Datta., p. 42
21. *Pañcadaśī.*, I-20
22. *Bṛhādaraṇyaka Upaniṣad*, 1.2.1
23. Datta., p. 55
24. *ibid.*, p. 65
25. *ibid.*, p. 66

UGC - CARE Listed **पाणिनीया**
Vol. XXX, Year IX

Role of Gāyatrī Mantra Recitation on Cognitive Function of University Students

Mr. Sudhir Ranjan Singh*, Dr. Amaravathi Eraballi & Dr.Rajesha HK*****

ABSTRACT

Background:

Cognitive Functionis considered to be one of the components to enhance the academic excellence. The traditional techniques in the Indian education system included numerous techniques to develop their mental faculty and *Mantra* recitation was one of it that can also add value to academic institutions in the current scenario too.

Aim: To improve cognitive function by reciting *Gāyatrī Mantra*.

Objective: To evaluate the effects of *Gāyatrī Mantra* recitation on Cognitive Function as measured by Digit Symbol Substitution Test (DSST).

Methods and Materials:

Subjects are 52 college going boys and girls with age range of 18-45 years old, were trained for reciting *Gāyatrī Mantra* with intonations (*Swara*) for 7 days (1 week). It is a simple pre- post design and assessment was done for DSST before and after 7 days of intervention at S-VYASA University (*PrashantiKutiram*), Bangalore.

*Master of Science in Yoga & Consciousness; Department of Yoga and Spirituality, S-vyasa University, Bangalore.
** PhD in Yoga & Life Sciences; Department of Yoga and Life Sciences, S-vyasa University, Bangalore.
***PhD in Yoga & Consciousness; Department of Yoga and Spirituality, S-vyasa University, Bangalore.

Results:

Result shown improvement in the pre - post mean values in total substitution score of male (19.17%), female (18.10%) and in combined subjects (18.55%). Net score of male (19.22%), female (18.44%) separately and in combination (18.77%) improved. P-value of total substitution in *Gāyatrī Mantra* recitation is significant (<0.001) and the p-value of net score is significant (<0.001).

Conclusion:

Gāyatrī Mantra is an effective means in improving Cognitive Function in healthy university students. Thereby incorporation of *Gāyatrī Mantra* may be helpful to improve the academic ability along with their all-round personality development.

Key words: *Gāyatrī Mantra*, Mantra, Mantra recitation, Cognitive Function, DSST.

1. INTRODUCTION

Mantra is a Sanskrit word that consists of two parts: the root word "man", which relates to thought and the suffix -"tra", which refers to tools or instruments. The word literally means "a tool of the mind" or "instrument of thought."

Mantra chanting is a meditative practice or repetition of any mantra from the rich tradition of Indian spiritual practices.

The Etymological meaning of mantra is:

मननात् त्रायते इति मन्त्रः ।

Mananāt trāyate iti mantra ॥

The meaning is by chanting the mantra we can protect ourselves. In other words we can get rid of all our hindrances either mental or emotional through chanting of mantra."

Mantra; is a spiritual word, or a phrase, or a brief prayer that we repeat loudly or mentally to ourselves to calm down both the body and mind. This can improve the concentration to help and restore the spirit (Bormann J., 2010).

1.1 GĀYATRĪ MANTRA:

The Etymological meaning of G?yatré Mantra is:

गायन्तं त्रायते इति गायत्री ।

One who sings (recites) this (*Gāyatrī Mantra*), he will be protected.

ॐ भूर्भुवः सुवः तत्सवितुवरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ।। ऋग् वेद 3/62/16

ombhürbhuvaùÞsuvaù× tatsa×viÞturvare÷ëyaàbhargo× deÞvasya× dhémahidhiyoÞyonaù× pracoÞdayä÷t||ågveda 3.62.16

Oh! God the giver of life, remover of pain and sorrow, cause of the happiness, oh! Creator of universe may we receive the supreme divine light, may you guide our intellect in the right direction. Let us meditate on that excellent glory of the divine Light (Vivifier, Sun). May he stimulate our understandings (knowledge, intellectual illumination).

Recitation of *Gāyatrī Mantra* removes all obstacles in our path to increase wisdom, spiritual growth and development. The mantra is simple prayer to the Lord to remove our ignorance and illuminate our mind with knowledge and intellect called *Jnāna* in *Sanskrit* language. We all want to increase the intelligence, concentration, memory and brain capacity for information. This is a key for strength and success in information age. Whatever we want to achieve in our life, the first and foremost requirement is that our intellect, our understanding must be an excellent form Repetition of *Gāyatrī Mantra* with faith and reverence will help not only in cleansing the mind but also in achieving greater concentration. *Gāyatrī Mantra* is a prayer to the god *Savitā* who is core and Centre for the whole universe to make our mind and intellect sharp and creative to live in the world peacefully and eco-friendly. This chant is as valuable and appreciable in modern world as it was in ancient times. We can use it whenever we wish to gain new insight and inspiration and to increase memory and concentration, even or mundane tasks (Monier-Williams, 1893).

1.2 WHAT IS COGNITIVE FUNCTION?

Cognitive functioning is the intellectual activity that includes mental processes such as, attention, processing speed, learning and memory, executive function, verbal fluency, and working memory. Cognitive function relates to the mental performance that enables information processing, applying knowledge, and changing preferences. It involves various cognitive domains such as memory, attention, executive functions, perception, language, and psychomotor functions (Preedy V.R., 2017).

Cognition is "the mental action or process of acquiring knowledge and understanding through thought, experience, and the senses". It is related to processes such as attention, the formation of

knowledge, memory and working memory, judgment and evaluation, reasoning and "computation", problem solving and decision making, comprehension and production of language. Cognitive processes use existing knowledge and generate new knowledge. Image-1showsthebasiccorticalandsub-corticalconnectionsoflanguagespeech and formation byBroca' sand Wernick's areas (Reinhard Rohkamm, Ethan Taub, 2004).

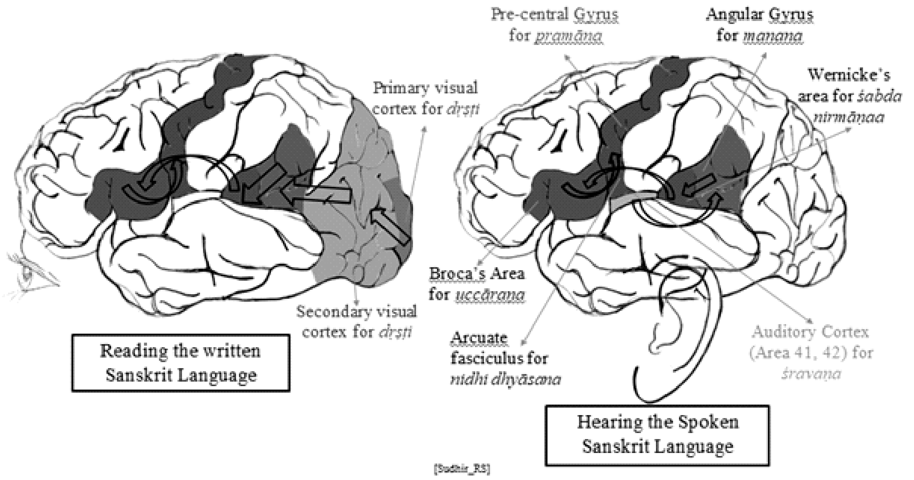

Image-1: Cortical and sub-cortical connections during recitation of *Gāyatrī Mantra*

Cognitive function encompasses the life-long process of learning, ranging from quantitative reasoning to memory formation-both long- and short-term processes. Cognition was originally thought to be exclusively regulated by the central nervous system (CNS), with long-term potentiating and neurogenesis contributing to the creation and storage of memories (M.G. Gareau, 2016).

Cognitive function declines with aging, but it is not uniform; some people experience very little cognitive decline whereas others suffer from mild to moderate to severe decline in some components of cognitive function. The causes or mechanisms of this decline are not clear, but there is evidence to indicate a role for inflammation in reducing cognitive ability. In aged rats that received a single injection of lip polysaccharide (LPS), there was an impaired reversal of learning and attention shifts but not effect on discrimination teaching (Panickar KS, Jewell DE, 2018).Loneliness is a significant concern among the elderly, particularly in societies with rapid growth in aging populations. Loneliness may influence cognitive function, but the exact nature of the

association between loneliness and cognitive function is poorly understood. The purpose of this systematic review was to synthesize current findings on the association between loneliness and cognitive function in older adults (Lisa Boss et al., 2015).

Cognitive function plays an important role in our daily activities, including sports. Because many sports are performed in a dynamic and ever-changing environment, players have to make optimal decisions as quickly as possible under conditions of physiological stress. Hence, it is intriguing to examine how acute exercise alters cognitive function. These findings suggest that physiological changes induced by acute exercise have the potential to improve cognitive function. Hence, the effects of acute exercise on cognitive function seem to be determined by the balance between the metabolic demands and beneficial effects of exercise in the brain. According to this model, improvements in cognitive function during moderate exercise suggest that the beneficial effects are predominant during moderate exercise. Therefore, it is highly likely that the effects of acute exercise on cognitive function are multifaceted and determined by the integration of many physiological, as well as psychological, factors induced by exercise. The findings provided in this chapter help to understand the exercise-cognition interaction under conditions of physiological stress (Soichi Ando, et al. 2013).

2. AIM AND OBJECTIVES OF THE STUDY

2.1 AIM: To improve cognitive function by reciting *Gāyatrī Mantra*.

2.2 OBJECTIVE: To evaluate the effects of *Gāyatrī Mantra* recitation on Cognitive Function as measured by Digit Symbol Substitution Test (DSST).

2.3 RESEARCH QUESTION: Does *Gāyatrī Mantra* recitation enhance the cognitive function of university students?

2.4 ALTERNATIVE HYPOTHESIS: The *Gāyatrī Mantra* recitation will enhance the cognitive function of university students.

2.5 NULL HYPOTHESIS: The *Gāyatrī Mantra* recitation may not enhance cognitive function of university students.

3. MATHODS AND MATERIALS

3.1 MATHODS:

3.1.1 ETHICAL CONSIDERATION:

Approval of the University ethical committee (IEC) was taken before conducting the study. The students have given their consent for the study.

3.1.2 DESIGN OF THE STUDY:

This is a simple pre-post design. The pre data was taken prior to the intervention. After 7 days of intervention, the post data was taken.

3.1.3 ASSESSMENT TOOL: DIGIT SYMBOL SUBSTITUTION TEST (DSST)

This test consists of array of nine numbers, each paired with a symbol. Beneath the array is a set of numbers alone, and the subject's task is to write the correct symbol under each of these numbers as rapidly as possible. The raw score is computed by counting the number of correct responses made in 120 seconds. This is a powerful test of cognitive function, because it places a demand on speed, attention, visual scanning, and memory (Hinton-Bayre A, 2012).

In the previous study, University professors (N = 56) were assist, divided into two age groups (<50 years and >50 years) and two physical activity level groups (high and low), were tested on three tasks requiring increasingly complex cognitive processing-simple reaction time (SRT), choice reaction time (CRT), and on a digit symbol substitution test (DSST). A significant main effect for exercise, with high active subjects performing better than low active subjects, was found for SRT ($p < .001$) and CRT ($p < .01$) but not for DSST ($p < .09$). Significant main effects for age, with younger subjects performing better than older subjects, were found on DSST ($p < .01$) and CRT ($p < .05$) but not for SRT ($p < .09$). However, compared to normative scores of the population at large, there was a slight increase in DSST percentile ranks with age for the older aerobically active professors, whereas a decrease occurred for the inactive subjects (Lupinacci NS, et al., 1963).

3.1.4 INTERVENTION:

The subjects were asked to recite *Gāyatrī Mantra* with its intonations, for 10 minutes. During *Gāyatrī Mantra* recitation participants were asked to close the eyes & repeat the mantra continuous for 10 minutes, subjects followed the traditional procedure of reciting it loudly for its best effect to invoke the innate power of effulgence and intellect.

ॐ भूर्भुवः सुवः तत्सवितुवरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ।। ऋग् वेद 3/62/16

ombhürbhuvaùÞsuvaù× tatsa×viÞturvare÷ëyaàbhargo× deÞvasya× dhémahidhiyoÞyonaù× pracoÞdayä÷t||ågveda 3.62.16

Oh! God the giver of life, remover of pain and sorrow, cause of the happiness, oh! Creator of universe may we receive the supreme divine light, may you guide our intellect in the right direction.

3.1.5 EXPERIMENTAL PROCEDURE :

The students were trained in *Gāyatrī Mantra* recitation over a period of 07 days. All the college students were assessed on Digit symbol substitution test (DSST) before and after a period of *Gāyatrī Mantra* recitation. They were asked to sit comfortably on the floor in cross leg with eyes closed. The students were asked to recite *Gāyatrī Mantra* loudly with its intonations for 10 minutes continuous. As shown in image-1, the cortex and sub-cortical connections of reading, hearing happens with Sanskrit language. The ability of student with or without a thought or emotion can progress the recitation and with less or no mistakes in DSST.

3.1.6 DATA EXTRACTION:

The total substitutions and wrong substitutions were scored and the net scores were calculated by deducting wrong substitutions from the total substitutions attempted (Agarwal et al., 2002).

The students were asked to be seated comfortably and given the DSST (Digit symbol substitution test) sheets. He/she was then instructed showing sheet with symbols & numbers. After the instruction to "start", students started substituting symbols according to their numbers. The numbers proceeding horizontally and worked as fast and operate as they could. The given period to complete the task was of 120 Seconds and at the end of which the experimenter said "stop". The sheets were collected to score at office by the researcher. Each symbol that was substituted is given a score of 01, each error was scored 01 and each omission was also given a score of 01. Finally, the total scores were tabulated for correct calculation, errors and omissions separately. For the present study only the scoring was taken into consideration.

3.2 MATERIALS

3.2.1 SUBJECTS:

The study involves both male and female in the age group of 18-45 years old and total number of participants/students, n=52. Sample size was calculated by using G*power having fixed ? - 0.05, Power - 0.80, Effect size - 0.05, mean of group I - 54.83, mean of group II - 49.43, standard deviation of group I - 12.39 and standard deviation of group II - 12.73.

3.2.2 SOURCE: S-VYASA University (PrashantiKutiram), Bangalore; A well-known world class Yoga University affiliated by UGC.

3.2.3 INCLUSION CRITERIA:

- Healthy college students who were ready to volunteer for recitation andresearch.
- Age range is between 18 to 45 years.

3.2.4 EXCLUSION CRITERIA:

- Students with some disabilities related to vocal cord.
- Those who are under medication or suffering from any type of problem.

4. DATAANALYSIS

The data was entered in the Microsoft excel. Then the data was analysed using R studio for normality using Shapiro-Wilk Normality test. Thereafter hypothesis tests were conducted. After completion of Normality test, we have seen that in the Male subject's data, Total Substitution and Net Score values were normally distributed and thus we have conducted Parametric test (T-test) for Male subjects to assess the mean values of pre - post data. And again after the completion of Normality test we have seen that, in the Female and combined subject's data were not normally distributed, and thus we conducted Non-parametric test (Wilcoxon test).

5. RESULTS

5.1 TABLES FOR MALE DATA:

Table 1: Normality tests, Central Values and pre - post mean scores analysis for the Male Subject's data

Particulars	Total Substitution		Net Score		Wrong Substitution	
	Pre	Post	Pre	Post	Pre	Post
Mean	67.57	80.52	66.74	79.57	0.83	0.96
SD	15.37	12.05	15.35	12.11	1.90	2.33
Median	69	79	69	77	0	0
Shapiro wilk Test (*p*)	0.4819	0.2535	0.5302	0.2811	<0.0001	<0.0001
T.test (*t*)	<0.001		<0.001		NA	
Wilcoxon-test (*z*)	NA		NA		0.8947	

Legends:

- Mean values for Total substitution, Net score, and Wrong substitution increased by 12.95, 12.83 and 0.13 respectively.
- Median values for Total substitution, Net score and increased by 10 and 8, but for Wrong substitution the pre and post median was 0 respectively.
- The pre and post values of Total substitution and Net score were normally distributed, but the pre and post values of Wrong substitution were not normally distributed.
- The increase in post values of Total substitution and Net score for male subjects were exponentially significant ($t<0.001$) against their pre values as per T-test.

5.2 TABLES FOR FEMALE DATA:

Table 2: Normality tests, Central Values and pre - post mean scores analysis for Female Subject's data

Particulars	Total Substitution		Net Score		Wrong Substitution	
	Pre	Post	Pre	Post	Pre	Post
Mean	73.93	87.31	72.41	85.76	1.52	1.55
SD	12.56	10.64	13.04	11.52	3.18	3.12
Median	72	88	71	85	0	0
Shapiro wilk Test (*p*)	0.6499	0.0288	0.3876	0.0302	<0.0001	<0.0001
Wilcoxon-test (*z*)	<0.001		<0.001		0.5879	

Legends:

- Mean values for Total substitution, Net score and Wrong substitution increased by 13.38, 13.35, and 0.03 respectively.
- Median values for Total substitution, Net score and increased by 16 and 14, but for Wrong substitution the pre and post median was 0.
- The pre and post values of Total substitution and Net score and Wrong substitution were not normally distributed.
- The increase in post values of Total substitution and Net score for male subjects were exponentially significant ($z<0.001$ and $z<0.001$) against their pre values as per Wilcoxon-test.

5.3 TABLES FOR COMBINED DATA:

Table 3: Normality tests, Central Values and pre - post mean scores analysis for the combined subject's data

Particulars	Total Substitution		Net Score		Wrong Substitution	
	Pre	Post	Pre	Post	Pre	Post
Mean	71.12	84.31	69.9	83.02	1.21	1.29
SD	14.23	11.78	14.39	12.18	2.71	2.82
Median	70.5	83	69	82.5	0	0
Shapiro wilkTest (*p*)	0.6426	0.008	0.640	0.02	<0.001	<0.001
Wilcoxon-test (*z*)	<0.001		<0.001		0.7333	

Legends:

- Mean values for Total substitution, Net score and Wrong substitution increased by 13.19, 13.12, and 0.08 respectively.
- Median values for Total substitution, Net score and increased by 12.5 and 13.5, but for Wrong substitution the pre and post median was 0.
- The pre and post values of Total substitution, Net score and Wrong substitution were not normally distributed.
- The increase in post values of Total substitution and Net score for male subjects were exponentially significant (z<0.001) against their pre values as per Wilcoxon-test.

5.4 GRAPHS FOR MALE DATA:

Figure 1:Comparison of pre vs post mean values of Total substitution and Net score for male subject's

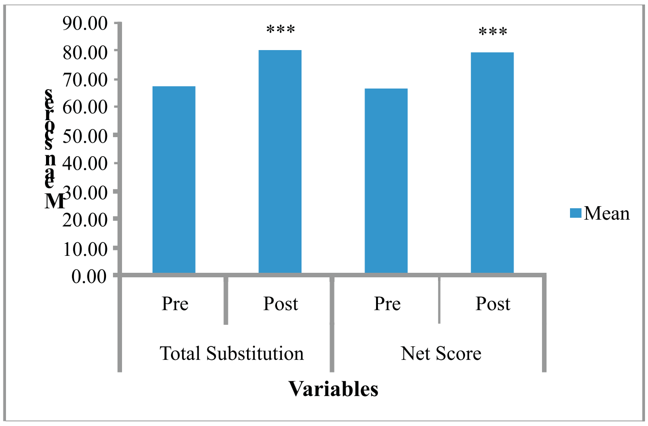

Legend: Above figure 1 clearly shows increases in mean scores of post values for Total Substitution and Net Score by 12.95 and 12.83 respectively in comparison to their respective pre values.

5.5 GRAPHS FOR FEMALE DATA:

Figure 2: Comparison of pre vs post mean values of Total substitution, Net score, and Wrong substitution for female subject's

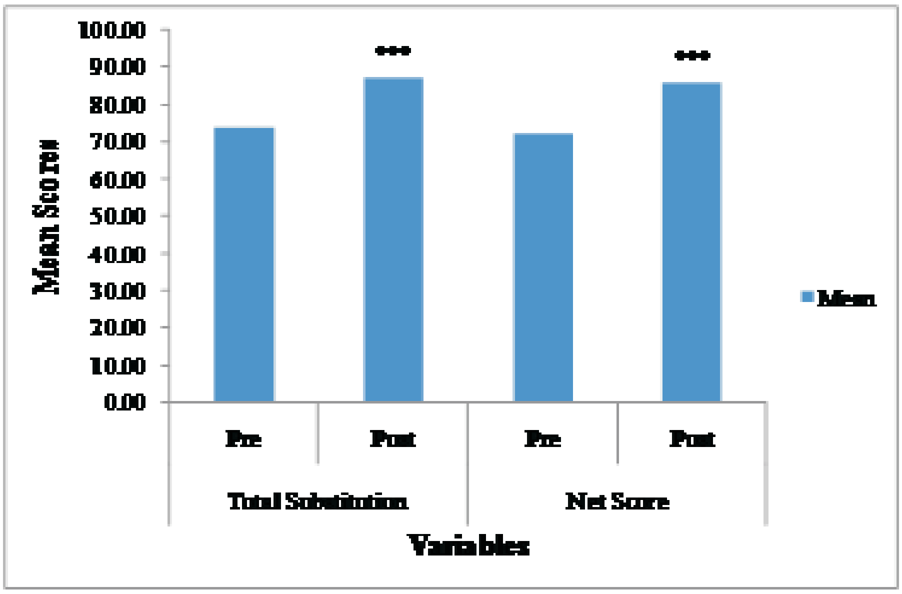

Legend: Above figure 2 clearly shows increases in mean scores of post values for Total Substitution and Net Score by 13.38 and 13.35 respectively in comparison to their respective pre values.

5.6 GRAPHS FOR COMBINED DATA:

Figure 3: Comparison of pre vs post mean values of Total substitution, Net score, and Wrong substitution for combined subject's

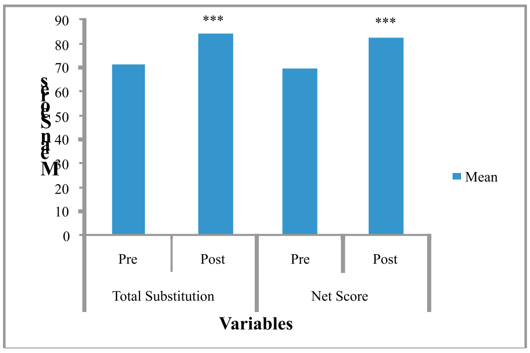

Legend : Above figure 3 clearly shows increases in mean scores of post values for Total Substitution and Net Score by 13.19 and 13.12 respectively in comparison to their pre values.

6. DISCCUSION

6.1 PRESENT STUDY REPORT:

Previous studies had shown the effect of Mantra recitation on Psychological and Spiritual Benefits (Pradhan&Derle, 2012), and improvements in attention (Sushrutha S, Manjunath NK, 2009).

The present study showed was also in line with the previous studies that 10-minutes of *Gāyatrī Mantra* recitationfacilitated university student's cognitive performance. This study, attempted to measure the total substitution, wrong substitution and net score of university students. Results are showing improvement in total substitution in male subjects (19.17%), in female subjects (18.10%) and in combined subjects (18.55%) and net score in male subjects (19.22%), in female subjects (18.44%) and in combined subjects (18.77%). p-value of total substitution in *Gāyatrī Mantra* recitation is significant (<0.001), whereas p-value of wrong substitution in male subjects (0.895), in female subjects (0.588) and in combined subjects (0.733) is not significant (>0.05) and the p-value of net score is significant (<0.001).

6.2 COMPARISION WITH PREVIOUS STUDY:

Gāyatrī Mantra recitation results in significant improvement in performance or attention in school children. The subject consisted of school students included boys 30 and girls 30, where they were trained for *Gāyatrī Mantra* recitation for five days. They were assessed on DLST immediately before and after two sessions of GM recitation (10min) and poem line recitation (10 min) with equal duration. 50% of participant's performed *Gāyatrī Mantra* recitation and remaining of the fifty percent, Poem Line recitation on day 06. They found that the *Gāyatrī Mantra* recitation invoked the thinking capacity of the experimental group compared to control group who were stressed with random thinking (Pradhan&Derle, 2012).

Another study was done on the Effect of Hare-Krishna Maha Mantra on some mental health indicators of participants. Five subjects were assessed during one week baseline and four week intervention chanting phase. The result showed that there is significant reduction in stress, depression and verbal aggressiveness (Wolf, 1999).

Previous studies reported that practice of Om recitation is effective in improving pulmonary function and vital capacity in healthy individual; 82 subjects were participated in this study divided into two study group (SG) consisting 41 participants and control group (CG) consisting 41 participants; SG practiced Om recitation per day for the period of 6 days for two weeks and CG did not asked to practice. The result showed there is significant improvement in peak expiratory flow, forced expiratory flow, significant improvement in slow vital capacity (Pradhan & Derle, 2012).

Another, study conducted on 'Om' recitation, where experienced mediators (experience of 5-25 yrs.) were investigated for autonomic and respiratory variable changes. Each subject was assessed in two types of meditation session's; i.e., mental chanting of 'Om' experimental and non-targeted thinking as control. Significant reduction in heart rate during meditation was reported among meditators (Telles, Nagarathna, & Nagendra, 1998).

Studies have shown that the attention process involves the prefrontal and temporal (including the Para hippocampal gyros) cortices of brain network of brain regions, additionally it also involves anterior cingulated gyros (Filbey, Russell, Morris, Murray, & McDonald, 2008). The vibrations of mantra chanting have been reported to bring a positive influence on the energy levels to individuals. Further sympathetic and parasympathetic nervous system is reported to be harmonized by Meditation (Predrag. K.Nikic, 2010).

The particular subtle sound vibration is called Mantra and traditionally spiritual practice begins with it by teaching from a guru to his students. Spiritually Mantra is a tool for awakening the inner great power, namely Mantra Sakti and Mantra Caitanya. (S. Saraswati, 1986)

6.3 POSSIBLE MECHANISMS:

Sound creates vibrations as it is a wave form travels in air or gaps of skull and brain. If the recitation from self happens with emotion about meaning of mantra, it releases suitable hormones. (K. Maria, et al., 2018) At-least of hormonal balance happens called as homeostasis (R. Ghosh, 2016).Hence recitation is an effective tool to maintain physical brain or neurons function with force behind called as "udāna". (Ashish, 2021)

Specialsensestoperceivethescriptorhearingtherecitationasshown intheimage-1,mighthelpedthefewermistakesinfemale than male onDSST. According to Ben J Harrison, Carles Soriano-Mas, 2009, there

was abnormal and heightened functional connectivity of limbic and cortico-striatal regions found on MRI of obsessive- compulsive disorder (OCD). According to Jan C Beucke, 2013, Anti-depressant medication may reduce this connectivity through orbito-frontal cortex and sub-thalamic nucleus and basal ganglia. The improvement in cognition with recitation ofG?yatr? MantramayhelptheOCDpatientsasnon-pharmacologicaltherapeutictechnique.

7. CONCLUSION

Previous studies on Yoga programs reported enhanced general health as a result of the practice of Yoga way of life. Our study is consistent with this finding, indicating that mantra recitation can improve the cognitive function of university students.

Significance of *Gāyatrī Mantra* recitation on improving the cognitive function of university students have been understood by marking done on the subjects. The study concludes that the mantra chanting should be included in the curriculum of university students for an improvement in their Cognitive function. Although this preliminary research is promising, well-designed studies are needed before a strong recommendation is made. In conclusion, data indicates that *Gāyatrī Mantra* is an effective means for improving cognitive function task in DSST performance on healthy students.

Incorporation of *Gāyatrī Mantra* within a university setting may be helpful to raise the academic ability of the university students along with their all-round personality development.

8. APPRAISAL

7.1 STRENGTH OF THE STUDY:

Present Study is the attempt found the effect of ancient tool called *Gāyatrī Mantra* recitation on physical brain function that is "cognition" among university students. Digit Symbol Substitution Test is a simple paper pencil task to evaluate the traditional recitation. All the students were felt comfortable in taking this test. They were quite co-operative and excited to know their pre and post cognitive function status as shown by DSST. This study has shown encouraging results.

7.2 LIMITATIONS OF THE STUDY:

- Small sample size without control group.
- The intervention was only 10-minutes *Gāyatrī Mantra* recitation and simple group pre - post design.

- Religious recitation practice.
- No neuro-imagery measurementsusedforthisstudy.

7.3 SUGGESTIONS FOR THE FURTHUR STUDY:

- Future studies should be done in other student groups from different parts of India and other countries to establish the generalizability.
- Long-term studies to assess long term impact of G?yatr? Mantra recitation.
- The sample size could be increased for significant result and randomization can be used for sampling.

REFERENCES

1. Bormann, J. E. (2010). Mantram repetition: A "portable contemplative practice" for modern times. In T. G. Plante (Ed.), Contemplative Practices in Action: Spirituality, Meditation, and Health, (pp. 78-99). Santa Barbara, CA: ABC-CLIOhttps://www.howellfoundation.org/wp-content/uploads/2019/05/11_HANDOUT-Meditation-Mantram_8p_1-30-2017.pdf
2. Monier-Williams, M. (1893). Indian wisdom: Or, Examples of the religious, philosophical, and ethical doctrines of the Hindus. With a brief history of the chief departments of Sanskrit literature. And some account of the past and present conditions of India, moral and intellectual. London: Luzac & Co.
3. Victor R. Preedy, (2017), Handbook of Cannabis and Related Pathologies, Biology, Pharmacology, Diagnosis and treatment. Edition-1, p.no-1111-1113, Academic Press, ISBN: 978-0-12-800756-3.https://doi.org/10.1016/C2013-0-18721-1
4. ReinhardRohkamm, M.D., Ethan Taub, M.D., (2004), Thieme, Color atlas of Neurology, Editio-(2), ISBN- 3-13-130931-8 (GTV), ISBN- 1-58890-191-2 (TNY).
5. Gareau MG. Cognitive Function and the Microbiome. Int Rev Neurobiol. 2016;131:227-246. doi: 10.1016/bs.irn.2016.08.001. Epub 2016 Sep 9. PMID: 27793221.
6. Panickar KS, Jewell DE. The Benefit of Anti-Inflammatory and Renal-Protective Dietary Ingredients on the Biological Processes of Aging in the Kidney. Biology (Basel). 2018 Sep 29;7(4):45. doi: 10.3390/biology7040045. PMID: 30274250; PMCID: PMC6316594.
7. Boss L., Kang D., & Branson S., (2015), Loneliness and cognitive function in the older adult: A systematic review, International Psychogeriatrics, 27(4), p.no-541-553. https://doi.org/10.1017/S1041610214002749
8. Ando S, Hatamoto Y, Sudo M, Kiyonaga A, Tanaka H, Higaki Y. The effects of exercise under hypoxia on cognitive function. PLoS One. 2013 May 10;8(5):e63630. doi: 10.1371/journal.pone.0063630. PMID: 23675496; PMCID: PMC3651238.

9. Hinton-Bayre A., Geffen G., (2005), Comparability, Reliability and Practice Effects on Alternate forms of the Digit Symbol Substitution and Symbol Digit Modalities tests, Psychological assessment, 17(2), p.no-237-241, https://doi.org/10.1037/1040-3590.17.2.237

10. Norwood S. Lupinacci, Roberta E. Rikli, C. Jessie Jones & Diane Ross (1993) Age and Physical Activity Effects on Reaction Time and Digit Symbol Substitution Performance in Cognitively Active Adults, Research Quarterly for Exercise and Sport, 64:2, 144-150, https://doi.org/10.1080/02701367199310608791

11. PradhanB.,&Derle S. G. (2012). Comparison of effect of Gayatri Mantra and Poem Chanting on Digit Letter Substitution Task. Ancient Science of Life, 32(2), 89-92. http://doi.org/10.4103/0257-7941.118540

12. Predrag. K. Nikic E. (2010). Yoga-THE LIGHT OF MICRO UNIVERSE. In Belgrade yoga Federation of serbia, (p. 101), Gandijeva.

13. Sushrutha S, Manjunath NK, B. R. (2009). Changes in higher brain functions following recitation of gayatri mantra. Karnataka: Swami Vivekananda Yoga AnushandhanSamsthana, Bangaluru.

14. Telles, S., Nagarathna, R., &Nagendra, H. R. (1998). Autonomic changes while mentally repeating two syllables-one meaningful and the other neutral. Indian Journal of Physiology and Pharmacology, 42(1), 57-63.

15. Wolf, D. B. (1999). Effects of the hare krsnamaha mantra on stress, depression, and the three gunas. (Spirituality, yoga). Dissertation Abstracts International: Section B: The Sciences and Engineering.

16. Ashish. (January 28, 2021). What is Prana? Understading flow of five vayus,Fitsri, https://www.fitsri.com/articles/what-is-prana#udana

17. Kraxenberger M, Menninghaus W, Roth A, Scharinger M. Prosody-Based Sound-Emotion Associations in Poetry. Front Psychol. 2018 Jul 25;9:1284. doi: 10.3389/fpsyg.2018.01284. PMID: 30090078; PMCID: PMC6068276.

18. Ghosh R., Mishra R., Choi B., et al. Exposure to Sound Vibratations lead to transcripyomic, proteomic and hormonal changes in Arabidopsis. Sci rep 6, 33370 https://doi.org/10.1038/srep33370

19. Ben J Harrison., Carles Soriano-Mas, et al., 2009. Altered corticostriatalfunctional connectivity in obsessive-compulsive disorder. Arch Gen Psychiatry 66(11):1189-200, doi: 10.1001/archgenpsychiatry.2009.152. PMID: 19884607.

20. Jan C Beucke., Jorge Sepulcre, et al., 2013. Abnormally high degree connectivity of the orbitofrontal cortex in obsessive-compulsive disorder. JAMA Psychiatry 70(6):619-29, DOI: 10.1001/jamapsychiatry.2013.173 PMID: 23740050.

लेखकेभ्यो निवेदनम्

पाणिनीयाशोधपत्रिकायाः प्रकाशनं प्रतिवर्षं जुलाई-अक्टोबर-जनवरी-अप्रैल-मासेषु सङ्कल्पितम्। लेखकाः अनुरुध्यन्ते कृपया स्वीयशोधपत्राणि mpsvv.paniniya@gmail.com इत्यत्र समयेन प्रेषयन्तु। शोधपत्रस्य भाषा संस्कृतं हिन्दी अंग्रेजी वा भवितुं शक्नोति।

शोधपत्रं (ए 4 साईज पृष्ठेषु) सामान्यतया पंचपृष्ठात्मकम् अपेक्षते। तच्च शुद्धतया टङ्कितं भवेत्।

पाणिनीया व्यावसायिकपत्रिका नास्ति । अतः लेखकाः, शोधार्थिनः, पाठकाः, प्राध्यापकाश्चानुरुध्यन्ते कृपया पत्रिकायाः न्यूनातिन्यूनं वार्षिकसदस्यतां स्वीकुर्वन्तु । वार्षिकसदस्यतायै 2500/- रुप्यकाणि निश्चितानि सन्ति। शुल्कम् अधोरीत्या दातुं शक्यते –

NEFT माध्यमेन

1. IFSC Code - BKID 0009103
2. Bank Name - Bank of India
3. Branch Name - Dashara Maidan, Ujjain
4. A/c. No. - 910310210000161
5. A/c. Name - Registrar Maharshi Panini Sanskrit evam Vedic Vishavidyalaya, Ujjain

QR कूटमाध्यमेन

www.mpsvv.ac.in इत्यत्र गत्वा 'भुगतान' इत्यस्योपरि नुदन्तु प्राप्तनिर्देशानां पालनं विधाय धनसमर्पणं कर्तुं शक्यते। अथवा https://qrgo.page.link/Lrqnv इत्यत्र गत्वापि धनसमर्पणं कर्तुं शक्यते।

लेखस्य प्रकाशनार्थं स्वीकृति-अस्वीकृतिविषयकः अन्तिमः निर्णयः पुनरीक्षणसमितेः भविष्यति। स्वीकृतः लेखः यथापेक्षं परिष्कृतः भवितुमर्हति।

प्रकाशितशोधनिबन्धस्य विषयवस्तुगतप्रामाणिकतायै तस्य लेखकः एव उत्तरदायी भविष्यति न तु सम्पादकः प्रकाशको वा।

पत्रिकासम्बद्धस्य कस्यचिदपि विवादस्य न्यायिककेन्द्रं उज्जैनम् भविष्यति।

Maharshi Panini Sanskrit Evam Vedic Vishwavidyalaya
(Established by Government of Madhya Pradesh)
Dewas Road, Ujjain (M.P.) INDIA
E-mail-regpsvvmp@rediffmail.com Website-www.mpsvv.ac.in

पंचायतीराज मुद्रणालय, उज्जैन

ISSN-2321-7626 Vol. XXX, Year IX